

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

ISSN 0142-0843

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ
сериясы
№ 1(69)/2013
Серия ИСТОРИЯ.
ФИЛОСОФИЯ

Қаңтар–ақпан–наурыз
1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Январь–февраль–март
Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГП

Карагандинский государственный университет
имени академика Е.А.Букетова

Бас редакторы — Главный редактор

Е.К.КУБЕЕВ,

академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора

Х.Б.Омаров, д-р техн. наук

Ответственный секретарь

Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Серияның редакция алқасы — Редакционная коллегия серии

Б.Е.Колумбаев,
Ж.С.Сыздыкова,
К.С.Алдажуманов,
В.В.Евдокимов,
Р.М.Жумашев,
З.Г.Сактаганова,
В.В.Козина,
Б.Г.Нуржанов,
С.Б.Булекбаев,
В.С.Батулин,
А.Т.Акажанова,
Б.А.Амирова,
О.С.Сангилбаева,
А.Н.Жумагельдинов,
Л.К.Шотбакова,
Р.Ш.Сабирова,
З.Х.Валитова,
Г.М.Смагулова,
А.Н.Муканова,

редактор д-р филос. наук;
д-р ист. наук (Россия);
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
PhD;
канд. ист. наук;
канд. психол. наук;
канд. социол. наук;
канд. ист. наук;
ответственный секретарь
канд. ист. наук

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*
Редактор *И.Д.Рожнова*
Техн. редактор *А.М.Будник*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 26.03.2013 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 10,75 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 896.

Подписано в печать 26.03.2013 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 10,75 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 896.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: <http://www.ksu.kz>

© Карагандинский государственный университет, 2013

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан.

Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

| | |
|---|----|
| <i>Жұмашев Р.М., Адишева Г.Б.</i> 1990–2000 жж. Қазақстан Республикасы және Румыния Республикасы арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың дамуы..... | 3 |
| <i>Сақтаганова З.Ф., Оразбекова Г.Б.</i> Сингапур Республикасы сыртқы саясатының кейбір аспектілері..... | 12 |
| <i>Шайжанова Г.К., Мұқанова А.Н.</i> Қазақ-жоңғар қарым-қатынастарының кеңестік кезеңдегі тарихнамалық мәселесі..... | 17 |
| <i>Қабұлдинов З.Е.</i> Ертістің Оң жағасындағы қазақтардың жағдайы (1854 ж. Семей ішкі округі құрылғанға дейін) | 24 |
| <i>Сарсамбекова А.С.</i> Батыс Сібір және оған шекаралас Қазақстан территориясы қазақтарының этникалық өзіндік санасындағы процестер (XX ғ. соңы – XXI ғ. басы) | 31 |
| <i>Каренов Р.С.</i> Алаштың асыл арысы Халел Досмұхамедұлы ғұмырының ғибратты тұстары | 40 |
| <i>Каренов Р.С.</i> Хайретдин Болғанбаев — Алаш қозғалысының қабырғалы қайраткері..... | 49 |

ФИЛОСОФИЯ

| | |
|---|----|
| <i>Айтбаев О.</i> Сенім феномені | 61 |
| <i>Аринов Е.К.</i> Кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы бөгде сана ілімдері..... | 67 |
| <i>Рынковой И.В.</i> Адамның болмысы мен мәнінің ракурсында мистикалық тәжірибені ұғыну | 74 |

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

| | |
|--|----|
| <i>Жүнісбекова Г.С., Мұқанова А.Н.</i> Отандық шығыстану мен арабтанудың қалыптасу тарихы..... | 80 |
|--|----|

| | |
|---------------------------------|----|
| АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР..... | 86 |
|---------------------------------|----|

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

| | |
|--|----|
| <i>Жумашев Р.М., Адишева Г.Б.</i> Развитие торго-во-экономического сотрудничества между Республикой Казахстан и Республикой Румы-ния в 1990–2000 гг..... | 3 |
| <i>Saktaganova Z.G., Orazbekova G.B.</i> Some as-pects of Republic of Singapore foreign policy | 12 |
| <i>Шайжанова Г.К., Муканова А.Н.</i> Историогра-фическая проблема казахско-джунгарских отношений в советский период..... | 17 |
| <i>Кабульдинов З.Е.</i> Положение казахов на Пра-вобережье Иртыша (до создания Семипала-тинского внутреннего округа в 1854 г.) | 24 |
| <i>Сарсамбекова А.С.</i> Процессы, происходящие в этническом самосознании казахов Западной Сибири и сопредельных территорий Казах-стана (конец XX – начало XXI вв.)..... | 31 |
| <i>Каренов Р.С.</i> О многогранной деятельности видного предводителя Алашского движения Халела Досмухамедулы..... | 40 |
| <i>Каренов Р.С.</i> Хайретдин Болғанбаев — один из активных деятелей Алашординской организации | 49 |

ФИЛОСОФИЯ

| | |
|--|----|
| <i>Айтбаев О.</i> Феномен веры | 61 |
| <i>Аринов Е.К.</i> Учение сознания чуждого в Казахстане в советскую эпоху | 67 |
| <i>Рынковой И.В.</i> Осмысление мистического опыта в ракурсе бытия и сущности человека ... | 74 |

Трибуна молодых ученых

| | |
|--|----|
| <i>Жунусбекова Г.С., Муканова А.Н.</i> История формирования отечественного востоковедения и арабистики | 80 |
|--|----|

| | |
|--------------------------|----|
| СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ..... | 86 |
|--------------------------|----|

УДК 339.92(574)+(498)

Р.М.Жумашев, Г.Б.Адишева

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова (E-mail: Adisheva_a@mail.ru)

Развитие торгово-экономического сотрудничества между Республикой Казахстан и Республикой Румыния в 1990–2000 гг.

В статье рассмотрено одно из наиболее приоритетных направлений развития отношений между Казахстаном и Румынией — торгово-экономическое сотрудничество. Авторами проанализирована деятельность Межправительственной казахстанско-румынской комиссии по торгово-экономическому и научно-техническому сотрудничеству, показана реализация решений, а также перспективы развития в данной сфере.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Румыния, экономическая интеграция, мировое сообщество, экономическое сотрудничество, торгово-экономическая связь, соглашения, договоры, сотрудничество, научно-техническое сотрудничество, экспорт.

С обретением независимости для внешней политики Республики Казахстан основной задачей стала постепенная экономическая интеграция в мировое сообщество. Развитие двусторонних и многосторонних связей с государствами Восточной Европы, в том числе с Румынией, является важным фактором укрепления позиций Казахстана на международной арене. Между Казахстаном и Румынией сложились стабильные конструктивные отношения, основанные на принципах доверия и взаимного учета интересов. Наиболее перспективным направлением в двусторонних отношениях является экономическое сотрудничество. После установления дипломатических отношений 17 июля 1992 г. в числе первых было подписано Соглашение между Правительством РК и Правительством Румынии о торгово-экономических связях и научно-техническом сотрудничестве (4 декабря 1992 г.). Важнейшим инструментом по решению задач торгово-экономического сотрудничества явилась совместная Межправительственная казахстанско-румынская комиссия по торгово-экономическим связям и научно-техническому сотрудничеству (МПК), Положение о создании которой было подписано 26 апреля 1996 г. [1;103]. Согласно Положению, главные задачи Комиссии — это: анализ выполнения положений межправительственных соглашений и договоров; выработка рекомендаций для развития и расширения торгово-экономического и научно-технического сотрудничества; анализ товарообмена и уровня торгово-экономического сотрудничества между двумя странами; оказание содействия казахстанским и румынским физическим и юридическим лицам, уполномоченным проводить внешнеторговую деятельность, заинтересованным в сотрудничестве, осуществлении капиталовложений, создании совместных предприятий, развитии и внедрении новых форм кооперирования, принятых в мировой практике; координация согласованных мероприятий для реализации положений упомянутого выше соглашения, выработка предложений по развитию и диверсификации торгово-экономического сотрудничества; оказание консалтинговых услуг в предоставлении друг другу информации о конкретных возможностях и направлениях сотрудничества [1;104]. Комиссия состоит из двух частей: казахстанской и румынской, сопредседатели каждой из которых назначаются в соответствии с принятыми в РК и Румынии процедурами. Состав Комиссии является непостоянным. В зависимости от рассматриваемых вопросов на заседания приглашаются представители министерств, ведомств, областей, деловых кругов, заинтересованных в работе Комиссии.

По Положению о Межправительственной казахстанско-румынской комиссии по торгово-экономическим связям и научно-техническому сотрудничеству, 25–26 апреля 1996 г. в г.Бухаресте состоялось первое рабочее заседание. В ходе работы Комиссии были рассмотрены основные моменты сотрудничества между двумя странами в научной и производственно-технической сфере, в т.ч. в нефтяной промышленности. Был заложен прочный фундамент в развитие научно-технической сферы деятельности обеих стран. На заседании также были обсуждены возможные направления плодотворного двустороннего сотрудничества в различных областях экономики.

В середине 1990-х гг. в Румынию из Казахстана экспортировались каменный уголь, прокат черных металлов, хлопок, продукция химической промышленности и цветные металлы. Со своей стороны, Румыния была готова поставлять в Казахстан нефтяное, нефтехимическое, металлургическое, энергетическое и строительно-дорожное оборудование, медикаменты, товары народного потребления, сельскохозяйственные машины и оборудование, автомобили и автобусы, оборудование для пищевой промышленности.

В марте 1997 г. было зарегистрировано первое совместное ТОО «Concorde Kazak», основным направлением деятельности которого были торгово-закупочные, экспортно-импортные операции и коммерческо-посредническая активность. Из совместных предприятий на территории Казахстана начали свою деятельность еще три предприятия с участием румынских фирм: ТОО «European Star», ориентированное на коммерческую, внешнеэкономическую деятельность; ТОО «IndustrialExport Kazakhstan», специализирующееся на изготовлении, монтаже и развитии нефтедобывающей промышленности; компания «Broadcast», основным видом деятельности которой были реализация электронной, компьютерной техники, проектирование, строительство, эксплуатация и сервисное обслуживание систем связи.

Для укрепления и расширения экономического сотрудничества между двумя странами и создания благоприятных условий для осуществления капиталовложений инвесторов было подписано Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Румынии о поощрении и взаимной защите инвестиций, вступившее в силу 5 апреля 1997 г. Правительство Республики Казахстан и Правительство Румынии договорились поощрять инвестиции, осуществляемые на своей территории инвесторами другой страны. Каждая сторона будет обеспечивать справедливый и равноправный режим для инвестиций и не будет ущемлять другую сторону за счет произвольных или дискриминационных мер управления, функционирования, пользования или распоряжения этими инвестициями. Оба государства признают, что поощрение и взаимная защита инвестиций будут способствовать дальнейшему экономическому развитию двух стран [2;45].

В начале декабря 1997 г. в г.Бухаресте Посольством РК в странах Центральной и Восточной Европы была организована презентация Республики Казахстан, в которой приняли участие представители Министерства промышленности и торговли, Торгово-промышленных палат, МИДа, а также руководители более 40 ведущих фирм и компаний Румынии. Посол Т.Сулейменов подробно ознакомил участников презентации с социально-экономическим и политическим положением в РК, рассказал о проводимых с момента приобретения независимости и суверенитета реформах, об имеющихся трудовых и природных ресурсах [3]. Еще раз была подтверждена готовность Республики Казахстан к широкому конструктивному диалогу с политическими, общественными и предпринимательскими кругами Румынии. С особым интересом участники встречи обсудили возможность создания транспортного коридора для доставки каспийской нефти в румынский порт Констанца для ее дальнейшей переработки.

Второе заседание Межправительственной казахстанско-румынской комиссии по торгово-экономическим связям и научно-техническому сотрудничеству состоялось 26–27 июня 1998 г. в г.Алматы. Казахстанскую делегацию возглавлял Председатель Комитета по чрезвычайным ситуациям Ш.К.Кулмаханов, румынскую — Государственный секретарь министерства промышленности и торговли Н.Стэйкулеску.

Члены Комиссии рассмотрели состояние и проблемы взаимной торговли и возможности ее расширения. Обе стороны выразили мнение, что объем и структура взаимного товарооборота между Казахстаном и Румынией, несмотря на принимаемые меры, не отвечают возможностям экономик обеих стран. Так, в 1994 г. товарооборот между Румынией и Казахстаном составлял 28 млн долл. США, а в 1997 г. он снизился до 7 млн долл. США, за 6 месяцев 1998 г. составил всего 5,3 млн долл. США [4]. Еще незначительны прямые двусторонние производственные связи. На 1998 г. в Казахстане зарегистрировано всего четыре совместных казахстанско-румынских предприятия и представительства ру-

мынских фирм. Был подчеркнут взаимный интерес к принятию мер по увеличению поставок товаров и услуг, расширению и разнообразию их структуры.

В целом стороны с удовлетворением отметили участие деловых кругов обеих стран и констатировали, что второе заседание Межправительственной комиссии прошло в деловой и конструктивной обстановке. Была выражена твердая уверенность, что состоявшееся на заседании обсуждение вопросов взаимного сотрудничества будет способствовать дальнейшему развитию двусторонних торгово-экономических связей между Казахстаном и Румынией.

С 23 по 26 ноября 1998 г. в Казахстане с визитом находилась торгово-экономическая миссия Румынии, действовавшая в рамках Межправительственной казахстанско-румынской комиссии по торгово-техническому сотрудничеству. В ходе работы миссии в г. Алматы прошла встреча деловых кругов Казахстана и Румынии, где обсудили перспективы сотрудничества в области нефтегазовой промышленности и поставок оборудования для нее, в машиностроении, строительстве в новой столице, переработке сельхозпродукции, производстве стройматериалов и мебели, а также в других сферах. Представители казахстанских ведомств рассказали румынской миссии об инвестиционном климате в РК, таможенном режиме и законодательстве. В течение последующих дней представители деловых кругов двух стран работали по пяти секциям. Последние охватывали те сферы, которые больше всего интересуют стороны на этом этапе: нефтегазовая промышленность; машиностроение; строительство; стройматериалы и сантехника; легкая промышленность и производство мебели. Румынские предприниматели имели возможность провести переговоры в городах Алматы и Астане в Комитете по чрезвычайным ситуациям, РГП «Казинвест», Торгово-промышленной палате РК, Агентстве по малому и среднему бизнесу, Союзе промышленников и предпринимателей, а также ряде других ведомств Казахстана.

В конце 90-х годов (17 июня 1999 г.) для активизации торгово-экономических отношений в г. Бухаресте между двумя странами было подписано Соглашение о торгово-экономическом сотрудничестве, ставшее основой двусторонних экономических связей. По данному Соглашению Правительство Республики Казахстан и Правительство Румынии способствуют развитию и расширению взаимовыгодного торгового и экономического сотрудничества между двумя странами. В целях обеспечения взаимовыгодных условий для развития торгово-экономического сотрудничества предоставят друг другу режим наибольшего благоприятствования, будут содействовать дальнейшему развитию торгово-экономического сотрудничества посредством углубления торгово-экономических связей; развития торгово-экономического сотрудничества на рынках третьих стран; развития технологического сотрудничества; организации сотрудничества между государственными финансовыми структурами и банками [5;58]. 24 июня 1999 г. Правительство Республики Казахстан ратифицировало Конвенцию для избежания двойного налогообложения и предотвращения уклонения от налогообложения в отношении налогов на доход и капитал (1998). Согласно Конвенции, Правительство Республики Казахстан и Правительство Румынии стремятся укрепить и развивать экономические, научные, технические и культурные связи между обоими государствами. Данная Конвенция применяется к лицам, которые являются резидентами одного или обоих договаривающихся государств, и к налогам на доход и капитал, взимаемым государством или его административно-территориальными подразделениями, или местными органами власти, независимо от метода взимания. Налогами, на которые распространяется Конвенция, в Республике Казахстан являются налог на доход юридических и физических лиц, налог на имущество; в Румынии — налог на доход, получаемый физическими лицами, налог на прибыль, на заработную плату и другие подобные денежные поступления, налог на доход от сельскохозяйственной деятельности, на дивиденды, на здания и на землю, занятую зданиями и строениями [6].

Третье заседание казахстанско-румынской Межправительственной комиссии по торгово-экономическому и научно-техническому сотрудничеству состоялось в г. Бухаресте 15–17 июля 1999 г. В ходе заседания Комиссии были отмечены результаты работы по расширению двустороннего сотрудничества: 11 июня 1998 г. совместное предприятие «ТС Ромдринлинг», АО «Ромпетром» (г. Бухарест) и «ТС Техносервис» (г. Кульсары) подписали контракт с АО «Тенгизмунайгаз» на проведение буровых работ сроком на 5 лет, стоимостью свыше 52 млн долл. США [7;54].

Одним из наиболее приемлемых направлений развития торгово-экономического сотрудничества с Румынией является осуществление взаимовыгодных товарообменных операций, связанных с поставками угля и нефти, в обмен на промышленные продукты и товары народного потребления, в которых ощущается острый дефицит в Казахстане. В этой связи румынская фирма АО «RomExport» выразила готовность создать совместное предприятие по выпуску одежды и обуви. Румынской ком-

панией «IndustrialExport Kazakhstan» прорабатывается вопрос о строительстве в г.Кызылорде нефтеперерабатывающего завода, ведутся переговоры с АО «Зенит» (г. Уральск) о создании предприятия по выпуску оборудования для ремонта нефтяных скважин на базе производства автомобильных шасси.

Также рассматривается возможность организации совместного предприятия по транспорту и использованию зоны свободной торговли на Черноморском побережье для складирования, переработки и продажи казахстанских товаров как в Румынии, так и в других странах. При товарообмене между Румынией и Казахстаном используются в основном железнодорожный и автомобильный транспорт. По инициативе Европейского союза предпринимаются меры по созданию транспортного коридора ТРАСЕКА, который обеспечит связь между государствами Кавказа, Каспийским и Черным морями. Предоставляется возможность восстановить традиционные торговые пути, такие как, например, Великий Шелковый путь. Соединение общеевропейских транспортных коридоров с транскавказско-азиатским обеспечивает реализацию связи портов восточного побережья Китая и городов севера и запада Европы. На этом пути важная роль отводится Казахстану и Румынии.

В ноябре 1999 г. состоялся официальный визит Президента Румынии Э.Констатинеску в РК. Главы государств рассмотрели возможности подписания соглашений о сотрудничестве в финансово-банковской системе, обмена делегациями по торгово-экономическому сотрудничеству, возможности использования румынского морского порта Констанца для транзита казахстанского углеводородного сырья в Европу, изучили перспективы дальнейшего сотрудничества в области энергетики, индустрии, транспорта, легкой промышленности, сельского хозяйства. Кроме того, в рамках переговоров стороны отметили сотрудничество в деревообработке, производстве мебели, фармацевтике, возможность взаимовыгодного сотрудничества в среднем и малом бизнесе, легкой промышленности, туризме.

2 марта 2000 г. вступило в силу Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Румынии о торгово-экономическом сотрудничестве, что дало новый импульс, предоставило еще больше возможностей и перспектив для дальнейшего расширения двусторонних отношений. Активно развивается сотрудничество торгово-промышленных палат. Представительство Союза торгово-промышленных палат Казахстана открылось 28 июня 2002 г. в Румынии. В официальной презентации нового офиса, приуроченной к 10-летию установления дипломатических отношений между двумя странами, приняли участие представители министерств, департаментов, Торгово-промышленная палата Румынии и бизнесмены. Были достигнуты договоренности о заключении между палатами нового соглашения о сотрудничестве и разработке проекта по привлечению румынских инвестиций в РК. Обсуждался вопрос и о создании смешанной торговой палаты. Румынская сторона предложила также через РК распространять рекламную информацию о своих компаниях по Центральной Азии.

Наряду с этим Румыния заинтересована принять участие в различных тендерах, объявляемых в Казахстане, по строительству новых и реконструкции существующих предприятий и производств, тем самым расширяя круг экономических отношений с РК. Так, Румынская компания АО «PetRomService» подала заявку на участие в тендере и получила право недропользования и добычи мрамора на месторождении «Спасское» Карагандинской области. По данным территориального управления «Центрказнедра», данное месторождение отнесено к третьей группе — залегающий мрамор пригоден в качестве сырья для изготовления декоративных бетонов. Кроме того, АО «PetRomService» принимало участие в тендере и выиграло права на эксплуатацию Кильжирского месторождения мрамора, расположенного в Жанааркинском районе Карагандинской области [8].

4–5 сентября 2003 г. в г.Астане состоялось четвертое заседание казахстанско-румынской Межправительственной комиссии по торгово-экономическому и научно-техническому сотрудничеству. Казахстанскую часть Комиссии возглавил Первый Вице-министр индустрии и торговли РК г-н А.У.Мамин, румынскую — Государственный секретарь, заместитель Председателя Агентства по приватизации и управлению государственной собственности Румынии г-н Виктор Думитриу. Стороны отметили, что произошел значительный рост двустороннего товарооборота, при этом за 2002 г., по статистическим данным румынской стороны, этот объем достиг самого высокого уровня в истории казахстанско-румынских отношений во всех его составляющих. Так, объем товарооборота составил 364,1 млн долл. США, при этом поставки из Румынии — в объеме 22,9 млн долл. США, а поставки из Казахстана — в объеме 341,2 млн долл. США. Из Румынии поставлялись в Казахстан главным образом оборудование и установки для нефтегазовой промышленности — 18,2 млн долл. США, металлические трубы для нефтяной промышленности — 3,2 млн долл. США, мебель — 0,7 млн долл. США [9].

Таким образом, динамика товарооборота между двумя странами свидетельствует о положительных тенденциях развития взаимной торговли и значительном потенциале для дальнейшего развития торговых отношений.

Казахстанская делегация выразила заинтересованность в развитии сотрудничества в сфере частных инвестиций, создании торговых представительств, общей базы данных по перечню товаров (работ и услуг), производимых предприятиями стран, имеющих потенциальные возможности для выхода на внешний рынок, а также по перечню товаров (работ и услуг), имеющих спрос в их странах, для дальнейшего налаживания взаимовыгодного сотрудничества. Была подчеркнута необходимость создания совместных предприятий в области переработки сельскохозяйственной продукции, пищевой, текстильной, кожевенной, деревообрабатывающей промышленности, а также в области строительства и строительных материалов, с учетом имеющегося опыта румынских бизнесменов.

Председатели Комиссии отметили, что подписанное Соглашение между Правительством Румынии и Правительством РК по сотрудничеству в области карантина растений, вступившее в силу 25 января 2000 г., создало условия для сотрудничества в области фитосанитарии. Стороны отметили, что существуют возможности кооперирования в области растительной продукции, в животноводстве, пищевой промышленности, механизации сельскохозяйственных работ, в сфере научных исследований, главным образом в области полевых культур и виноградарства и т.д.

В 2003 г. состоялся очередной визит Президента Румынии И.Илиеску в РК. О необходимости увеличения товарооборота между двумя странами заявили президенты двух стран. Между тем перспективным было названо и традиционное сотрудничество двух стран в нефтегазовой отрасли, которое развивается достаточно интенсивно. Но освоением углеводородных ресурсов Казахстана, а также сотрудничеством в области транзита нефти через территорию Румынии отнюдь не исчерпывается взаимовыгодное партнерство. Взаимодействие в нефтегазовой сфере может послужить основой для реализации совместных проектов в области нефтехимии, металлургической, легкой, деревообрабатывающей промышленности, гражданского строительства и машиностроения. Также перспективным видится создание на территории Казахстана совместных предприятий по выпуску промышленной продукции, пищевых полуфабрикатов, швейных изделий, трикотажа и т.д.

Согласно данным румынской статистики, объем товарооборота в 2004 г. достиг 617 млн долл. США. При этом экспорт Казахстана в Румынию составил 300 млн долл. (сырье, нефть, металл, уголь), а из Румынии в РК — около 30 млн долл. (нефтяное оборудование, установки, химическое сырье, мебель, кожаные и пластиковые изделия и прочее) [9]. Основные статьи казахстанского экспорта составили каменный уголь, прокат черных металлов, хлопок, продукция химической промышленности и цветные металлы. Румыния экспортировала машины и оборудование, товары народного потребления, средства наземного транспорта, мебель, текстиль и другие товары.

5–6 июля 2006 г. в Бухаресте состоялось пятое заседание казахстанско-румынской Межправительственной комиссии по торгово-экономическому и научно-техническому сотрудничеству. Румынскую делегацию возглавил Председатель Комиссии — Государственный секретарь министерства экономики и торговли г-н Е.Ц.Назаре. Казахстанскую — Председатель Комиссии с казахстанской стороны — Вице-министр экономики и бюджетного планирования РК г-н Б.А.Палымбетов. Комиссия рассмотрела некоторые вопросы по реализации Протокола четвертого заседания Комиссии и с удовлетворением отметила выполнение следующих намеченных договоренностей:

- обмен информацией по вопросам экономического сотрудничества двух стран;
- периодический обмен статистическими данными, касающимися взаимного товарооборота;
- продвижение взаимного участия в выставках и ярмарках, организованных двумя странами.

Так, в 2003 и 2004 гг. Румыния приняла участие, выставив собственный национальный павильон, в Международной ярмарке нефти и газа «KIOGE», состоявшейся в Алматы, а в 2005 г., на той же Международной ярмарке, Румыния была представлена несколькими румынскими компаниями. В октябре 2005 г. румынская компания «RomColor 2000 S.A.» приняла участие в выставке «Central Asia Plast»;

– реализация экономических миссий. В феврале 2006 г. делегация казахстанских бизнесменов посетила Румынию с целью обсуждения проекта поставки в РК вагонов группы «Servtrans Invest». Проектом предусмотрена также перевозка угля из Караганды для «MittalSteel Galati» (около 150 тыс. тонн в месяц). Компания «ArcelorMittal Steel» является владельцем бывшего комбината «Sidex Galati» в Румынии. Продукция «ArcelorMittal Steel» используется более чем в 75-ти странах мира. Он работает и в г. Темиртау Казахстана и в г. Галац Румынии и, без сомнений, может быть связующим звеном

между странами, когда заводы из г. Галац будут использовать казахстанское сырье. Также недавно «ArcelorMittal Steel» сообщил о своем намерении принять участие в строительстве 3 и 4 реакторов атомной электростанции в г.Чернаводэ, для которых Румыния будет вынуждена массивно импортировать уран. Казахстан является третьим по величине мировым добытчиком урана и занимает второе место по наличию его резервов. Казахстан не только добывает уран, но и производит конечный продукт. Атомная станция из г.Чернаводэ тоже может использовать уран из Казахстана;

– реализация инвестиционных проектов компании «OMV Petrom» (бывшая SNP «Petrom»), принявшей участие в работе по разведке и эксплуатации углеводорода в 6 казахстанских периметрах, в том числе создание румынскими нефтегазовыми компаниями торговых представительств на территории РК;

– реализация обмена различного рода транспортными бланками разрешений для освобождения от налогов, необходимыми при перевозке товара по территории другого государства;

– участие представителей министерства транспорта, строительства и туризма Румынии во всех акциях, связанных с развитием международного транспортного коридора TRACEKA;

– установление партнерских отношений между румынскими и казахстанскими банками, в том числе подписание Соглашения по сотрудничеству между румынским «EximBank» и казахстанским «JSC Development» [10].

Вместе с тем Комиссия отметила и факт невыполнения ряда договоренностей, среди которых: создание совместных предприятий в областях обработки сельскохозяйственной продукции, производства сельскохозяйственных машин и оборудования, текстильного, кожевенного производства, деревообрабатывающей промышленности; а также бездействие рабочих групп в энергетическом и промышленном секторах.

Комиссия дала позитивную оценку торгово-экономическому сотрудничеству Сторон в межсессионный период. В 2005 г. объем торгового обмена составил рекордный уровень — 1352 млн долл. США, увеличившись на 120 % по отношению к 2004 г. и на 412 % по отношению к 2003 г. Объем румынского экспорта в 2005 г. составил 36 млн долл. США, а казахстанский экспорт — 1316 млн долл. США, сальдо торгового баланса составило при этом 1280 млн долл. США в пользу казахстанской стороны. Тенденция роста торгового обмена сохраняется и в 2006 г. — по состоянию на 30 апреля 2006 г. двусторонний торговый обмен увеличился на 46 % по сравнению с тем же периодом 2005 г. Объем румынского экспорта имеет более низкий уровень, примерно на 7 млн долл. США, в то время как казахстанский импорт углеводородов достиг уровня 505 млн долл. США [10]. Стороны отметили необходимость сбалансированности торгового баланса путем принятия конкретных мер, подчеркнув значимость реализации крупномасштабных проектов и дальнейшего развития торговых отношений в условиях конкурентоспособности национального товара и с учетом необходимости увеличения румынского экспорта в РК, выразили заинтересованность в росте объема прямых взаимных инвестиций.

Стороны выразили свое намерение дальнейшего развития отношений между румынскими и казахстанскими банками. Румынский «EximBank SA» сотрудничает с казахстанскими финансово-банковскими учреждениями, на данном этапе имеет корреспондентскую связь с казахстанским «EximBank». В апреле 2006 г. было подписано Соглашение по сотрудничеству между румынским «EximBank» и казахстанским «JSC Development». Румынский Коммерческий Банк имеет корреспондентскую связь с 5-ю казахстанскими банками, находящимися в г.Алматы. В 2005 г. объем заключенных сделок с казахстанскими банками составил 0,250 млн долл. США [10].

В декабре 2006 г. в Бухаресте была зарегистрирована Торгово-промышленная палата Румыния-Казахстан (ТПП), а в марте 2007 г. в г.Актау прошла регистрацию Торгово-промышленная палата Казахстан-Румыния. В это же время в Бухаресте создана совместная казахстанско-румынская компания, занимающаяся распределением электроэнергии «S.C.Energodom Trade S.A». Тем временем в г. Актау также были созданы несколько совместных предприятий: Delta Spetstroi (строительство), Торговый дом Казахстан-Румыния «KazRom», Imsat-Kazakhstan (электротехническое оборудование), Energosmart Kazakhstan (электрическое проектирование), зарегистрированы совместные предприятия по промышленному и гражданскому строительству, монтажу нефтегазоводопроводов и промышленной обработке сырья с выпуском конечной продукции «Мангыстау жолдары» и «SC Videli SRL». В рамках ТПП начаты переговоры о создании совместных предприятий и осуществлении инвестиционных проектов в Казахстане румынскими компаниями: Wira Grup (бытовые отходы), SC L&D Construct (обработка строительных материалов), NovaTech Systems (новые методы отопления домов

и т.д.), Remesa Solar (отопление солнечными батареями), DAVOS (гражданское строительство, реставрация зданий и т.д.).

8 июня 2007 г. завершился визит в Казахстан делегации производителей и экспортеров мебели из Румынии. Торгово-экономическая миссия была организована Румынской ассоциацией производителей мебели при поддержке Министерства экономики и торговли, Посольства этой страны в Казахстане и Торгово-промышленной палаты РК. Румынские мебельщики решили на месте оценить возможности для увеличения экспорта мебели в Казахстан, определить другие направления сотрудничества. В частности, они намерены открыть склады для своей мебели на территории Казахстана для последующей торговли ею на рынках Сибири и Дальнего Востока. В октябре 2007 г. в г. Астане прошла выставка «Home Style-Astana 2007», где румынская мебель была представлена национальным разделом. Были намечены контакты с Казахстанской ассоциацией лесной, деревообрабатывающей и мебельной промышленности и компаниями-производителями мебели. Также были рассмотрены перспективы создания казахстанско-румынских совместных предприятий по производству мебели, возможность обучения казахстанских специалистов в румынской школе дизайнеров мебели.

11 октября 2007 г. в г. Астане состоялось шестое заседание Межправительственной казахстанско-румынской комиссии по торговому и научно-техническому сотрудничеству — сопредседатель румынской стороны — Государственный секретарь Министерства экономики и финансов г-н В.Паласка, сопредседатель казахстанской части — Министр экономики и бюджетного планирования РК г-н Б.Т.Султанов. На повестке дня были подняты вопросы двустороннего торгово-экономического развития в области энергетики и промышленности — сотрудничество между торгово-промышленными палатами Казахстана и Румынии, кроме того, сотрудничество в ряде других сфер — науки, туризма, международного транспорта, сельского хозяйства, банковской области. Стороны отметили динамику роста внешнеторгового оборота между двумя странами. Так, в конце 2006 г. зарегистрирован рекордный торговый оборот на сумму 1662 млн долл. США, в том числе импорт составил 1626 млн долл. США и экспорт — 36 млн долл. США [11].

По состоянию на 31 марта 2006 г. (с 1993 г.) общий приток инвестиций в РК составил 99,9 млрд долл. США, в том числе румынские инвестиции в казахстанскую экономику составили 253,6 млн долл. США. Приток инвестиций из Казахстана в экономику Румынии составил 13,7 млн долл. США. В 2006 г. в Казахстане работало 15 совместных казахстанско-румынских предприятий, занятых в основном в нефтегазовом секторе. В свою очередь в Румынии действовало 5 румыно-казахстанских предприятий, работающих в сферах строительства, добычи ресурсов, торговли мебелью, одеждой, обувью и медикаментами. Однако было отмечено, что уровень двусторонних отношений в торговой сфере не соответствует имеющемуся потенциалу.

Казахстанская часть комиссии проявила заинтересованность в создании совместных предприятий по выпуску лекарственных препаратов на территории РК, в том числе с такими румынскими производителями лекарственных средств, как «К.О.ВИМ Спектрум ТОО», «Терапия КО АО», «Sicomed S.A.», «Antibiotice S.A.», в связи с чем румынской стороне были переданы предложения по организации совместных фармацевтических производств в РК. Обе делегации уделили особое внимание развитию малого и среднего бизнеса в Казахстане и возможностям сотрудничества с малыми и средними предприятиями Румынии. В целях расширения сотрудничества Комиссия рекомендовала осуществлять мероприятия по обмену опытом между сельхозпроизводителями двух стран в сфере внедрения новых технологий в агропромышленном комплексе — организация и проведение совместных семинаров. Также был осуществлен обмен мнениями о перспективах активизации сотрудничества в области туризма. Стороны сошлись во мнении относительно необходимости активного привлечения инвестиций для развития инфраструктуры туристской отрасли.

В целом и Казахстан, и Румыния разделяют стремление друг друга к установлению тесных экономических связей и готовы к реализации совместных проектов.

14 августа 2008 г. в г. Бухаресте под председательством Вице-министра экономики и бюджетного планирования Республики Казахстан г-на Г.О.Пирматова состоялось седьмое заседание Межправительственной казахстанско-румынской комиссии по торговому-экономическому и научно-техническому сотрудничеству. Румынскую часть Комиссии возглавил Государственный секретарь Министерства экономики и финансов Румынии г-н В.Паласке. На заседании были обсуждены перспективные направления казахстанско-румынского сотрудничества, в частности, торгово-экономическое сотрудничество в области энергетики и промышленности, малого и среднего предпринимательства, сотрудничество между деловыми кругами Казахстана и Румынии, в научно-

технической области, в области туризма, международного автомобильного транспорта, сельского хозяйства, а также в других сферах деятельности. Заседание Межправительственной казахстанско-румынской комиссии по торгово-экономическому и научно-техническому сотрудничеству проводилось в преддверии ожидаемого визита Премьер-Министра Румынии К.Попеску-Таричеану в сентябре 2008 г. В этой связи данное заседание имело особый политический и экономический характер и послужило импульсом для активизации двустороннего сотрудничества.

При подведении итогов было отмечено, что с 1993 по 2008 гг. общий приток зарубежных инвестиций в Республику Казахстан достиг почти \$69 млрд, из них румынские инвестиции в казахстанскую экономику составили \$227,8 млн. В Западном Казахстане находится в эксплуатации 176 румынских буровых установок на нефтяных скважинах. Румынское оборудование для добычи и переработки нефти и газа соответствует мировым стандартам, экспортируется в США, Иран и ряд других нефтедобывающих государств [12].

Также 14 августа состоялась встреча Вице-министра экономики и бюджетного планирования Республики Казахстан Г.О.Пирматова с руководством румынской компании «International Railways Systems», на которой представители компании заявили о заинтересованности создания совместного предприятия по производству вагонов в Казахстане.

11 сентября 2009 г. в г. Астане состоялось восьмое заседание Межправительственной казахстанско-румынской комиссии по торгово-экономическому и научно-техническому сотрудничеству. Стороны обменялись мнениями о состоянии торгово-экономического сотрудничества двух стран и взаимно подтвердили, что имеется перспектива развития двусторонних отношений. Обе делегации договорились рассмотреть возможность сотрудничества в области растениеводства, животноводства, переработки сельскохозяйственной продукции и аграрной науки. В ходе заседания и казахстанская и румынская части комиссии выразили заинтересованность в разработке проекта Меморандума о взаимопонимании и сотрудничестве в области малого и среднего бизнеса между Министерством экономики и бюджетного планирования Республики Казахстан и Министерством малого и среднего предпринимательства, торговли и деловой среды Румынии, обменялись мнениями о состоянии договорно-правовой базы и проинформировали о готовности подписания ряда двусторонних Соглашений между Республикой Казахстан и Румынией в рамках предстоящего визита Президента Румынии Т.Бэеску в Казахстан [13].

В марте 2010 г. состоялся официальный визит Президента Румынии Т.Бэеску в РК. Одним из приоритетных направлений развития сотрудничества с Румынией, как и с другими странами ЕС, для Казахстана остается и сырьевой сектор. В частности, Румыния может оказать содействие в развитии таких областей, как нефтегазовое машиностроение, сельское хозяйство, производство мебели и текстильной продукции. Президент Румынии Траян Бэеску подчеркнул, что «Румыния придает стратегическое значение отношениям с Казахстаном», и, в свою очередь, Президент РК Н.Назарбаев отметил, что «Румыния является ведущим партнером Казахстана в Центральной и Восточной Европе» [14].

С момента последней встречи в 2007 г. изменились объемы казахстанско-румынского товарооборота и новых совместных проектов. В связи с влиянием мирового экономического кризиса произошло снижение объемов торговли в последние годы. По итогам 2009 г. объем взаимной торговли составил более 878 млн долл. США. В Казахстане действует 35 совместных предприятий с румынским участием, занятых в сферах геологической разведки, добычи нефти и газа, поставки оборудования для ТЭК, строительства и торговли. В Румынии зарегистрировано 11 румыно-казахстанских предприятий, работающих в сфере строительства, электротехники, золотодобывающей промышленности, торговли мебелью, одеждой, обувью и медикаментами. Кроме того, казахстанская сторона выразила заинтересованность в использовании румынской транспортной инфраструктуры для транзита углеводородов, зерна и других грузов в Европейский союз. По итогам переговоров двух президентов было подписано несколько документов, в частности, межправительственное соглашение об экономическом сотрудничестве и о защите инвестиций [15].

В феврале 2011 г. Министр транспорта и коммуникаций РК А.Кусаинов и посол Румынии в Казахстане Эмиль Рапча в ходе встречи обсудили вопросы дальнейшего сотрудничества в транспортной сфере. Министр проинформировал посла Румынии о сфере деятельности транспортно-коммуникационного комплекса страны, подчеркнув, что по завершении строительства международной транзитной автомагистрали «Западная Европа — Западный Китай» открывается широкая возможность для перевозки грузов автотранспортом кратчайшим путем и в короткие сроки между Китаем и Европой через Российскую Федерацию. Также обсуждался вопрос о возможности прохожде-

ния практики специалистов по авиационной безопасности РК в авиацентрах Румынии. В заключение Министр пригласил транспортников Румынии принять участие в VII международной конференции «ТрансЕврАзия-2011». В свою очередь, Чрезвычайный и Полномочный посол Румынии Эмиль Рапча проинформировал о возможностях Румынии в сфере транспорта, в том числе в железнодорожной и морской отраслях, строительстве автомобильных дорог. Румыния имеет возможность поставлять тахографы для автоперевозчиков Казахстана. В целом Румыния готова к дальнейшему развитию сотрудничества между двумя странами в области транспорта и коммуникаций. В заключение посол пригласил транспортников Республики Казахстан в Румынию для изучения возможных сфер сотрудничества в этой области.

В целом двустороннее сотрудничество в экономической сфере носит устойчивый характер, показывая из года в год положительную динамику. Уже по итогам 2010 г. товарооборот между РК и Румынией вновь превысил 1 млрд 404 млн долл. США, что доказывает взаимное доверие и интерес друг к другу во взаимоотношениях [16].

Таким образом, экономические связи между Казахстаном и Румынией развиваются успешно и имеют большие перспективы. Государственные структуры обеих стран и члены Межправительственной казахстанско-румынской комиссии ставят во главу угла межгосударственных отношений диверсификацию торгово-экономических связей в несырьевом секторе. На протяжении 20 лет заложена солидная основа для расширения двустороннего сотрудничества и укрепления межрегиональных связей, причем и Казахстан, и Румыния демонстрируют готовность к широкому и конструктивному диалогу в торгово-экономической области.

References

- 1 Regulation about Intergovernmental Kazakh and Romanian Commission for economic and scientifically-technical links // Bulletin of international treaties of the Republic of Kazakhstan. — 1997. — № 6. — P. 103–110.
- 2 Agreement between Government of the Republic of Kazakhstan and Government of the Republic of Romania about encouragement and mutual defense of investment (Bucharest, 25.04.1996 — 05.04.1997) // Bulletin of international treaties of the Republic of Kazakhstan. — 1998. — № 4. — P. 44–51.
- 3 Collaboration of the Republic of Kazakhstan with Romania // [electronic site of the RK's MFA,] URL //www.mfa.kz. 20.12.2012.
- 4 The 2nd session of Intergovernmental Kazakh and Romanian Commission for economic and scientifically-technical links. — Almaty, 1998 // Current archive of the RK's Ministry of foreign affairs.
- 5 Agreement between Government of the Republic of Kazakhstan and Government of Romania about trade and economic collaboration (Bucharest, 17.06.1999 — 02.03.2000) // Bulletin of international treaties of the Republic of Kazakhstan. — 2006. — № 4. — С. 57– 60.
- 6 Convention between Government of the Republic of Kazakhstan and Government of the Republic of Romania to avoid double tax and prevent deviation of tax on revenue and capital // [site of Electronic Government of the RK] URL: //www.e.gov.kz/wps/wcm/connect. 13.11.2012.
- 7 Bilateral and multilateral cooperation. Kazakhstan and Europe // Diplomatic herald. — 2006. — № 1 (7). — P. 53–55.
- 8 The work of AO «PetRomService» in Kazakhstan // [electronic site of AO «PetRomService»] URL: //www.petromservice.com. 3.05.2012.
- 9 The 4th session of Intergovernmental Kazakh and Romanian Commission for economic and scientifically-technical links (Astana city, 2003, September 4–5) // Current archive of RK's Ministry of foreign affairs.
- 10 Protocol of the 5th session of Intergovernmental Kazakh and Romanian Commission for economic and scientifically-technical links (Bucharest, 2006, July 5–6) // Current archive of RK's Ministry of foreign affairs.
- 11 Protocol of the 6th session of Intergovernmental Kazakh and Romanian Commission for economic and scientifically-technical links (Astana city, 2007, October 11) // Current archive of RK's Ministry of foreign affairs.
- 12 The 7th session of Intergovernmental Kazakh and Romanian Commission for economic and scientifically-technical links // [electronic site of the RK's Ministry of economic and budget's planning] URL: //www.minplan.kz/economyabout/8090/22176/8.08.2011.
- 13 Results of the 8th session of Intergovernmental Kazakh and Romanian Commission for economic and scientifically-technical links // [electronic site of Diplomatic Mission of the RK in Romania] URL: //www.dipmissionkz.ro/news. 29.11.2012.
- 14 Collaboration of the Republic of Kazakhstan with Romania (Astana, 2010, March 2) // [electronic site of «Habar» agency] URL: //www.khabar.kz/index.cfm? id=99024. 2.03.2010.
- 15 Presidents of both states discussed questions about trade and economic cooperation // [electronic site of Diplomatic Mission of the RK in Romania] URL: //www.dipmissionkz.ro/ru/affairs. 24.11.2012.
- 16 Turnover is growth between the RK and Romania...// [electronic site of the President of the RK] URL: //www.akorda.kz/nsf/news. 5.10.2012.

Р.М.Жұмашев, Г.Б.Адишева

1990–2000 жж. Қазақстан Республикасы және Румыния Республикасы арасындағы сауда экономикалық ынтымақтастықтың дамуы

Мақалада Қазақстан Республикасының және Румыния Республикасының басым бағыттарының бірі ретінде сауда және экономикалық ынтымақтастығы қарастырылды. Авторлар сауда-экономикалық және ғылыми-техникалық ынтымақтастық бойынша қазақстан-румын үкіметаралық комиссияның жұмысын саралап, оның осы саладағы шешімдерінің жүзеге асырылуын және болашақ дамуын көрсетті.

R.M.Zhumashev, G.B.Adisheva

Development of trade and economic cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Romania in 1990–2000 ss.

In the article the author considers trade and economic collaboration between Republic of Kazakhstan and Romania as one of the more priority direction. The author analyses the work of Intergovernmental Kazakh and Romanian Commission for economic and scientifically-technical links and shows realization of their decisions and perspectives of development in this sphere.

УДК 327(574)+(100)

Z.G.Saktaganova, G.B.Orazbekova

Ye.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: bolatkankyzy_gulnur@mail.ru)

Some aspects of Republic of Singapore foreign policy

In modern conditions of globalization this theme is actual, because an interest of the West to South-East Asia is manifested and continues to grow. This article examines the experience of foreign policy of the Republic of Singapore, which is one of the most attractive countries for world powers like the U.S., China and Japan, due to its advantageous geopolitical location. Also paper analyzes the participation of Singapore in regional integration within the framework of organizations such as ASEAN, APEC, ASEM, etc. Singapore's experience is also important for the Republic of Kazakhstan, which is in similar conditions for the conduction of its foreign policy.

Keywords: Singapore, foreign policy, South-East Asia, development, USA, China, Japan, ASEAN, Lee Kwan Yew, Kazakhstan.

After the Second World War, with the collapse of European colonial rule, the political map of South-East Asia has changed. On the arena of international relations became new members with their own features. Singapore is one of that countries, also known as a «phenomenon of Asia», as it was called European experts. Phenomenon lies in the fact that Singapore is not having had sufficient natural resources, fresh water (is imported from neighboring Malaysia), has achieved great economic success. After becoming independent in 1965, the government, in fact, in a few decades became a technological civilization and prosperous region. Over the past forty years domestic regional product grew from \$1 billion to \$162 billion, and the national income per capita — from less than \$1 thousand to \$35 thousand Today, 60 % of state revenues are provided by the industrial production. Singapore's international specialization is the production of high-technology products (a quarter of the national product). No country in the world has such a progressive structure of the economy. Relying on a strong economic base Singapore plays significant role in the policy and economy of South-East Asia and beyond. For 30 years, Singapore has progressed from a poor, undeveloped society of the Third World countries to the industrial and international financial centre with the giant international oil refining centers, pharmaceutical corporations and huge shipyards. Because in this country has never been the administrative-command system, Singapore would not have to move to a free market and democratic society. Transition period had two stages and was different in nature. The first transition took place from 1965 to

1990, when the country has evolved and transformed itself from a poor colony controlled by the British and the British, into an independent Singapore, managed by Singaporeans for Singaporeans. The second transition began in 1990 — by the adoption of a new process of globalization and the active participation in the global economy.

Success small island nation deserved attracted worldwide attention. Formula of economic victories long ago is well known and put into practice in many countries, of course with their own specificity. Singapore's success is the result of a certain combination of ideas, specific factors and circumstances (geography, history, cheap and extremely disciplined labor force, foreign policy), densely substituted by on ordinary common sense and political will of the Lee Kuan Yew. Due to its achievements in the economy, Singapore is an important partner for other countries and an important player in the global economy.

Nowadays in conditions of globalized world, in our opinion, the topic is actual enough, because at this moment manifested and continues to grow an interest of the West to South-East Asia region. Similar interest was shown by the Republic of Kazakhstan. When Kazakhstan became independent, Head of State Nursultan Nazarbayev researched the works of Lee Kuan Yew and Singapore's success factors and used them in development programs for country and the principles of the foreign policy of Kazakhstan. We research Republic of Singapore and some aspects of its foreign policy, because this country is really a phenomenon in South-East Asia, that «Asian Tiger», which could include its population in the «golden billion of the planet». In the paper made an analysis and status of foreign policy, its success as an active participant in international relations. Also, another attractive aspect of Singapore is advantageous geopolitical position. Singapore is located on a small swampy island. The only benefit of this nature is advantageous geopolitical position. This state-city consisting of a number of islands, is located on the border of basins of two oceans — the Pacific and the Indian, i.e. at the crossroads of shipping routes between Europe, Asia and Australia. This benefit helped to turn Singapore into a major transit hubs of the world, the world's leading commercial center. The strategic position of the country is the cause of much attention from the major powers such as the U.S., China and Japan, as well as the active participation of Singapore in regional integration.

Considering the main components of the foreign policy, it should be noted that Singapore has diplomatic relations with 175 countries. He is a member of the United Nations, the Commonwealth, ASEAN and the Non-Aligned Movement. For geographical reasons, relations with Malaysia and Indonesia are the most important since independence. Historical baggage, also includes events, related to the separation from Malaysia, and the confrontation with Indonesia. Singapore has good relations with the United Kingdom, which is associated with the agreement of defense units (FPDA) along with Malaysia, Australia and New Zealand. Singapore supports the concept of regionalism in South-East Asia, and is active member in the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), in which it is shown as one of the founding members. Island-city is also a member of the Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC) forum. As part of its role in the United Nations, the Republic of Singapore takes part in UN peacekeeping and observer missions performed in Kuwait, Angola, Namibia, Cambodia, East Timor [1].

The fundamental principles of Singapore foreign policy are:

- Maintaining relations and military defense as the fundamental basis of its foreign policy;
- Promoting and close cooperation with closest neighbors in all areas on the basis of mutual respect and sovereignty. In this regard, Singapore is fully committed to the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN);
- Play an active role in international organizations, such as the United Nations (UN);
- Continue to provide a free and open multilateral trading system and trade with any country on the basis of mutual benefit and to maintain an open market economy [2]
- Foreign policy as we mentioned earlier, is aimed to balance three main forces of the leading powers in the region and to maneuver between them: the U.S., China, Japan.

The collapse of the «Cold War» in November 1990 laid the foundation for a new world process and the end of the bipolar world is characterized by rivalry between East and West and the nuclear build-up. According to former U.S. President George Bush senior, this new era will be based on the «general acceptance of international norms and standards of morality» [3]. During this period is emerging a multipolarity after global distribution of economic power and the growth of independent entities.

Period after the «cold war» made a significant impact on the strategic interests and security of Singapore and other parts of Asia-Pacific region [4]. It is about the relationship between the United States and other great powers such as China and Japan. After the end of the Cold War, United States has changed its position to the policy of «mandatory participation» to «Custom» [5; 3]. This policy allows freedom of

action, but recognize continued U.S. dominance in the world. It emphasizes the importance of maintaining American interests according to the relative importance of these issues. However, there are fears that U.S. will return to its Cold War, but this time with China. Controversy over the proposed US-Japan missile defense system, including Taiwan and South Korea, have led to concerns from the part of Chinese government about possible regional and global instability. These were exaggerated statements, because Beijing was involved in the U.S. nuclear espionage [6]. Nevertheless, United States continued to maintain a strong presence in the Asia-Pacific region for the security of their country. This will keep the sequence and stability by maintaining a competitive regional distribution of power, thereby reducing the chances of war [7; 3]. Singapore authorities have responded to this initiative positively. The government knew that only United States, its strategic weight, economic power and political influence can keep stability in the Asia-Pacific region. In this regard, it was recognized as the «essential element» of any new configuration of the world [8]. Singapore proposed to allow access of U.S. courts to future naval base at Changi. They considered, that this step will strengthen their basic strategy of «diplomacy and defense» [9]. These actions are typical to the foreign policy of Republic, which has the principle «to have as many friends as possible» [10; 7–15]. In this context, further, we suppose to consider the activity of Singapore in relations with other two countries in the US-China-Japan triangle. After the end of the «cold war», China is looking for «a stable environment for the effective modernization and development». Thus, the country's foreign policy, remains pragmatic, cost-oriented and aimed at cooperation. According to the American political scientist Joseph S.Nye, the model of East Asia development «is likely mark for gradual transition to a pluralistic world [11]. However, there are concerns that while analyzing, China reform it is possible that there can be used military might to resolve external conflicts. Basis for this concern is the fact that the government has increased military spending in 1990 [11]. However, as it was pointed out by Chinese ambassador to Singapore Chen Baoli, armed forces of the country has been cut in half, from 6 million to 2.5 million in 2000, most of military spending is directed to the construction of infrastructure. Responding to the rapid rise of China as a great power, Singapore has a balanced foreign policy. On the one hand, the country has a large volume of trade and investment with Beijing in support of regional centers, such as Suzhou Industrial Park. On the other hand, Singapore government was careful not to alert the Chinese population of the state, surrounded by the Malay countries [12; 4]. This has led to increased support for United States in the Asia-Pacific region, as a method to balance rapid growth of Chinese influence. It emphasizes the desire of Singapore «to maintain a secure and peaceful environment in the Asia-Pacific region» using balance of power of the world powers [2].

Researching position of Singapore to Japan, we should note that it has a dominant influence in trade and investment in South East Asia. The policy of economic growth in Japan has also become a «model» for other Asian countries in the world after the end of the «cold war» [13]. According to the former Japanese Foreign Minister Yohei Kono, the «basic foundation» of Tokyo economic cooperation with Asia-Pacific region is within Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC) — an intergovernmental body and a free forum for consultation and cooperation [14]. In addition, the dialogue in the framework of major regional organizations such as ASEAN Regional Forum, are also important for the strengthening of mutual trust in the region. However, these mechanisms should complement, not replace, external security arrangements, such as an important relationship between the U.S. and Japan. As well-known military leader Arthur Alexander admitted such union provides «the basis for political stability in an open international economic system» [13]. Singapore's foreign policy initiatives have been intertwined with the interests of Japan. As one of the founders of ASEAN, the voice of the country had its weight among many politicians. Singapore also actively supported the idea of APEC, calling for more free trade and investment, as well as regional cooperation, with a view to maintain «the multilateral trading system, in combination with economic and technical assistance» [15]. In addition, the country stands for stable good relations of power. According to Senior Minister Lee Kuan Yew, the relationships in the triangle US-China-Japan «are the basis of the relative peace and stability in the region».

According to one of the above-mentioned principles of Singapore foreign policy, I would like to mark the country's role in the strengthening of the integration process in the region. In this context, the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) is a central element of its foreign policy. Singapore recognizes that its future and prosperity depends on the large extent of ASEAN economic progress and competitiveness. It is still fully committed to move forward in the ASEAN Free Trade Area (AFTA) and the ASEAN Investment Area (AIA). Singapore is a strong supporter of the regional organization built around ASEAN, including APEC, the Asia-Europe Meeting (ASEM), Forum for East Asia and Latin America Cooperation (FEALAC),

and the East Asia Summit (EAS). As a step towards regional economic integration is the accepted plan about creating ASEAN Economic Community (AEC), which was proposed by former Prime Minister Goh Chok Tong. It is proposed that the AEC would be beyond the normal position of the free trade agreement, and include elements of the common market, such as the free movement of capital and labor. At the ASEAN Summit in Singapore in November 2007, ASEAN leaders agreed to put forward an economic community by 2015.

Singapore is a strong advocate of international law, in particular, the sanctity of national sovereignty, and, therefore, plays an active role in many international forums, including the United Nations, the Non-Aligned Movement (NAM) and the Commonwealth.

Singapore is one of the countries where the value of foreign trade is much higher than GDP, which emphasizes the role of trade as the lifeblood of the country. Therefore, Singapore is a strong advocate of «open markets» and multilateral efforts to liberalize trade and is actively involved in trade organizations such as the World Trade Organization and APEC. It also expands the range of bilateral and regional free trade agreements. In addition to bilateral agreements, which became effective January 1, 2004, Singapore and the United States build closer relationships in other areas. In October 2003, when the U.S. President visited Singapore, two countries announced the start of negotiations on the Forge — a framework agreement for defense and security between Singapore and the United States. This agreement includes bilateral cooperation in such areas as the fight against terrorism, fight against the proliferation of weapons of mass destruction, joint military exercises and training, policy dialogues and defense technology. Representatives of two countries also announced the creation of a joint fund to promote regional cooperation in the fight against infectious diseases and to combat bioterrorism. The center is located in Singapore. Despite of the separate bilateral differences, in particular, with Malaysia, Indonesia and Thailand, Singapore maintains close relations with its neighbors. Any tension should be considered in the context of fundamental solidarity of ASEAN countries and the interests of Singapore as a global trading nation.

Multipolarity in the world after the end of the «cold war», stressed the number of non-state actors, can significantly impact on the Asia-Pacific region. The United Nations also is one of these key players. According to the former Secretary-General Boutros Boutros-Ghali, in the new international context, the situation calls for «multilateralism» and «integrated approach». Only then could the original objectives of the UN Charter, such as peace, justice, human rights and development [16; 43]. Echoing that sentiment, Singapore has also stressed the importance of the UN in maintaining «international agreement». According to Prime Minister Goh Chok Tong, is an integrative function will be to ensure that no country was excluded from the «path of peace security and prosperity» [17]. Singapore government believes that the world organization can serve as a «vehicle» for the small nations to explain their policies and seek support for their position. This gives them the opportunity to shape international opinion, ultimately protecting its sovereignty and independence [9].

According to the Minister of Foreign Affairs of Singapore (1994–2004) Jayakumar, strong and united ASEAN can serve as a «key anchor» for geopolitical stability in the region [18]. This can be done in the economic front, with measures such as the ASEAN Free Trade Area (AFTA), which help to build a cooperative framework to drive thousands of years. On the political front, ASEAN also welcomed multilateral initiatives such as the Asia-Europe Meeting (ASEM), the World Trade Organization (WTO), the ARF and APEC, which help to stabilize the Asia-Pacific region through the creation of regional and international relations [19]. As Singapore is an integral member of ASEAN, its foreign policy is closely related to the group. For example, Senior Minister Lee Kuan Yew spoke about strengthening US-ASEAN partnership to provide the «anchor» for the continuation of American engagement in the Asia-Pacific region, which will contribute stability in the region [20]. Also important fact was seen by the Deputy Prime Minister Tony Tan that regionalism in Asia-Pacific must be built on market integration and openness to countries outside the region [19]. This ensures support for ASEAN's «ideas» as AFTA, ARF, APEC and the WTO. Recently, however, Singapore had difficulties in dealing with the various members of ASEAN. Take the example of a bilateral dispute with Malaysia on issues such as the location of its customs, immigration and quarantine (CIQ) facilities. There is also a dispute with Indonesia that the country has a claim to Singapore will not support it in certain matters.

Singapore's fate is closely linked with its neighbors, its foreign policy was also controlled by the geopolitics of the region. Therefore, attempts to help countries such as Indonesia, with proposals for humanitarian aid and financial assistance, in the hope that such action will serve as a focal point for renewed confidence of investors, led by a rebound overflow Asian economy.

The collapse of the «cold war» and the emergence of a multipolar raised numerous problems for Singapore, and other international actors. This has led to a shift in policy in order to adapt to changing political, economic and social conditions. In order to establish stability in the world after the Cold War, international organizations have created new niches for co-related to their new global position. Singapore, too, has defined a new role for itself in the international arena. According to the Minister for Trade and Industry Lim Hng Kiang of Singapore, «the main foreign policy challenge for any small nation is the ability to affect the environment in such a way as to benefit their interests, or, at least, to limit the negative impact of the environment on its survival and prosperity» [9].

Singapore is the starting point for all financial operations in Southeast Asia. Country to achieve such a result was possible thanks to a clear sequence and that the fulfillment of all the Government's programs. All the achievements of the Republic and its active participation in regional structures, balancing foreign policy in the region to save the «comfortable» environment both for the citizens and for foreign investors is the result of work of the leaders of the country for several decades. And to date, it is the so-called Singapore model of the prototype development of Asian countries, including our state. This fact is well-founded because of the fact that Singapore and Kazakhstan are in the same conditions for the conduct of its foreign policy. The head of state uses the basic principles of building a successful state and at a certain stage of development of Kazakhstan turned ideas Singaporean leader Lee Kuan Yew, Kazakhstan with typical characteristics.

References

- 1 Singapore, Wikipedia. [Electronic resource] URL: <http://ru.wikipedia.org> 12 (request date 13.12.2012)
- 2 Singapore. Principles of Singapore's Foreign Policy. [Electronic resource] //Ministry of Foreign Affairs. Affairs//: [web-site] URL: http://www4.gov.sg/mfa/policy_down.html. 30 Jan 1999 (request date 13.12.2012)
- 3 Lepor, Keith Philip. After the Cold War: Essays on the Emerging World Order. — Austin: University of Texas Press, 1997. — 32 p.
- 4 Baker, James A. Selective Engagement: Principles for American Foreign Policy in a New Era. After the Cold War: Essays on the Emerging World Order /Ed. Lepor, Keith Philip. — Austin: University of Texas Press, 1997. — 70 p.
- 5 Kwang, Mary. China warns against missile system // The Straits Times [Singapore] //8 Mar. — 1999. — P.1.
- 6 Morgan, Patrick M. «The United States» Coping with Conflict after the Cold War / Eds. Kolodziej, Edward A. and Roger E.Kanet. — Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1996. — 42 p.
- 7 Jayakumar, S. The Southeast Asian Drama: Evolution And Future Challenges. Inaugural Distinguished Lecture at Georgetown University, Washington D.C. 22 Apr. 1996. [Electronic resource] //Ministry of Foreign Affairs: [web-site] //URL: <http://www.gov.sg/mfa/p220496.htm>. 2 Feb. 1999 (request date 13.01.2013)
- 8 Lim, Hng Kiang. The Challenges to a Small Nation's Foreign Policy. Speech at Ministry of National Development Auditorium, Singapore. 29 Jul 1995. [Electronic resource] // Ministry of Information and the Arts //: [web-site] URL: <http://www4.gov.sg/mita/speech/speeches/v19n4008.htm>. 13 Feb 1999 (request date 13.12.2012)
- 9 Singh, Bilveer. Singapore: Foreign Policy Initiatives of a Small State. — Singapore: Centre for Advanced Studies, National University of Singapore, 1988. — 80 p.
- 10 Nye, Joseph S. The Rise of China and the Future of International Security. Public Lecture at the National University of Singapore. 8 Jan. 1999. [Electronic resource] // Trade China//: [web-site] URL: <http://marksl.tripod.com/Writings/cold.htm> (request date 13.01.2013)
- 11 Ganesan, N. Singapore: Foreign Policy Terrain. — Asian Affairs: An American Review. — Vol. 29. — № 2. Summer 1992. — 73 p.
- 12 Alexander, Arthur J. «Japan». Coping with Conflict after the Cold War /Eds. Kolodziej, Edward A. and Roger E.Kanet. — Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1996. — 150 p.
- 13 Lim, Hank. APEC: Singapore's View. [Electronic resource] // Berkeley APEC Study Center//: [web-site] URL: <http://globetrotter.berkeley.edu/basc/documents/lim01.html>. 7 Feb. 1999 (request date 13.01.2011)
- 14 Yohei Kono Japan's Foreign Policy in the Asia-Pacific and the Significance of APEC. Speech at the Kansai Press Club. 15 Nov. 1995. [Electronic resource] // Ministry of Foreign Affairs, Japan // [web-site] URL: http://www.mofa.go.jp/policy/economy/apec/1995/yk_spech.html. 6 Feb 1999 (request date 13.12.2012)
- 15 Boutros-Ghali, Boutros. The United Nations in a Post-Cold War Order. After the Cold War: Essays on the Emerging World Order /Ed. Lepor, Keith Philip. — Austin: University of Texas Press, 1997. — 120 p.
- 16 Goh, Chok Tong. Speech at the United Nations 50th Anniversary, New York. 24 Oct. 1995. [Electronic resource] //United Nations Development Programme // [web-site] URL: <http://gopher://gopher.undp.org/00/un50/comm/speeches/951106200920>. 9 Feb 1999 (request date 13.12.2012)
- 17 Jayakumar, S. ASEAN In The New Millennium. Speech to the ASEAN Roundtable 1997. 4 Aug. 1997 // Ministry of Foreign Affairs // [Electronic resource] URL: <http://www.gov.sg/mfa/sp040897.htm>. 2 Feb 1999 (request date 13.12.2012)
- 18 Jusuf Wanandi. Regional grouping has to nurse different relationships between pairs of the 3 great powers [Electronic resource] // The Straits Times [Singapore] 15 Aug. 1997. Ministry of Education // [Electronic resource] URL: <http://www.moe.edu.sg/neu/online/pub-content-greatpowers.html>. 30 Jan 1999 (request date 13.12.2011)

19 *Lee, Kuan Yew*. Speeches on Singapore & the World Economy. Speech at Fortune 500 Forum, Boston. 23 Oct. 1997. [Electronic resource] // Ministry of Education // [web-site] URL: <http://www.moe.edu.sg/neu/about/pub-content-fortune500.html>. 30 Jan 1999 (request date 13.12.2012)

20 *Tan, Keng Yam Tony*. Regional Cooperation: The Way Ahead. Speech to the Oxford-Cambridge Society of Malaysia. 20 Mar. 1996. [Electronic resource] // Ministry of Information and the Arts // [web-site] URL: <http://www.gov.sg/mita/speech/speeches/v20n2004.htm>. 2 Feb 1999 (request date 13.01.2013)

З.Ғ.Сақтағанова, Г.Б.Оразбекова

Сингапур Республикасы сыртқы саясатының кейбір аспектілері

Жаһандандудың қазіргі жағдайында жоғарыда аталған тақырып өзекті болып саналады, себебі қазіргі уақытта Оңтүстік-Шығыс Азия аймағына Батыс мемлекеттерінің тарабынан үлкен қызығушылық бар. Мақалада өзінің тиімді геосаяси жағдайына байланысты АҚШ, Қытай және Жапония сияқты ірі мемлекеттер тарабынан қызығушылық танытып отырған Сингапур Республикасының сыртқы саяси тәжірибесі қарастырылды. Сингапурдың тәжірибесі Қазақстан Республикасы үшін маңызды. Сонымен бірге Сингапурдың АСЕАН, АТЭК, тағы басқа ұйымдардың шеңберіндегі және аймақтық интеграциялық үрдістерге қатысуына талдау жасалды.

З.Ғ.Сақтағанова, Г.Б.Оразбекова

Некоторые аспекты внешней политики Республики Сингапур

Отмечено, что в современных условиях глобализации тема, поднятая в статье, достаточно актуальна, так как на современном этапе к Юго-Восточной Азии проявлен и продолжает увеличиваться интерес Запада. Авторами рассмотрен внешнеполитический курс Республики Сингапур, которая является одной из наиболее привлекательных стран для мировых держав, в т.ч. США, Китая и Японии, благодаря своему выгодному геополитическому положению. Проанализировано участие Сингапура в процессах региональной интеграции в рамках деятельности таких организаций, как АСЕАН, АТЭС, АЕС и т.д. Определено, что опыт Сингапура также немаловажен для Республики Казахстан, которая находится в схожих условиях для ведения внешней политики.

ӘОЖ 39 (574)

Г.К.Шайжанова, А.Н.Мұқанова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: gulfona@mail.ru)

Қазақ-жоңғар қарым-қатынастарының кеңестік кезеңдегі тарихнамалық мәселесі

Мақалада қазақ-жоңғар қарым-қатынастарының кеңестік кезеңдегі мәселесі қарастырылды. Екі ел аралық қатынастарға қатысты тарихи құжаттар мен дереккөздерге талдау жасалды. Сонымен қатар аталмыш мәселесі бойынша монғолтанушылардың еңбектері талқыланды. Қазақ-жоңғар қарым-қатынастарының тарихнамалық аспектісіне көптеген зерттеушілер назар аударған, бірақ олардың негізгі бақылаулары бірнеше еңбектерде шашыраңқы көрсетілген. Авторлар шығармаларға баға беріп, тарихнамалық талдауға ұшырамаған үрдістерді қайта жасауға тырысқан.

Кілтті сөздер: қазақ, жоңғар, орыс, тарихнама, Кеңес үкіметі, саясат, отарлау, мәдениет, бейбітшілік, жүз.

XX ғасырдың 20–30-жылдары қазақтар мен жоңғарлар қарым-қатынасы мәселелерін зерттеу жаңа арнаға енді. Сол дәуірдегі қазақ зиялыларының өкілдері тарих ғылымына үлкен үлес қосты. Қазақ-жоңғар қарым-қатынасына арналған олардың еңбектері бағалы деректер болып саналады.

Қазақ халқының тамаша ұлдарының бірі М.Тынышпаевтың 1925 жылы «Қазақ халқының тарихы» атты еңбегі жарық көрді [1]. Қазақтардың тарихы, мәдениеті, тұрмысы, қазақ руларының шежіресінің білгірі көшпенді халықтардың өзара байланысына көп көңіл бөлді. Оның монографиясында қазақ-жоңғар қатынасына арналған жеке мақала бар, ол «Ақтабан шұбырынды» («Қазақтардың зор апаты мен зор жеңістері») деп аталады. Ол онда қазақтардың басынан өткен апаттардың себептерін, олардың күш біріктіріп, жоңғарларды қалай жеңгенін, өз жерінен қалай қуылғандығын баяндайды. М.Тынышпаевтың мақалалары екі халықтың арасындағы қатынастардың кейбір көріністерін зерттеу үшін құнды материал береді.

Қазақтар мен жоңғарлар тарихын «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи» атты еңбегінде «Алашорда» партиясының жетекшісі, экономист-ғалым Ә.Бөкейханов былай келтіреді: «В XVI веке, как мы видели, в южной полосе края появился народ, известный под именем калмыков, которые оттеснили киргиз на северо-запад. Калмыки представляли из себя союз нескольких племен (торгаутов, хойтов, хошоутов и джунгаров), известный под именем ойратского...» [2; 50].

Ә.Бөкейханов еңбектерінің XVIII–XIX ғасырлардағы Қазақстан тарихын бағалау үшін де маңызы баға жеткісіз. Ә.Бөкейханов былай деп жазды: «XVI ғасырдың екінші жартысынан бастап солтүстіктен жаңа халық — славяндар келе бастады; олардың мәдениеті сол кездегі Қырғыз өлкесі билеушілерінің мәдениетінен жоғары болатын, сондықтан жергілікті халық өз өлкесіндегі үстемдікті келімсектерге беруге тиіс болды». Орыстардың өлкені отарлауын Ә.Бөкейханов екі кезеңге: мұнда ерікті отарлаушылардың пайда болуына және олардың ізімен үкімет жасақтарының келе бастауына бөледі. «Ерікті отарлау, — оның пікірінше, — осында сол кездегі ауыр тұрмыс жағдайларынан қашқан немесе қорғансыз бұратаналар есебінен оңай баю үшін шаруалардың, қылмыскерлердің, сектанттар мен басқа да әр түрлі тобырлардың келуімен жасалды. Бұл жөнінен оларға оңтүстік Орал мен біздің өлкеміздің солтүстік-шығысы ерекше қатты ұнады. Беймәлім елдерге тереңдей еніп, ілгері қарай қозғалумен жалғасқан «жер шолу» туралы ой осы тұста туды. Бұл қозғалыстың қаншалықты күшті және күдіретті болғанын аты-жөні жоқ еріктілер толқынының небәрі екі жүз жылдай уақытта (1560–1750) Оралдан Камчаткаға дейін, Березовтан Алтайға дейін бүкіл Сібірді баса-көктеп жүріп өткенінен білуге болады. Осындай толқын тармақтарының бірі — солтүстіктен Ертіс бойымен және Бараба даласынан, екіншісі — оңтүстік Оралдан Жайық өзенімен оның салаларын бойлап Қырғыз өлкесіне келді. Соңғы қозғалыс ерте басталды, бірақ Ертіс бойымен отарлау тезірек жүргізілді, өйткені бұл толқын күштірек болатын; табиғи байлықтарының арқасында Ертіс өлкесі мен Алтай отаршылдар көзіне өте бағалы көрінді, сөйтіп олар осы жаққа көбірек жіберілді. Мұны орыс үкіметі де ұғынып, оған кейіннен басты әскери күштерін жіберді. Төменіректе біз үкіметтік отарлау (және жаулап алу) еріктілердің ізімен жүргізілгенін және, былайша айтқанда, оны заңдастырғанын көреміз; кейбір жағдайларда үкіметтің белгілі жер учаскесін еріктілер сол кезде-ақ басып алғандықтан, оны өзінікі деп тануына ғана тура келді» [2].

Әлихан Бөкейханов өзінің Қазақстан тарихы және жер пайдалану нысандарының дамуы мәселелері жөніндегі еңбектерінде өлкенің солтүстік-орталық және шығыс бөліктерін жаулап алу мен отарлауды бөлек алып қарастырады.

«Есіл–Ертіс өлкесінде орыс адамдарының келген жылын қай жылға жатқызу керек екенін дәл айту қиын, — деп жалғастырады ол ойын. — Солтүстік Сібірдегі сияқты, мұнда да өлкені жаулап алудың алдында терісі бағалы аң аулауды кәсіп еткендердің, ал кейде бұратаналарды жай ғана тонап кету үшін келіп-кетушілердің болғаны анық. Орыс отарлаушыларының қандай да бір арнайы (талап-тонаудан басқа) мақсатпен бірікпеген еріктілер тобырын құраған осы жекелеген алдыңғы бастаушылары алғашқы кезде бұратаналар тарапынан, сірә, ынтымақты тойтарыс таппағанына қарамастан, отарлаудың сенімді тірегіне айнала алмады». Сөйтіп, Ә.Бөкейхановтың пікірінше, Қазақстанның империя құрамына кіруі отарлау (ерікті түрде және үкімет арқылы) мен жаулап алудан тұрады. «XVIII ғасырдың аяғында (біздің жоғарыда байқағанымыздай) Қырғыз өлкесі көшпелілерінің едәуір бөлігі орыстардың билігін мойындап, орыстар шегінде көшіп жүрді. XIX ғасырдың басынан бастап үкімет жаулап алынған өлкені нығайту жайын ойластырды». Ә.Бөкейханов өзінің барлық зерттеулерінде «жаулап алу» деген ұғымды қолданып, сол арқылы XVIII–XIX ғасырлардағы орыс-қазақ қатынастарының барысында қалыптасқан күрделі өзара қатынастарды сипаттайды.

Ә.Бөкейханов орыстардың Орталық Азиядағы ерекше өркениеттілік миссиясы туралы негізсіз тұжырымдамасын ашықтан ашық әшкереледі. «Өлкені бағындырған соң, — деп жазды ол, — орыстар мәдениетті жұмысқа көше алмады, өйткені бастапқыда жаулап алу тек қана баю мақсатымен жасалды

және алғашқы жаулап алушылар мәдениет рөлін атқаруға мүлде дайын емес болатын. Олар адамгершілігі алғашқы қауым адамдарынан аспаған, өткендегі әмірі күмәнді, дөрекі, надан адамдар еді; рас, осының бәрі бола отырып, олар бұратаналардан жетілгендеу болып шықты, бірақ оларды бағындырған соң саналы түрде бейбіт мәдени жұмысқа көше алмады; олар тіпті табиғаттың бай тартуларын ақылмен пайдалануға немесе өздерін өз еңбегімен асырауға күш-жігер жұмсаған жоқ. Керісінше, олар баюдың неғұрлым жеңіл басқа әдісін — бағындырылған бұратаналарды талап-тонау мен табиғи байлықтарды талан-тараж ету жолын таңдады». Автор еріктілердің еңдей кіруіне империяның мүдделі болғанын нақтылай келіп, еріктілер мен үкіметтік отарлау үрдісін ажырағысыз бірлікте қарастырады. Біріншіден, ол орыс отарлауының алдыңғы тобы болды, екіншіден, ол империяның ішкі өміріндегі проблемаларды жоюға мүмкіндік берді.

Өзінің тарихи зерттеулерімен белгілі болған, «Алаш» партиясының қайраткері, қазақ халқының мүддесін жеткізуші А.Байтұрсынов «Жоқтау» атты кітабында XVI ғ. жоңғарларға қарсы күресте Мамай батырдың да қатысқанын айтады [3].

Өз халқының тарихында із қалдырған энциклопедиялық деңгейдегі еңбектер жазған М.Дулатов «Хан Абылай» очеркінде Абылай ханның тағдыры, жоңғарларды жеңуі жайлы әңгімелейді [4].

Х.Досмұхамедов Ресейдің жаулап алушылық саясаты қазақ жерін Азияға еңдей кіру кезінде алғы шеп ретінде пайдалану болды деп есептеді. Қазақ өлкесінің біржола «Ресейге бағынуын» ол XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың басындағы қазақтардың ұлт-азаттық күресінің жеңіліс табуы салдарынан болды деп санады. Ол Әбілқайыр және ру ақсақалдарының шағын тобы патша өкіметімен сөз байласуға барып, елді бодандық алуға мәжбүр етті деп есептеді. Х.Досмұхамедов қазақтардың Ресей мемлекетіне бағыну актісіне халықтың негізгі бұқарасының қатыспағанын келіссөз үрдістеріне Кіші жүз бен Орта жүз руларынан біркелкі өкілдер болмағанын мысалға келтіре отырып дәлелдеді [5].

Х.Досмұхамедовтың очеркінде де осы тақырып қозғалған, оның айтуынша, қалмақ қыздарына тек үйленіп қана қоймаған, олар үшін хандар мен батырлар арасында дау-дамайлар да болған.

Белгілі жазушы М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасында да осы тақырып қамтылады. Онда қалмақ ауылдарына шабуылдаған кезеңінде қалмақ қызын алып қашып, үйіне әкелгендігі туралы баяндалады. Ол қызды оның інісі Ноян да жақсы көріп қалады. Поэма трагедиямен аяқталады [6]. Аталған тақырып С.Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасында жалғасын тапқан. Бұл жолы қалмақ қызы өзінің сұлулығымен тұтас әскерді баурап алады. Қалмақ ауылына шабуыл жасаған кезде ол қыз қазақ батырларына тұтқынға түседі. Сондықтан біреуіне күйеуге шығуға мәжбүр болады. Өзінің ақылдылығы мен тапқырлығының арқасында ол тығырықтан шығудың өзіне тиімді жолын табады. Поэма соңында қыз өз отанына қайтып оралады [7]. Аталған мысалдардан «қазақ батыры — қалмақ қызы» тақырыбының қазақ эпостарында кең таралғанын көруге болады. Мүмкін, қалмақ жырларында да осы тақырып кездесетін шығар, ол проблема кеңірек зерттеуді қажет етеді.

М.Әуезов «Әдебиет тарихы» деген кітабында (1927) былай деп атап көрсеткен: «Қазақ елін орысқа бағындыруға зорлаған себептер көп. Бір жағынан, қалмақтар сияқты елдің тізесі батқан жаулығы болса, екінші: Орта Азия хандықтарының қысымшылығы, үшінші: орыс үкіметінің қазақты бағындыруды мақсат қылғандығы, осымен бірге тағы бір зор себеп, қазақтың өз хандарының алалығы. Өзара жаулық пен араздық, өштік күшейіп, бірін-бірі жауламақ үшін әрқайсы кез келген жұрттан көмек іздеп, қазақ елін әр айғырдың үйіріне сіңіруге айналғандығы. Осындай көп себептер тұтасып, ел тіршілігі бір шым-шытырық мезгілге жеткенде, орыс үкіметінің шеңгелі комағайлықпен созылып, қазақ даласын уысына кіргізіп әкетіп бара жатты. Орысқа бағыну, елдің алдына ұсынған сыбағалы табақтай болып, еріксіз бой ұсындыруға айналды» [8].

Қазақстанның Ресейге қосылу проблемасы Т.Рысқұловтың тарихи мұрасында да көрініс тапқан. Қазақстанның жалпы Ресей бодандығына өтуі тұрғысынан қарастыра келіп, ол «бағындыру», «қазақтарды жуасыту», «жаулап алушы күш» деген терминдерді қолданған. Ол жазған «Патша өкіметінің отаршылдық саясатында» екі кезең: XVI ғасырдың аяғынан бастап — қазақтардың, XIX ғасырдың ортасынан бастап — шаруалардың отарлауы бөліп көрсетіледі. «Өздері ілгері жылжыған жолында орыс өкіметі жанадан жаулап алған аудандарда дереу бекіністі мекендер тұрғызып, оларға қазақтар мен келімсек шаруаларды қоныстандырып отырды» [9].

Т.Рысқұлов қазақ жүздерінің Ресей бодандығына өту себептерін бірінші кезекте Қазақстанның сыртқы саяси жағдайымен байланыстырды. Оның сыртқы саяси жағдайы қазақтарды шығыстан — жоңғарлардың, оңтүстіктен — Хиуа, Бұхара, Қоқан хандығы, батыстан ноғайлар мен қалмақтардың қысым жасауынан көрінген. Т.Рысқұловтың пікірінше, Ресейдің Қазан (1552), Астрахан (1557)

хандықтарын жаулап алу, Батыс Сібірді бағындыру (1581), орыстардың Орал мен Ертісті бойлай жылжуын күшейтуі жөнінде шығыста белсенді саясат жүргізуі едәуір рөл атқарған.

Х.Арғынбаев, М.Мұқашев, В.Востров жазған керемет академиялық зерттеу болып саналатын «Қазақ шежіресі хақында» атты кітапта «Жоңғар басқыншылығы» деген тарау бар. Онда жоңғарлар шапқыншылығы мен жаулап алуы кезеңі, «Ақтабан шұбырынды», қазақ батырлары туралы айтылған: «Қазақтарды біртұтас жасаққа біріктіру ғана жоңғар шапқыншылығынан құтқарар еді. Халық батырлары: Кіші жүзден — Тайлақ, Орта жүзден — Қабанбай мен Бөгенбай, Ұлы жүзден — Саурық батырлар осындай бірліктің негізін қалады. Сөйтіп, үш жүздің барлық батырлары тізе қоса отырып, 1726 жылы Торғай даласының оңтүстік-шығысында жоңғарларға қатты соққы берді» [10].

Қазақ-жоңғар байланысының мәселелерін алғашқылардың бірі болып айналысқан, Орта Азия тарихын зерттеген кеңестік тарихшы, орыс ғалымы В.В.Бартольд болды. «Очерки истории Семиречья» деп аталатын ғылыми еңбекте ол Жоңғар хандығының пайда болуы мен күйреуінің себептерін ашты [11].

Басқа ресейлік зерттеуші В.Л.Котвичтің еңбектері орыс-монғол байланыстарына арналған. Оның көптеген мұрағаттық материалдар негізінде жасаған деректанушылық қызметі қазақ-жоңғарлардың өзара байланысын зерттеуде үлкен маңызға ие болды [12].

Қазақ-жоңғар қатынасының жаңа қырлары ресейлік тарихшы И.Я.Златкиннің «История Джунгарского ханства» атты кітабында баяндалған. Ол қазақ-жоңғар соғысының себептерін, екі жақтың билеушілерінің осы соғыстағы атқарған ролін зерттеген, қарым-қатынастарға қатысты көптеген құжаттарды ғылыми айналысқа түсірген. Оның бұл еңбегін көптеген тарихшылар жоғары бағалаған [13].

И.Я.Златкин деректерге талдау жасап, 1698 жылғы шайқастың 3 түрлі себепін көрсетеді [13; 215].

Біріншісі, 1697 жылы Цеван-Рабданның айттырып қойған қалыңдығы Аюке ханның (Торғауыт қалмақтың ханы) қызы Сетержап Еділ-Жайықтан Жоңғарияға жол тартқан. Жоңғарияға бет түзеген шақта мезгіл жаздың аяғы екен. Жолда қыс түсіп кетіп қалыңдық Қарқаралы Қазылық маңында Кент деген тауда «Қыз Әулие» деген үңгірдің маңында қыстап қалады. Қазақ руларымен тіл табысып, қысқа қоныс жасаған. Онысы екі қабатты құрылыс, таудың қызыл тасынан салынғандықтан, кейін Қызыл Кеніш аталып кетті. Сол Қызыл Кеніште болған кезінде Сетержап қалыңдық Едіге деген қазақ жігітімен көңіл қосып, күйеу жұртына жеткенде қалыңдықтың аяғы ауыр болған. Одан туған баланың атын Сына-Шұна Дабо (Лаузан) қойған [13; 215].

Екіншісі, 1683 жылғы Галдан-Бошоктудің шабуылы кезінде, жоңғарлардың қолына Тәуке ханның сүйікті ұлы — ханзада Сұлтан түсіп қалады. Сұлтан хандық тақтың бірден бір мұрагері еді. Сондықтан жоңғар билеушілері оны ламалыққа, пұт дініне бейімдемек болып, Лхасаға жібереді. Мақсаттары Тәуке хан оның одақтасына айналады және Сұлтан қазақ тағына ие болғанда жоңғар ықпалында болмақ [13; 215]. Тәуке хан қоңтайшыға Сұлтанды қайтару жөнінде елшілер салады, бірақ бұдан еш нәтиже шықпайды. Сол себептерден хан жасырын жасақ дайындап, оларды ылғи жоңғарша киіндіріп, жоңғарлар тілін білетін батырларды басшы қылып сайлап, олар тікелей Тибетке қарай жол тартып, Сұлтанды күзетуге қойған 500 күзетшілердің көздерін жояды [13; 215]. Яғни, жоңғарлардың 500 адамын өлтіргені себеп болған.

Үшіншісі, жоңғардың атақты батыры Үркедей тайшының (Урхедей-Батур-Гайдзия) қазақтың қолынан өлуі [13; 215].

Қазақ пен жоңғардың XVII–XVIII ғғ. жауласуына әкелген жоғарыда айтылған оқиғалар себеп болғанымен, тек сылтау ғана еді [13, 216]. Қазақ-жоңғар соғыстарының себептері тереңде жатыр.

Галдан-Бошокту кезінде Халха жері үшін Цин империясымен шайқастарда хандық әлеуметтік, экономикалық, саяси жағынан дағдарысқа ұшырады. Әскери істердегі сәтсіздіктер және Галданның қазасы, Цеван-Рабданның билігінің әлі толық бекімеуінен кейінгі Жоңғар хандығындағы тұрақсыздық Ресей және Қазақ хандығы тарапынан қысым жасауға қолайлы жағдай туғызды. Ресей Енисей, Тобыл, Ертіс бойына орыс қоныстарын сала бастады. Қазақ-жоңғар қарым-қатынастарының шиеленісуіне де жер себеп болды. XVII ғасырдың 90 жж. қазақ байлары өздерінің көшін оңтүстікке және шығысқа — Жоңғарлардың хандығына қарай бағытталды. Екі ел аралық қақтығысқа жер мәселесімен қатар сауда жолдары мен сауда орталықтарына иелік ету ұмтылысы себеп болды.

Нәтижесінде XVII ғ. аяғында – XVIII ғ. басында Жоңғар хандығы шектелген аймақта таршылық көрді, сонымен қатар халхалық жерлерге ие болған Цин империясы өзінің жаулап алу саясатын

батысқа бұруы; солтүстік және солтүстік-батыста Ресей империясы орналасқан еді. Цеван-Рабдан билік басына келгенде Жоңғар хандығының жағдайы осындай болатын [13; 217].

Сөйтіп, жер мәселесін көршілер есебінен кеңейту, сауда жолдары мен орталықтары үшін күрес қазақ-жоңғар қарым-қатынастарының ушығуына әкелді. Аталмыш мәселе қазақ-жоңғар халықтарының ішінара тығыз қарым-қатынас орнауына алып келді. Бұл өз кезегінде екі ел аралық этникалық және мәдени байланыстардың қарқынды әсерін туғызды.

Екі халықтың байланысы туралы проблемаларды зерттеуші кеңестік тарихшылардың ішінде ерекше орынды бурят ғалымы Ш.Б.Чимитдоржиев алады, оның «Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII-XVIII вв.» [14] еңбегінде кеңестік тарихнамада алғаш рет Монғолия және Орта Азия халықтары, соның ішінде қазақтар мен жоңғарлар қарым-қатынасы аспектілерін жете зерттеді. Бұл зерттеудің артықшылығы мен кемшіліктерін қазақстандық тарихшылар Р.Б.Сүлейменов және В.А.Моисеев тыңғылықты қарастырды. Бұл ретте соңғысы тарихшылардың пайымдауларына сын көзбен қарайды. Мысалы, В.А.Моисеевтің Ш.Б.Чимитдоржиевтің мына тұжырымдамасымен келіспейтіндігіне байланысты келтірген дәлелдері сенімсіздік тудырады: «Нападение ойратских феодалов на казахские земли началось в первой половине XVI в. До этого взаимоотношения казахов и ойратов в течение целого столетия были мирными» [15; 32]. И.Я.Златкин де осы пікірмен келіседі: «Необходимость сосредоточить все силы и средства казахских феодалов для борьбы против узбекского хана Абулхайра, а затем против Шейбани и шейбанидов заставляла казахских феодалов поддерживать мирные связи с другими своими соседями, например, с ойратами, отношения с которыми целое столетие не были омрачены конфликтами» [13; 42].

Көшпенді халықтардың мәселелеріне арналған тарихнамада тарихшылар Р.Б.Сүлейменовтың, В.А.Моисеевтің еңбектерінің маңызы зор, әсіресе «Внешнеполитические связи Казахстана, Средней Азии и Центральной Азии XVI–XVIII вв. в советской историографии» және «Некоторые вопросы казахско-джунгарских отношений в советской историографии» [15]. Бұл еңбектерде қазақ тарих ғылымында алғаш рет аталған мәселенің тарихнамасы талданып, сол кездердегі проблемалар баяндалып, оларды шешу жолдары айқындалды. Бұл еңбектердің құндылығы аталған проблеманың тарихнамасын тыңғылықты зерттеуінде болды.

Р.Б.Сүлейменовтың жоңғарлар мен қазақтар арасында бірнеше ғасырлар бойы тығыз және жан-жақты байланыстардың болғандығы туралы ойы маңызды болып саналады.

К.Л.Есмағамбетовтың «Зарубежная историография с древнейших времен до начала 90-х годов» атты еңбегін де атап өту керек, онда шетел тарихшыларының еңбектері толық және жүйелі түрде талданған. Бұл зерттеу тарихнамалық ғылымның дамуында маңызды орын алады [16].

Б.П.Гуревичтің В.А.Моисеевпен бірлесіп жазған «Взаимоотношения Цинского Китая и России с Джунгарским ханством в XVII–XVIII вв. и Китайская историография» деген еңбегі ресми қытай тарихнамасының Жоңғар хандығымен қатынасқа қатысты Цин империясының саясатына байланысты көптеген теріс жақтарын ашып көрсетті. Қытайдың ұлы державалық-шовинистік позициясы оның империя төңірегінде тұратын нехань халқына үстемдік жасауға құқылымыз деген ойынан туындаған, сондықтан Қытай Жоңғарияны басып алып, ондағы халықты қыруын заңды іс-әрекет деп санаған. Аталған еңбекте қазіргі заманғы қытай зерттеушілерінің еңбектері сын тұрғысынан қарастырылған және олардың аталған проблемаға қатысы талданған [17].

Орталық Азияда халықаралық қатынастардың құрылымын зерттей келе, Б.П.Гуревич монографиясында мынадай қорытындыға келеді: «Со второй четверти XVI в. началась полоса казахско-ойратских столкновений, вызванных попытками западно-монгольских феодалов расширить свои пастбищные территории и заодно пробиться к рынкам Средней Азии» [17; 25]. Қазақ-жоңғар қарым-қатынастарын баяндай келе, ғалым былай дейді: «...после смерти Батур-хунтайджи в 1653 г. и начавшихся междоусобиц в Джунгарском ханстве тяньшанские киргизы и казахи Старшего жуза снова начали успешную борьбу с ойратскими завоевателями. Один из сыновей Хунтайджи, Ондон, возглавил карательный поход джунгарских войск в Семиречье, потерпел неудачу и попал в плен. После того, как в 1655 г. к власти в Джунгарском ханстве пришел новый правитель — Сенге (1655–1670), восточная часть Семиречья уже фактически была освобождена от ойратов» [17; 25]. Алайда Б.П.Гуревичтің еңбегінде өкінішті түсінбеушілік бар. Ол 1643 жылы қазақ — жоңғар соғысында қазақтар өз тәуелсіздігін өзбектердің көмегімен сақтап қалды деген. Зерттеулер қазақтарға көмек берген өзбектер емес, Самарканд бегі, қазақ батыры Жалаңтөс екенін дәлелдейді. Алайда, кейбір ауытқушылықтарға қарамастан, монографияның құндылығы автордың назарын мына жағдайға аударуында: «...наблюдалась тенденция к созданию военно-политических союзов между отдельными

группами казахских и ойратских владельцев». Ол циндердің қазақ пен жоңғарлардың жақындасуынан қорқатындығын көрсетеді: «Перспектива укрепления казахско-джунгарского союза особенно сильно беспокоила цинское правительство, которое, как свидетельствуют китайские источники, стремилось ни в коем случае не допустить каких-либо совместных действий Амурсаны и правителей казахских ханств» [17; 27]. Орталық Азиядағы халықтардың күрделі қарым-қатынасын суреттей келе, Б.П.Гуревич көшпенді этностардың әскери қақтығыстарын санап берумен шектелмейді. Өз еңбегінде ол қазақтар мен жоңғарлардың өзара достық көмегі жайлы да айтады.

Қазақ-жоңғар қатынастарының мәселелерін қазақстандық тарихшы В.А.Моисеев жан-жақты зерттеген. Көп жылғы зерттеулерінің қорытындысы ретінде ол 1991 жылы «Джунгарское ханство и казахи» [18] атты еңбегін шығарды. Сонымен бірге бұл еңбек қазақ жоңғартануға қосқан салмақты үлесі еді.

XVI ғ. соңы – XVIII ғ. ортасына дейін Қазақстанның көптеген аудандарында ойраттар (жоңғарлар, қалмақтар) мекендеген. Кейбіреуінде олар ұзағырақ, ал кей аймақтарда аз уақыт өмір сүрген. Жалпы алғанда олардың мекендеуі жүз — жүз жетпіс жылға созылған. Сол кезеңдерден аймақта ойрат тілді топонимдер, құрылыстар сақталып жеткен. Ойраттардың құрылыстары негізінен ғұрыптық (культтық) сипатта болған. Негізінен әр түрлі қажеттілікке арналған ғимараттардан тұрған будда мәдениетінің тіркеулері. Осындай монастырлардың бірі XVII ғ.б. Ертіс өзенінің оң жағасында орналасқан (Шығыс Қазақстан). Патша Михаил Федоровичтің Түмен әскербасшысына 1616 ж. берген грамотасында бұл монастырь Тас мешіт атауымен көрсетілген. Тарихи әдебиеттерде Доржихит (Доржи монастыры) деп аталады. Осы монастырь тұрған жерде 1778 ж. Семей қаласының іргетасы қаланған. Семипалатинск деген атау құламай қалған 7 ғимараттынан (палатасы) шыққан.

Көптеген жаңа мәліметтер Г.К.Конкашпаевтың «Историко-географические сведения о пребывании калмыков (джунгаров) на территории Казахстана в XVI–XVIII вв.», «Некоторые сведения о пребывании ойратов на территории Казахстана», «Казахские народные географические термины» мақалаларында жазылған [19]. Одан әрі ол мынадай қорытындыға келеді: «Ныне сотни географических объектов носят ойратские названия. Они в основном сохранились в наименованиях сравнительно крупных реалий-гор, рек, озер. Перечислим некоторые из них: оронимы (название гор): Тарбағатай, Калба, Кантағатай, Богуты, Согуты, Баянауыл, Баянжурек; гидронимы (название рек, озер): Оленты, Чидерты, Смуты, Моинты, оз.Зайсан, Кургальджин». Соңында автор жоңғарлардың Қазақстандағы ықпалы ұзақ мерзімді және үлкен кеңістікте болған деген қорытындыға келеді [19; 116].

Қазақстанда, Г.К.Кошкашпаевтың пікірінше, ойраттарға қатысты басқа да құрылыс түрлері бар. Қазақ-жоңғар қарым-қатынасының проблемаларын баяндайтын тарихнама кеңестік уақытта жаңа деңгейге көтерілді. Көптеген тарихшылардың күш салуы арқасында аталған мәселе бойынша мәліметтер беретін мұрағаттық деректер айналысқа түсті. Сонымен бірге кеңес жоңғартануын байытқан ежелгі шығыс жазбалары орысшаға және қазақшаға аударылды (В.П.Юдин, т.б.).

Ғылымда қазақтардың басқа халықтармен қарым-қатынасын зерттеген жаңа талантты ғалымдар пайда болды. Қазақстандық жоңғартану өкілдері (ғалымдар Р.Б.Сүлейменов, Ж.К.Қасымбаев, В.Я.Басин, И.В.Ерофеева, т.б.) ешуақытта партиялық принциптердің жақтаушылары болған емес. Олар үлкен қиындықпен объективтілік және тарихилық принципті «академиялық тоталитаризмнен», псевдоинтернационализмнен, догмалық формационизмнен қорғау жолдарын іздеді, бұл олардың еңбектерінің әр тарауынан көрінеді. Олар болашақта тәуелсіз, шынайы, ғылыми тарихи талдау жасаудың негізін қалады. Сонымен, біз қазақстандық жоңғартану дағдарысты кешуде деп ойлап, әдіснамалық эволюцияның жақтаушылары боламыз.

References

- 1 *Tynyshpaev M.* History of the Kazakh people. — Almaty: Sanat, 1997. — 224 p.
- 2 *Bokeyhanov A.* Historical fate of the Kyrgyz people /favorites. — Almaty: Kazakhstan, 1994. — 384 p.
- 3 *Baytursynov A.* Zhoktau. — Almaty, 1994. — 126 p.
- 4 *Dulatov M.* Shygarmalary. — Almaty: Zhazushy, 1994. — 305 p.
- 5 *Dosmuhamedov H.* Alaman. — Almaty: Zhazushy, 1991. — 256 p.
- 6 *Zhumabaev M.* Shygarmalary. — Almaty: Zhazushy, 1994. — P. 240–461.
- 7 *Seifullin S.* Shygarmalary. — Almaty: Zhazushy, 1986. — P. 55.
- 8 *Seydimbek A.* World of Kazakhs. — Almaty: Rauan, 2000. — 576 p.

- 9 *Magauin M.* ABC of Kazakh history. — Almaty: Kazakhstan, 1997. — 224 p.
- 10 *Erofeeva I.V.* Abul Khair Khan: commander, ruler and politician. — Almaty: Sanat, 1999. — P. 244, 245.
- 11 *Bartoldt V.V.* Turkestan in the era of the Mongol invasion. — In.: VV Bartoldt Works. — Vol.1. — Moscow: Publishing House of Oriental Literature, 1963. — P. 136.
- 12 Articles on the history of Russian-Mongolian relations. Collection of documents. — Moscow: Nauka, 1959. — 469 p.
- 13 *Zlatkin I.J.* History Junggar Khanate. — Moscow: Nauka, 1864. — 482 p.
- 14 *Chimitdorzhiev S.B.* Relationships Mongolia and Central Asia in XVII–XVIII centuries. — Moscow: Nauka, 1979. — 235 p.
- 15 *Suleimenov R.B., Moiseev V.A.* From the history of Kazakhstan in XVIII. (On foreign and domestic policy Abylhair). — Almaty: Nauka, 1988. — 144 p.
- 16 *Suleimenov R.B.* External relations of Kazakhstan XVI–XVIII centuries. Soviet historiography // Kazakhstan, Central and Central Asia in XVI–XVIII centuries. — Almaty: Nauka, 1983. — 178 p.
- 17 *Gurevich B.P.* International relations in Central Asia in the XVII–XVIII centuries: Documents and materials. — Moscow: Nauka, 1989. — 375 p.
- 18 *Moiseev V.A.* Some issues of the Kazakh — Jungar relations in Soviet historiography /Questions historiography and source of Kazakhstan (the pre-revolutionary period). — Almaty: Nauka, 1988. — 264 p.
- 19 *Konkashpaev G.K.* Kazakh dictionary of place names. — Almaty: Publishing House of Kazakh Academy of Sciences, 1963. — 184 p.

Г.К.Шайжанова, А.Н.Муканова

Историографическая проблема казахско-джунгарских отношений в советский период

В статье рассмотрена проблема историографии казахско-джунгарских отношений в советский период. Проанализированы основные источники и исторические документы по истории отношений между двумя народами, а также труды монголоведов по данной проблеме. Отмечено, что историографическому аспекту казахско-джунгарских отношений уделяли внимание многие исследователи, но их мысли по этому вопросу рассеяны в десятках их трудов. Задача авторов состояла в том, чтобы, подытожив ранее высказанные замечания и дав оценку произведениям, до сего дня выпадавшим из поля зрения историографии, воссоздать процесс движения исторической мысли в интересующей области.

G.K.Shayzhanova, A.N.Mukanova

Historiographical problem kazakh-zhungar relations in the Soviet period

This article deals with the problem of the historiography of the kazakh-zhungar relations in the Soviet period. Discusses the main sources and historical documents on the history of relations between the two nations. And discusses the works of Mongolian studies on the subject. Historiographical aspect of the kazakh-zhungar relations paid attention by many researchers, but their observations on the problem of scattered in dozens of publications. Task of author is to summarizing the earlier comments and giving an assessment works to this day the field of vision of historiography, to recreate the process of movement of historical thought in the region of interest.

З.Е. Кабульдинов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана (E-mail: Kabulzia@rambler.ru)

Положение казахов на Правобережье Иртыша (до создания Семипалатинского внутреннего округа в 1854 г.)

В статье показано положение казахов правого берега Иртыша до создания Семипалатинского внутреннего округа. Используются различные источники, в том числе архивные. Рассмотрены вопросы состояния хозяйства правобережных казахов Иртыша. Приведены интересные сведения, собранные Трофимовым, которые характеризуют социально-правовое положение казахского населения на территории Томской губернии — все, что, вне всякого сомнения, не могло не повлиять на формирование специфики демографических и хозяйственных особенностей их жизнедеятельности. Отмечено, что в своих секретных донесениях генерал-губернатору Западной Сибири Трофимов также подробно описывает быт внутренних казахов и приходит к закономерному выводу, что со стороны казахского населения чувствуется стремление к переходу к оседлому образу жизни.

Ключевые слова: положение казахов на Правобережье Иртыша, Семипалатинский внутренний округ, социально-правовое положение казахского населения, Томская губерния, внутреннее положение казахов, киргиз-кайсак, крестьянское население.

Как известно, верноподданные казахи, допущенные царизмом официально на «вечную кочевку» на Правобережье Иртыша еще в конце XVIII в., не имели ясного и понятного для них и окружавшего их крестьянского и линейного населения представления о своем правовом положении и правилах своего пребывания на внутренней стороне Иртышской пограничной линии.

Даже «Устав о сибирских киргизах» от 1822 г. однозначно не разъяснял порядок пребывания их на территории сопредельных со Средним жузом внутренних округов Тобольской и Томской губерний [1; 399–428].

Каждая попытка определения ими своих «прав и обязанностей» приводила к многочисленным длительным перепискам различных ведомств, и, как результат, они (права и обязанности верноподданных казахов. — З.К.) были «распылены» по многочисленным юридическим документам, напрямую не связанным с определением их социально-правового статуса.

В этих условиях казахи становились объектом произвола как со стороны чиновников Алтайского горного округа, так и крестьянского начальства и, в особенности, военно-казачьего населения Иртышской линии. Видимо, царизм сознательно избегал подведения законодательной базы под вопрос о верноподданных казахах, опасаясь, что она впоследствии может навредить царизму, так как свободные земли Томской губернии были предназначены в будущем для переселения туда крестьян из европейской части России. Об этом, например, открыто писали в 1897 г. собиратели материалов по казахскому землепользованию в Павлодарском уезде Семипалатинской области: «...в первой половине XIX века кочевья киргиз расположились настолько широко, что доходили до Оби. Нахлынувшая с севера волна русской колонизации в лице крестьян откинула киргиз снова на юг. Для последних оказалась непосильной борьба с новыми пришельцами — за них стояла более «высокая культура» и Управление Алтайского горного округа, которое не раз применяло принудительные меры по отношению к киргизам, когда они не хотели добровольно уступать своих земель под поселения крестьян...» [2].

Но в то же время насильственным образом выселить кочующих «с давнего времени» казахов не всегда представлялось возможным. С одной стороны, они имели официальное разрешение на кочевание во внутренних округах Томской губернии еще с конца XVIII в., с другой — находили разные способы избежать насильственных выселений. Постоянные жалобы казахов и крестьян внутренних округов на отдельных представителей официальных властей региона вызвали у Главного управления Западной Сибири необходимость командирования на территорию Томской губернии чиновника по особым поручениям Трофимова, который начал свою работу 30 июня 1839 г. Проехав линию до Ямышевской крепости, Трофимов отмечает, что «народ этот кочует не только в глуби линии в разных направлениях на расстоянии 300 и более верст, даже за Чанами и за Нарымом, но и при самих станциях, где волостные начальства не имеют никакой власти» [3; 192]. В данном случае для нас большой интерес представляют сведения, собранные Трофимовым, характеризующие социально-правовое положение казахского населения на территории Томской губернии, которое, вне всякого сомнения, не

могло не повлиять на формирование специфики демографических и хозяйственных особенностей их жизнедеятельности.

Вот что писал Трофимов, например, о взаимоотношении казахского и казачьего населения в своей секретной «Записке о злоупотреблении по Управлению кочующими внутри линии киргизами»: «...спускаясь из Усть-Каменогорска вниз по линии и достигнув левого фланга 7 казачьего полка, с самого первого редута начал я получать громкие жалобы верноподданных киргиз на то, что все удобные места на пространстве, принадлежащем станицам, казаки ежегодно разделяют между собой, потом оставшиеся у каждого от своего хозяйства до половины уступают им за годовую денежную плату, взимают за десятину под пашню выродившейся уже полосы от 3-х до 5 рублей, а зановину или залог под 7 и 8 рублей и за участок покоса на 150 и 200 копен от 20 до 50 рублей. Кроме того, некоторые командующие редутами требуют с них плату даже за места под юртами...» [3; 353–353 об].

И это несмотря на то, что в «Уставе о сибирских киргизах» от 1822 г. не было положений о том, что за пользование станичными землями кочующие здесь казахи должны были нести какие-то денежные расходы [1; 399–428]. Это не может не свидетельствовать о существовании казачьего произвола по отношению к автохтонным жителям Западной Сибири.

А казаки, пользуясь отсутствием четкой регламентации по порядку пользования их соседями прииртышских земель, изошрялись в своих незаконных действиях. Например, в редутах Талицком и Озерном казаки «до того дерзки в притязании к киргизам, что изобрели пошлину в виде таможенной даже с вещей собственного их изделия, как-то кошом, кож и прочие, произвольно именуя оные заграничными...» [3; 353 об.].

Естественно, в условиях невыносимого положения на казачьих землях большая часть казахов была вынуждена искать лучшего «приюта» у крестьян Томской губернии. Тем более, что крестьяне, имея потребность в работниках и пастухах, сами приглашали казахов на постоянные и сезонные работы, сбавляя арендную плату за пашни и покосы чуть ли не вдвое, чем это было установлено казаками. Кроме того, при инспекции оказалось, что крестьяне «умоляют отменить» частые решения о выселении казахского населения и «дозволить им держать их на своих землях беспрепятственно, объясняя, что они (казахи. — З.К.) суть единственный здесь способный к работам класс людей и без них хозяйство крестьян в конце разорится в короткое время» [3; 361 об.]. Конечно, это обстоятельство не могло не насторожить казаков, которых ни в коей мере не устраивало подобное «перетягивание» казахов крестьянами.

В этих условиях казаки, опасаясь остаться без доходов, находили более изощренные методы выколачивания денег из казахов. Например, они отпускали казахов лишь в том случае, если они выплачивали казачьим обществам денежные суммы в размере от 1 до 5 рублей с юрты. Зачастую казаки заставляли степняков приобретать и билеты за право откочевать в районы крестьянских селений [3; 355 об.]. Ремонтной пошлиной и многочисленными незаконными поборами они уже не удовлетворялись, «находя» более «законные» способы изъятия денег с бесправных казахов.

Ухищрения казаков доходили до того, что они «доставали» даже тех казахов, которые с давнего времени кочевали при деревнях [3; 353 об.]. Так, например, в 1839 г. командующему Озерной станицей уряднику Петру Вяткину казахи, кочующие при деревне Жерновке в количестве 15 юрт, заплатили 100 рублей, при деревне Бородулихе (7 юрт) — 30 рублей, при урочище Ремках (22 юрты) — по 1 рублю с каждого хозяйства [3,353 об.-354].

Казаки, пользуясь тем, что Горное начальство периодически выносило изначально невыполнимое решение об очередном выселении казахов, и здесь смогли извлечь для себя материальную выгоду. Например, только за одно лето они три раза отправлялись на земли Горного ведомства и насильно «пытались» выселить казахов за Иртышскую линию. Естественно, в подобной ситуации казаки оказывались в более выгодном положении, потому что с казахов они «выбивали» деньги за право быть невыселенными, а с крестьян — за право использовать относительно дешевый труд казахов. Кроме того, при обходе казахских аулов и казачьих станиц выявилось, что казачьи урядники берут деньги, якобы, «не для себя собственно, а представляют их полковому своему командиру есаулу Потанину» [3; 355].

Не успев оправиться от притязаний казаков, казахи и крестьяне становились объектом вымогательства со стороны земских управителей и даже писарей. Трофимов по этому поводу отмечает, что «те и другие, по крайней мере, два раза в лето настаивают у крестьян, чтобы киргиз на своих землях не держали, склоняемы же подарками на снисхождение (подарки большей частью денежные)... их сходит в год с каждой деревни, собственно за киргиз до 150 рублей» [3; 354об.].

Так, волостной писарь Мазин с кочующих при заводе и деревне Половинкиной казахов получил 10 рублей, а за «недополученные по его назначению 40 рублей оставил у себя два бухарских халата» [3; 356]. Или же земский управитель Зубарев с каждой деревни незаконно получал от 100 до 150 рублей. Кстати, по словам крестьян, Зубарев и Мазин характеризовались крайне негативно и не пользовались авторитетом у местного крестьянского населения [3; 356].

Существующие арендные платежи за пользование землями еще более усугубляли положение казахского населения Томской губернии. Вот как об этом пишет в своем секретном донесении Трофимов: «...кочующие по линии ниже Семипалатинска до форпоста Черемуховского и вправо от урочища Бельгаач, имеющие значительные табуны, нанимают пастбищные места у Приставов Камышинского и Коростелевского лесосеков-урядников Еремина и Вандакурова, подведомственных Локтевской заводской конторе, усвоивших своему Управлению все места на степях Бельгаачской и Шульбинской до Змеевского лесосека и на Узкой степи от Ляпунова озера и сопредельного с ним Гатского бору до урочища Биш-Карагая. Эти два лица, как бы нарочито выбраны из целого заводского ведомства, чтобы обирать киргиз без всякой жалости. За право кочевать и зимовать на степях, ничем заводскими не занимаемых и посолоненному качеству земли ни на что более, кроме пастбищ, неудобных, они вынуждаются платить Еремину и Вандакурову ежегодно деньгами, лучшими лошадьми, быками, баранами, овчинами, кошмами и бухарскими халатами... в год с каждого кочующего там аула сходит вдвое, а иногда и более взысканного на линии с неверноподданных киргиз годового ремонта...» [3; 356 об.].

По мнению Трофимова, не совсем законным был и сам порядок сбора с казахов той же ремонтной пошлины: «... судя по причине учреждения этой пошлины и по здравому рассудку, она праведно может взиматься в пользу казачьего войска только тогда, когда платящие ее занимают земли, принадлежащие собственно войску, напротив, казаки, постепенно оттеснив большую часть этих киргиз с линии на земли казенные и крестьянские и удаляя туда же вновь перепускаемых из Иртыша, собирают пошлину вообще с неприсягавших на подданство России, где бы они и как бы давно внутри линии ни кочевали...» [3; 377–377 об.]. В существующих условиях он предлагал вносить суммы, вырученные от ремонтной пошлины в пользу только государственного казначейства [3; 337 об.].

В своих секретных донесениях генерал-губернатору Западной Сибири Трофимов также подробно описывает быт внутренних казахов и приходит к закономерному выводу о том, что со стороны казахского населения чувствуется стремление к переходу к оседлому образу жизни. Об этом свидетельствовало занятие казахами Томской губернии такими ремеслами, характерными для оседлого населения, как портное, сапожное, кузнечное, плотничное, возделывание кож, прядильное, ткацкое и, в особенности, заготовка сена и земледелие, и, что вполне возможно, казахи были знакомы со всем этим «не менее русских». Кроме того, казахи строили деревянные дома и даже завели на реке мукомольную мельницу [3; 360]. Стесненные со всех сторон переселенческим крестьянством, по словам Трофимова, «не имея ни вершка земли в произвольном своем распоряжении, они не смеют даже кола вбить для прочной оседлости и потому сами по себе не могут предпринять ничего к улучшению своего быта...» [3; 360]. Нельзя не согласиться с беспристрастностью этого человека в оценке этих и других фактов бедственного социально-правового положения казахского населения, отмечавшего, что «...эти бедные люди (казахи. — З.К.), неукоснительно именуясь верноподданными России, не имеют места, где бы безболезненно могли провести не только лето, но даже и зиму, а должны прятаться со скотом, с юртами, как зайцы, в логах и в оврагах...» [3; 355].

Конечно, в этих условиях немислимо было говорить о переходе казахов к оседло-земледельческому образу жизни. В этой связи не выдерживает никакой критики избитый тезис советских ученых о том, что в местах контакта оседло-земледельческого крестьянского населения со скотоводческим казахским существует некое «благоприятное воздействие» первых на вторых, в результате которого последние, якобы, повсеместно переходили на более «прогрессивный» оседло-земледельческий образ жизни. Да, нельзя отрицать тот факт, что предпосылки к этому переходу были — больше всего нормальных, взаимовыгодных хозяйственных контактов у казахов складывалось с простым крестьянским населением. Но неопределенность социально-правового положения казахов на Правобережье Иртыша не оставила никаких шансов для более тесного хозяйственного сближения переселенческого русского и автохтонного казахского населения.

Особого внимания заслуживает и обострившаяся к 30-м годам XIX в. проблема разрешения исковых дел линейными властями. Как выявил Трофимов, линейное начальство, усвоив право разбирать их между собой и не зная твердо степных законов и обычаев, «решает распри и требует с них

иски, поступающие от русских претензии, против всякого убеждения и справедливости, для чего вызывает к себе киргиз самовластно, без ведения их старшин и биев и держат по несколько дней в форпостах под арестом, а иногда наказывают их телесно, не давая знать старшинам, за что именно страшат своею властью даже самих старшин и биев... по жалобам киргиз на русских никаких удовлетворений иска не делают, да по ничтожности действенной их власти и сделать не в состоянии...» [3; 355].

Неопределенность социально-правового статуса внутренних казахов прежде всего негативно отразилась на попытках решения ими судебных исков, возникавших при взаимоотношении с оседло-земледельческим русским населением. По словам М.Красовского, казахи, «кочуя по близости от крестьянских и казачьих селений, необходимо сталкивались с поселенцами довольно часто; их тянуло на расправу в земские суды Омского, Колыванского, Барнаульского и Бийского уездов, несмотря на то, что они этим судам не были подчинены никакими правительственными постановлениями; тормозило их и казачье начальство, не оставляло в покое и горное. Словом, был полнейший беспорядок в этой части степи...» [2, 4].

К середине XIX в., несмотря на свою внутреннюю необустроенность, казахи западносибирского края в хозяйственном отношении достигли определенных результатов. Основным их занятием было скотоводство. Вот как об этом пишет один из командиров 6-го казачьего полка сотник Махонин в своем рапорте на имя генерала Броневского от 24 января 1827 г.: «на дистанции вверенного мне полка о верноподданных киргизцах известно, что они хлебопашества не имеют, да и прежде никогда не начинали онаго по причине бесплодной здесь земли...» [5].

А в начале 30-х годов XIX в. уже сам С.Б.Броневский также констатировал, что «...некоторые сверх скотоводства занимаются хлебопашеством, это невольно ведет их к оседлой жизни...но благодетельное сие действие оказывает еще слабые успехи...» [6; 181].

Об этом же применительно к середине XIX в. пишет и Гагемейстер: «...все киргизы (внутренние. — З.К.) ведут образ жизни кочевой и делаются оседлыми только по крайней нужде...». Он же отмечает, что в это время среди западносибирских казахов были очень крупные скотовладельцы: «...самые многочисленные табуны, вероятно, у киргизов, где у одного хозяина насчитывалось до 10000 лошадей...» [7].

Наиболее высшим «пиком» развития скотоводства у верноподданных казахов является, пожалуй, 1832 г. В это время, согласно сведениям, собранным заседателем Семипалатинского земского суда Усовым, у 2036 казахских хозяйств (4275 человек мужского пола) заводского ведомства (Томской губернии) насчитывалось 54054 головы лошадей, 14313 — крупного рогатого скота и 68879 — мелкого [3; 40]. В среднем на одну мужскую душу приходилось 12,7 головы лошадей, 3,4 — крупного рогатого скота, мелкого — 16,1. Интересны подобные сведения применительно к 1840 г. о размерах скотоводства у казахов Тобольской и Томской губернии.

В Курганском, Ишимском и Омском округах Тобольской губернии у 19766 казахов обоего пола (в том числе 10229 — мужского) насчитывалось 55797 голов лошадей, 1365 — верблюдов, 20328 — крупного рогатого скота и 81325 — овец, когда в среднем на «мужскую полу душу» приходилось: лошадей — 5, верблюдов — 1/8, рогатого скота — 2 и овец — 8.

В то же время в Бийском, Барнаульском и Колывановском округах Томской губернии у 31543 казахов обоего пола (в том числе 16415 — мужского) было в наличии 129726 голов лошадей, 2160 — верблюдов, 45748 — крупного рогатого скота и 179479 — овец. Если здесь разделить общее количество разного скота на число мужских душ, то мы получим цифры, несколько отличающиеся от показателей Тобольской губернии: лошадей — 8, верблюдов — 1/8, крупного рогатого скота — 3, овец — 11.

Как видим, если по верблюдам заметной разницы между томскими и тобольскими казаками почти не чувствуется, то лошадей казахи Томской губернии имели на одну мужскую душу в 1,6 раза, крупного рогатого скота — в 1,5 раза и овец — почти в 1,4 раза больше, чем их соплеменники из Тобольской губернии. На наш взгляд, это объясняется следующими причинами. Во-первых, казахи Томской губернии — это преимущественно те, которые были официально допущены царизмом на «вечную кочевку» еще в 1788 г., т.е. они имели некоторую правовую базу своего пребывания, хотя в отсутствие своего управления и у них проблем было также достаточно. Во-вторых, на Новоишимской стороне, в том числе и во внутренних округах — Курганском и Ишимском — Тобольской губернии долгое время не утихла борьба казахов за возврат своих исконных земель, вылившаяся к середине XIX в. в организованное конокрадство со стороны временно пребывавших здесь казахов. И,

следовательно, в этой обстановке нельзя было говорить о нормальном развитии скотоводческого хозяйства тобольских казахов.

В то же время нетрудно заметить, что, по сравнению с данными за 1832 г., у томских казахов наблюдается некоторое уменьшение поголовья скота в расчете на одну мужскую душу: лошадей — на 4,7 головы, крупного рогатого скота — на 0,4 и мелкого — на 5,1. На наш взгляд, эту тенденцию можно объяснить рядом причин. Во-первых, с начала 30-х годов XIX в. поднялся вопрос о необходимости выселения казахов из района заводского ведомства, и царизм начал принимать конкретные меры к разрешению этой проблемы. Во-вторых, постепенный рост населения Алтайского горного округа оставлял для казахов мало мест для развития скотоводческого хозяйства, т.е. последние оказались с двух сторон зажатыми в плотных тисках крестьянско-казачьего земледельческого населения. И, наконец, отсутствие у верноподданных казахов своего отдельного управления не могло не привести к довольно-таки шаткому положению большинства хозяйств.

Если сравнить общее поголовье скота у казахов, скажем, Тобольской губернии с крестьянским, то, по данным Гагемейстера (за 1840 г. — *К.З.*), «у крестьян Курганского и Ишимского округов считается лошадей и рогатого скота на душу от 10–15 и у достаточных нередко встречается до 40 коров, 50–70 лошадей и 100 овец» [7; 292,293].

Автор подобное состояние объясняет тем, что «скотина в руках у поселянина имеет большее значение, чем у кочующего, потому что она лучше содержится и дает большой доход» [7;293,294].

Здесь, конечно, автор полностью умолчал о двух вещах: что по отношению к казахскому населению царское правительство использовало политику насильственного выселения из Новоишимского района и что крестьянское население в земельном и административном отношении было все же обустроено. Некоторое развитие скотоводства у внутренних казахов применительно к периоду до середины XIX в., несмотря на постепенный его спад, мы объясняем следующим.

Во-первых, внутренние казахи, несмотря на свою административно-земельную необустроенность, за более чем 60 лет своего пребывания не платили никаких податей и не несли повинностей государству.

Во-вторых, они, рано вступив в контакт с оседло-земледельческим русским населением, не были уже обременены неэквивалентным обменом, каковым страдали казахи внешних казахских округов. В частности, они первые контактировали с покупателями животноводческой продукции напрямую, без посредников, на многочисленных крестьянских ярмарках и торжках.

В-третьих, внутренние казахи, в силу своей земельной необустроенности, были вынуждены больший акцент делать в сторону развития скотоводства, сильно не отвлекаясь на ведение земледельческого хозяйства.

К тому же на лесостепных просторах Западной Сибири, вплоть до середины XIX в., особенно в приграничных с казахской степью российских округах, они были чуть ли не единственным скотоводческим населением. А массовый приток крестьянских переселенцев приходится все-таки на более позднее время.

Вместе с тем нельзя забывать, что, по словам Ч.Ч.Валиханова, «отрасль скотоводства процветает только в тех округах, которые имеют наиболее мест, удобных для зимних стойбищ», где внутренний Семипалатинский округ (все Правобережье Иртыша, сопредельное со Средним казахским жузом. — *К.З.*) считался не исключением, «покрытый сплошными лесами и тучными лугами» [8]. Среди них были нередки состоятельные скотоводы, которые в своих табунах имели по несколько тысяч голов лошадей. Например, по словам Радлова, у известного бая Майкы было 1000 лошадей, 1500 овец и 200 коров. И это не было пределом. У Тюйте Нурекенова и его братьев было одних только лошадей 7000 голов [9].

Но в будущем, как мы отметили, надо было ожидать уменьшения количества скота у верноподданных казахов, так как то положение, в котором они находились, не могло не привести их скотоводческие хозяйства к некоторому расстройству. Действительно, уже в 1852 г. у 18 985 верноподданных казахов обоего пола (в том числе 9751 лица мужского пола) насчитывалось 52283 головы лошадей, 17692 — крупного рогатого скота, 95329 — овец и 617 — верблюдов. В среднем на одну мужскую душу приходилось: лошадей — 5,4 головы, коров — 2,4, верблюдов — 0,06, овец — 9,8 головы. Как видим, сведения за 1852 г. уже несопоставимы с данными Гагемейстера на конец 30-х годов XIX в.: заметное уменьшение налицо, даже по верблюдам (за них, традиционно, налог не взимался) [10].

Тенденцию по дальнейшему ухудшению состояния скотоводческого хозяйства казахов внутренней стороны мы объясняем, в первую очередь, отсутствием у них своего управления на протяжении

почти 66 лет, что не могло не сыграть своей негативной роли: они становились объектом произвола разных ведомств [11].

Во-вторых, нельзя не брать в расчет и то обстоятельство, что приписка казахов к внешним округам начиная с 1849 г., с последующим взиманием ясака, не могла не сыграть также своей отрицательной роли. Видимо, казахи старались избавляться от большого поголовья скота, чтобы не платить большой налог [12].

В-третьих, казахи начали активно переводиться на арендные условия, что само по себе не могло не ударить, причем сильно, по их скотоводческому хозяйству, не говоря уже о земледелии [13].

И, наконец, с 40-х годов этого века царизм, обвиняя казахов в конокрадстве и грабежах крестьянского населения, начинает череду непрерывных выселений их на территорию внешних округов.

На внутренней стороне для казахов не было создано и нормальных условий для развития торговли. Известно, что в начале XIX в. казахи пытались создать для себя некоторые торговые льготы и привилегии, но царизм на это не пошел, так как предвидел здесь «важный вред пограничной торговли, которую прибрать в свои руки есть главная их (казахов. — З.К.) цель» [14; 29об.]. Поэтому не случайно, что даже применительно к 1840 г. на Правобережье Иртыша, где было сосредоточено значительное число внутренних казахов, мы не видим широкого распространения среди них торговли. В это время «торгом занимаются из этих киргиз только двое, кипчакского рода Сасык и Басар Джанкпаевы, ежегодно выменивающие в Ирбитской ярмарке на скот, сало и кожи азиатских товаров на 15 тысяч рублей и более» [3; 379об.].

Несмотря на постепенную тенденцию ухудшения социально-правового и хозяйственного положения верноподданных казахов, нельзя не заметить, что в это же время несколько выросла их численность. Так, по данным С.Б.Броневского, к началу 30-х годов XIX в. верноподданных казахов насчитывалось около 12 тысяч человек [6; 180–182].

В 1852 г. их на Правобережье Иртыша уже было 18985 человек, не считая тех, которые кочевали на территории Тобольской губернии [10; 259]. Хотя, по данным же Идарова, к 1854 г. верноподданных казахов к самому началу образования Семипалатинского внутреннего округа Семипалатинской области уже насчитывалось 16000 человек. Как видим, некоторый спад численности казахов налицо [15].

Уменьшение численности внутренних казахов мы склонны объяснить следующими причинами: во-первых, в 1849 г. произошло насильственное причисление их во внешние степные округа, что не могло не привести к некоторому оттоку казахов за пределы Правобережья Иртыша; во-вторых, начало 50-х годов XIX в. ознаменовалось массовым насильственным выселением их на почве традиционного обвинения казахов в конокрадстве.

В то же время численность городского населения, наоборот, росла, правда незначительными темпами. Например, в одном из самых крупных городов Западной Сибири — Омске в 1823 г. числилось всего лишь 22 казаха-горожанина, в 1840 г. — 109, в 1847 г. — 117. Не надо забывать, что среди этих городских жителей было немало лиц, обучавшихся в местных учебных заведениях [16].

Как известно, принятие христианской веры большинство казахов использовало как способ «законного перехода» на внутреннюю сторону в условиях многочисленных запретов к перекочевке. Но все же появления на жилой стороне значительного числа крещеных казахов царизму добиться не удалось. Например, по итогам 9-й ревизии в 1851 г., на территории одной только Тобольской губернии насчитывалось всего лишь 50 крещеных казахов, компактно проживавших на территории Каинского округа [10; 142]. Или же по Томской губернии: по этой же переписи среди категории мещан, куда особенно стремились казахи, всего числилось 12 крещеных степняков [10].

Итак, отсутствие у казахов Томской губернии своего управления, установленных прав и обязанностей, мест постоянного проживания, выработанного механизма разрешения конфликтов с оседло-земледельческим населением приводило к многочисленным нарушениям их прав, ухудшению социально-экономического положения. Казачьи урядники, крестьянское начальство, а также чиновники Алтайского горного округа, пользуясь создавшейся у казахов социально-правовой незащищенностью, по отношению к последним творили многочисленные бесчинства и произвол. В некоторой степени от произвола казахов и своего начальства за право привлекать казахов на различные хозяйственные работы страдало и простое крестьянское население.

References

- 1 Levshin A.I. Description Kirghiz Cossacks, or Kirghiz hordes Kaisak and steppes. — Almaty: Sanath, 1996. — 656 p.

- 2 MKZ. Semipalatinsk region. 4. Pavlodar district. — Voronezh, 1903. — Vol. 11. — 471 p. (49).
- 3 SAOR. — F. 3. — I. 1. — F. 1112. — P. 59.
- 4 *Krasovsky M.* Field Siberian Kirghiz. — St. Petersburg, 1868. — P. 3. — 278 p. (108–109).
- 5 *Makhonin.* State and loyalists Kyrgyz economy in Omsk // Agrarian magazine. — № XIX. — Moscow, 1827. — P. 163. (5).
- 6 *Bronevsky.* About Kirghiz kaysakah Middle Horde // Domestic notes. — St. Petersburg, 1830. — № 121. — P. 194. (180).
- 7 *Hagemeister.* Statistical review of Siberia. — P.2. (285). — St. Petersburg: Second Printing Branch of His Imperial Majesty's Chancellery, 1854. — 101 p.
- 8 *Valikhanov Ch.* Works in five volumes. — Vol.1. — Alma-Ata: Kazakh Academy of Sciences Publishing House, 1961. — 777 p. (533).
- 9 *Radlov V.V.* From Siberia. Diary pages. — Moscow: Nauka, 1989. — 479 p. (71).
- 10 *Koeppe P.* Ninth Revision. The study on the number of people in Russia in 1851. — St. Petersburg, 1857. — 297 p. (259).
- 11 *Kabuldinov Z.Ye.* Social and legal status of the Kazakh population in the Tomsk Region (the first half of XIX century) // Poisc. — 1999. — P.85–89. (89).
- 12 *Kabuldinov Z.Ye.* Creating internal Semipalatinsk region in the Tomsk province, especially its management // Poisc. — 2000. — P.198–203. (199).
- 13 *Kabuldinov Z.E.* Kazakh population in the Tomsk province in the 80s of XIX – early XX centuries // International scientific conference «Kazakhstan on the way to the state independence: Past and Present». — Families, 2001. — Vol. 2. — 480. (65).
- 14 CSHA. — F. 1286. — I. 2. — F. 148. — P. 5.
- 15 *Idarov C.A.* Siberian Kirghiz steppe and the newly established department in it Semipalatinsk region // Journal of the Interior Ministry. — St. Petersburg, 1854. — Vol. 7. — P. 2–54. (7–8).
- 16 *Akhmetov S.K.* The processes of formation of the Kazakh population of Omsk the mid XVIII — until the end of XIX century // Read Valihanovskie - 6. International scientific-practical conference dedicated to the 10th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan. — Kokshetau, 2001. — Vol.1. — 403 p. (121–123). — P. 625.

З.Е.Қабұлдинов

Ертістің Оң жағасындағы қазақтардың жағдайы (1854 ж. Семей ішкі округі құрылғанға дейін)

Мақалада Семей ішкі округі құрылғанға дейінгі Ертістің Оң жағасындағы қазақтардың жағдайы зерттелді. Еңбек жазба және мұрағат деректер негізінде жазылған. Ертістің Оң жағалауындағы қазақтардың жағдайы мен шаруашылығы мәселелері қарастырылып, әлеуметтік-құқықтық жағдайы сипатталды. Сондай-ақ демографиялық және шаруашылықтық ерекшеліктер спецификасы қалыптасуына әсер ететін Том губерниясы аумағындағы қазақ халқының Трофимов жинаған қызықты дереккөздер мен мәліметтер берілді.

Z.E.Kabuldinov

The situation of the right bank of the Irtysh Kazakhs (before the creation of an internal region of Semipalatinsk in 1854)

In this article the author examines the situation of the right bank of the Irtysh Kazakhs before the creation of an internal region of Semipalatinsk. The work is based on written and archival sources. In this article is actualized problems of the status and economy of right bank of the Irtysh Kazakhs, also is provided interesting sources, the information collected by Trofimov, which characterize the social and legal status of the Kazakh population in the territory of Tomsk province, which, no doubt, could not but affect the formation of specific demographic and economic features of their life.

А.С.Сарсамбекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана (e-mail: Sasz55@mail.ru)

Процессы, происходящие в этническом самосознании казахов Западной Сибири и сопредельных территорий Казахстана (конец XX – начало XXI вв.)

В статье отмечено, что материалом для исследования послужили данные проведенного этносоциологического опроса казахов Западной Сибири и сопредельных территорий Северного Казахстана. Рассмотрены процессы, происходящие в этническом самосознании казахов трансграничной зоны Российской Федерации и Казахстана. Дано определение понятия «этническое самосознание», представлена дискуссия, имевшая место на страницах журнала «Этнографическое обозрение» в конце XX столетия. Автором отмечено влияние политических процессов, происходивших в конце прошлого столетия, на процессы в этническом самосознании. Доказано, что результатом этого явилось выделение нескольких уровней этнического самосознания казахов исследуемой территории. Наряду с этим рассмотрен уровень тревожности казахского населения Российской Федерации в начале XXI в. Исследованы миграционные настроения казахов Российской Федерации (возможность возвращения на этническую Родину).

Ключевые слова: этническое самосознание, этнофор, полиэтничная зона, общенациональный, этнический, субэтнический, уровень тревожности, миграционные процессы.

В советской, а позднее и в российской этнологической науке сложилось два понимания термина «этническое самосознание»: «представление людей о собственном этносе, о его свойствах» (Ю.В.Бромлей) и «осознание людьми своей этнической (национальной) принадлежности» (В.И.Козлов) [1; 180, 84–86]. Как отмечает Б.Е.Винер, русский термин «этническое самосознание в широком смысле» соответствует английскому «этническая идентичность», а «этническое самосознание в узком смысле» — английскому «этническая самоидентификация» [2; 3–26].

Приступая к рассмотрению данного вопроса, отметим, что понятие «этническое самосознание» является одним из сложных и ключевых моментов в этнологии, вокруг которого постоянно идут дискуссии, но до сих пор ученые не могут ответить, в чем состоит суть этнического самосознания. Как отмечает И.Ю.Заринов, в области научного анализа этнос стоит в ряду самых сложных и неоднозначных социальных категорий, и попытка ученых вычленив и объяснить с ее помощью суть такой общности людей, за которой закрепилось многозначное понятие «народ», обернулась многолетними дискуссиями по поводу самой природы этничности и ее места в социуме [3; 21–31]. В настоящее время сформировалось два противоположных «лагеря» — сторонники и противники идеи реальности этнической субстанции [4; 3–15].

Приведем мнения ученых относительно данного вопроса, опубликовавших свои работы на страницах журнала «Этнографическое обозрение» на рубеже XX–XXI вв.

Относительно этничности С.В.Чешко отмечает, что это групповая идентичность, производная от имманентного человечеству социального инстинкта коллективности и «легитимизируемая» посредством представлений об общем происхождении и специфичности своей культуры. Она не складывается из отдельных «микроэтничностей» («этнофоров»), а формируется как коллективная традиция, которая передается из поколения в поколение, служит важным идеологическим средством социализации индивида в рамках группы его происхождения. В результате воздействия этничности человек становится «этнофором» [5; 35–49]. В данном случае не ясно, как и каким образом происходит процесс социализации индивида в современных реалиях, которые являются полиэтничными? Например, исследуемая нами зона является полиэтничной, этноконтактной зоной казахского и восточнославянского (в основном русского) населения. Следовательно, первичная социализация должна происходить в семье, но С.В.Чешко процесс воспитания детей относит к числу вторичных, неосновных ее функций. Социализация тоже может происходить не только, и даже не главным образом, в семье родителей [5; 35–49]. Этничность, в конечном счете, представляет собой продукт человеческого (массового) сознания, спонтанную форму идеологического отражения и освоения социальной среды [5; 35–49]. Как видно из приведенных выше цитат, исследователь на первое место выносит именно коллектив, но, как известно, коллектив состоит из личностей, индивидов, и определяет свою этническую принадлежность сам человек. В данном случае нам представляется верной точка зрения С.Е.Рыбакова, отмечавшего, что не этнос формирует этничность индивидов, напротив, сам этнос ро-

ждается из этничности как антропологического качества. В связке «человек–общество» этнические структуры сориентированы в направлении не от общества к человеку, а наоборот [6; 3–16].

По мнению В.А.Тишкова, признаком этнической общности является не «общее происхождение», а представление или миф об общей исторической судьбе членов этой общности. Мы рассматриваем групповую этническую идентичность как операцию социального конституирования «воображаемых общностей», основанных на вере, что они объединены естественными и даже природными связями. Этничность — это, прежде всего, то, что относится к осознанию культуры, ее использованию как ресурса и в то же время является ее частью [7; 3–21]. На наш взгляд, данное утверждение автора отражает происходящие в настоящее время политические процессы на исследуемой нами территории (формирование понятий «россияне», «казахстанцы»). В процессе работы мы обратили внимание, что респонденты младшей возрастной группы, 16–24 года, прежде всего считают себя «россиянами», «казахстанцами», а затем уже казахами. Прорабатывая данный вопрос, на территории Северного Казахстана мы беседовали не только с казахами, но и русскими, украинцами, немцами и др. Отмеченная тенденция характерна не только для казахов, но и для представителей других этносов Северного Казахстана указанной возрастной группы. В ходе бесед мы часто сталкивались со следующим рассуждением: «Национальность — это там, где ты родился». В приведенной выше фразе хорошо отражена идея В.А.Тишкова о конструировании национальных идей именно политическими элитами, но конструирование в государственном масштабе, где нация — это синоним гражданственности. Что касается этнической принадлежности, то на обсуждении доклада В.А.Тишкова «О феномене этничности» по этому поводу Г.У.Солдатова сказала, что пожизненная, унаследованная от предков этническая принадлежность коренится не только «в головах», но и «в сердцах» людей, большинство из которых все же замешано на «крови» и «почве». В каждом человеке есть какие-то «примордиальные» струны и особенно легко их затронуть у этнических маргиналов [8; 31–49].

Рассматривая феномен этничности, И.Ю.Заринов отмечает, что в ней признак фактического или иллюзорного родства замещается сакральным ощущением общности происхождения всех тех, кто причисляет себя к тому или иному народу. Этногенез — это постепенная трансформация кровного родства в родство социокультурное. Этнос как историческая общность людей самоидентифицируется не столько осознанием единого происхождения, сколько ощущением собственных претензий на неповторимость и исключительность своих обычаев, т.е. традиций, в значительной мере имеющих материальное воплощение в хозяйственной деятельности, пище, одежде, жилье и, наконец, языке. Объективными маркерами, появившимися с момента их исторического возникновения, являются так называемые этнические признаки: специфическая культура (лучше назвать ее символической, которая вмещает все — от материальной культуры до поведенческих особенностей), язык, этноним и этническое самосознание [9; 3–29].

С.Е.Рыбаков отмечает, что этничность — это отражение в сознании групповых родственных связей и, в конечном итоге, свойство человека конвертировать данные связи в культурное и социальное единство. Родство (в широком смысле) и является сущностью этноса. Члены этноса считают себя родственниками, чувствуют себя родственниками и ведут себя как родственники. Этнос — это общность людей на основе обеспеченного эндогамией и языком единства ценностных ориентаций, которое символически выражается в стиле культуры и образе жизни [10; 3–24].

Необходимо отметить, что определения, данные И.Ю.Зариновым и С.Е.Рыбаковым, отражают существующие представления о своей этнической принадлежности и в обыденном сознании. Например, работая по данному вопросу, мы получали следующие ответы: «Я — казах (русский, украинец, немец), потому что мои родители казахи (русские, украинцы, немцы), во мне течет кровь этого народа, я знаю обычаи моего народа, я их соблюдаю, я знаю (или понимаю) язык моего народа». Таким образом, на уровне обыденного сознания не происходит разделения или выделения в качестве одного из основополагающих признаков для определения своей этнической принадлежности. Все указанные признаки в совокупности и образуют для отдельно взятого человека его этническую принадлежность.

Подводя итог, следует отметить, что этничность не является врожденным качеством личности и не может передаваться на генетическом уровне. Этничность — это продукт социализации индивида. Первоначальная социализация происходит в семье через «сигнальную наследственность» (процесс первичной социализации ребенка, происходящий в семье через бессознательное «впитывание» основополагающих элементов поведения) [10; 3–24]. Наряду с «объективными маркерами» [9; 3–29] идет процесс усвоения ребенком нравственных норм, или, как отмечает С.Е.Рыбаков, «этоса» (от греч. *ethos* — характер, нрав). Суть этнических различий содержится не в самих ценностях, а в системе оценки. Эти различия запрограммированы в бессознательных структурах этоса — ядра этнического в структуре личности. Механизм формирования обычаев есть не что иное, как механизм «ореалива-

ния» единого для всех нравственно-категорических императивов («не убий», «не укради», императив сострадания) в соответствии с этосом данного народа и превращения его в нормы поведения [4; 3–15]. Осознание своего отличия происходит в ходе знакомства и общения с представителями других этносов, поскольку в семье ребенку в возрасте 5–7 лет не говорят: «скажи спасибо, пожалуйста, потому что ты казах, русский, немец». С момента осознания своего отличия у человека возникает интерес узнать, в чем состоит его отличие, почему он такой. За разъяснениями ребенок идет к родителям, бабушкам, дедушкам, т.е. в семью. Таким образом, дихотомия «мы — они» образуется только при контакте с представителями других этносов и складывается из следующих параметров: у нас другие обычаи; мы выглядим по-другому; у нас язык свой, отличный от других; у нас еда другая. Например, автор данной работы только в подростковом возрасте узнала, что конину на зиму заготавливают только казахи, а свинину можно кушать. Также необходимо учитывать и среду, в которой происходит социализация человека, особенно это касается нетитульного населения государств. В данном месте, на наш взгляд, правомерно привести высказывание Амана Тулеева из статьи В.А.Тишкова «О феномене этничности»: «Кто я есть с такой физиономией, как моя, тем более учитывая, к сожалению, сегодняшнюю чувствительность многих к национальности?... Я не могу кричать на каждом углу, что от детского сада до учебы в Академии общественных наук я жил как русский. И еще неизвестно, кто более русский: Тулеев или те, кто громко объявляют об этом» [7; 3–21].

В целом на исследуемой территории можно выделить несколько уровней этнического самосознания казахов: общенациональный (гражданство — «казахстанцы», «россияне», что характерно для младшей возрастной группы); этнический — казахи; субэтнический — российские казахи (русские казахи); территориальный (сибирские казахи, алтайские казахи, омские казахи, тюменские казахи, северные казахи — это характерно для территории Северного Казахстана) и родоплеменной. Мы считаем не бесспорной точку зрения О.М.Проваторовой, что родоплеменная принадлежность казахов носит номинальный характер и, по существу, является исторической традицией [11; 18]. Жители сельской местности, в отличие от горожан, придают большое значение данному факту. При знакомстве казахи узнают род друг друга. Человек одного с тобой рода становится тебе ближе, поскольку на уровне обыденного сознания он воспринимается уже как родственник. Высоко значение родоплеменной принадлежности и у горожан первого поколения — выходцев из казахских аулов. Мы связываем это с тем, что горожане первого поколения — маргиналы и им жизненно необходимо «вписаться» в городскую среду, что гораздо легче сделать при поддержке родственников, а при отсутствии таковых их «заменяют» люди одного рода.

Отвечая на вопрос, какие чувства вызывает у Вас принадлежность к казахской нации, 44,2 % респондентов Западной Сибири и 64,2 % респондентов Северного Казахстана отметили «гордость»; 2,7 и 4,2 % (соответственно Западной Сибири и Северного Казахстана) — «превосходство»; 50,6 и 31,6 % — «спокойную уверенность» (табл. 1,2). На территории Западной Сибири 0,4 % респондентов отметили «стыд»; 1,7 % — «ущемленность»; 0,4 % — «униженность» (табл. 1, 2).

Таблица 1

Распределение ответов казахов Западной Сибири на вопрос: «Какие чувства вызывает у Вас принадлежность к казахской нации?» (по данным опросов, %), в зависимости от возраста и пола

| Чувства | До 25 лет | | 25–29 лет | | 30–34 года | | 35–49 лет | | 50–59 лет | | 60 и более лет | | Итого | | Всего |
|-------------------------|------------|-----------|-----------|-----------|------------|-----------|------------|------------|------------|-----------|----------------|-----------|------------|------------|-------------|
| | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | |
| Гордость | 49,7 | 36,8 | 40,9 | 42,5 | 51,2 | 52,2 | 47,1 | 41,7 | 44,6 | 43,5 | 43,4 | 40,4 | 46,0 | 41,8 | 44,2 |
| Превосходство | 3,1 | 4,0 | 6,7 | | 4,0 | 6,2 | 2,3 | 1,8 | 1,8 | 2,6 | | 2,5 | 2,6 | 2,8 | 2,7 |
| Спокойная уверенность | 46,4 | 56,2 | 47,4 | 52,5 | 40,8 | 41,6 | 47,0 | 54,7 | 50,0 | 51,3 | 54,2 | 57,1 | 48,4 | 53,4 | 50,6 |
| Стыд | | | | | 2,0 | | 0,4 | 0,6 | 0,9 | | 1,2 | | 0,6 | 0,2 | 0,4 |
| Ущемленность | 0,8 | 2,0 | 5,0 | 5,0 | 2,0 | | 1,8 | 1,2 | 2,7 | 2,6 | | | 1,8 | 1,6 | 1,7 |
| Униженность | | 1,0 | | | | | 1,4 | | | | 1,2 | | 0,6 | 0,2 | 0,4 |
| Абсолютные числа | 127 | 96 | 59 | 40 | 49 | 48 | 211 | 159 | 104 | 76 | 83 | 77 | 633 | 496 | 1129 |

**Распределение ответов казахов Северного Казахстана на вопрос:
«Какие чувства вызывает у Вас принадлежность к казахской нации?» (по данным опросов, %),
в зависимости от возраста и пола**

| Чувства | До 25 лет | | 25–29 лет | | 30–34 года | | 35–49 лет | | 50–59 лет | | 60 и более лет | | Итого | | Всего |
|-------------------------|------------|------------|------------|-----------|------------|-----------|------------|------------|-----------|-----------|----------------|-----------|------------|------------|-------------|
| | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | |
| Гордость | 66,1 | 58,7 | 53,4 | 62,6 | 64,8 | 63,0 | 67,2 | 65,9 | 68,2 | 59,5 | 77,5 | 86,7 | 64,4 | 64,0 | 64,2 |
| Превосходство | 2,4 | 4,3 | 7,3 | 5,6 | | 4,8 | 3,3 | 6,0 | 2,1 | 8,1 | | 3,3 | 3,3 | 5,3 | 4,2 |
| Спокойная уверенность | 31,5 | 37,0 | 39,3 | 31,8 | 35,2 | 32,2 | 29,5 | 28,1 | 29,7 | 32,4 | 22,5 | 10,0 | 32,3 | 30,7 | 31,6 |
| Абсолютные числа | 165 | 116 | 122 | 88 | 51 | 62 | 149 | 149 | 47 | 37 | 31 | 30 | 565 | 482 | 1047 |

Среди респондентов, проживающих в городской среде, 39,7 % респондентов г. Омска и 68,2 % респондентов г. Кокшетау отметили «гордость»; 4,0 % респондентов Западной Сибири и 4,0 % г. Кокшетау — «превосходство»; 52,2 и 27,8 % респондентов (соответственно г. Омска и г. Кокшетау) — «спокойную уверенность». Кроме того, 3,3 % респондентов г. Омска указали «ущемленность», 0,8 % — «униженность».

Ответы респондентов, проживающих в сельской местности, показали следующее: «испытывают гордость» — 48,6 % респондентов Западной Сибири и 59,2 % респондентов Северного Казахстана; «превосходство» — 1,4 и 4,5 % респондентов соответственно; «спокойную уверенность» — 49,1 и 36,3 % соответственно. В сельской местности Западной Сибири 0,8 % респондентов отметили «стыд» и 0,1 % — «ущемленность».

Таблица 3

**Распределение ответов казахов Западной Сибири на вопрос: «Как Вам кажется, есть ли какие-то различия между российскими и казахстанскими казахами?» (по данным опросов, %),
в зависимости от возраста и пола**

| Ответы респондентов | До 25 лет | | 25–29 лет | | 30–34 года | | 35–49 лет | | 50–59 лет | | 60 и более лет | | Итого | | Всего |
|---------------------------|------------|-----------|-----------|-----------|------------|-----------|------------|------------|------------|-----------|----------------|-----------|------------|------------|-------------|
| | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | |
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 | 10 | 11 | 12 | 13 | 14 | 15 | 16 |
| Диалект | 10,2 | 14,6 | 11,9 | 10,0 | 14,3 | 22,9 | 13,7 | 16,9 | 14,4 | 10,5 | 9,6 | 9,1 | 12,5 | 14,3 | 13,3 |
| Менталитет | 11,8 | 15,6 | 11,9 | 17,5 | 4,1 | 10,4 | 13,7 | 12,6 | 26,9 | 11,8 | 13,3 | 20,8 | 14,5 | 14,5 | 14,5 |
| Сохранение традиций | 1,6 | 5,2 | 8,5 | 2,5 | 4,1 | | 4,3 | 1,9 | 2,9 | 2,6 | 4,8 | 2,6 | 3,9 | 2,6 | 3,4 |
| Знание родного языка | 8,7 | 8,3 | 1,7 | 5,0 | 8,2 | | 5,2 | 3,8 | 3,8 | 6,6 | 4,8 | 1,3 | 5,5 | 4,4 | 5,0 |
| Сохранение традиций у нас | 36,2 | 14,6 | 30,5 | 17,5 | 34,7 | 29,2 | 26,1 | 25,2 | 24,0 | 36,8 | 18,1 | 11,7 | 29,4 | 22,6 | 26,4 |
| Да, но не знаю, в чем | 1,6 | | 3,4 | | | 2,1 | 3,3 | 1,9 | 4,8 | 2,6 | | 9,1 | 2,5 | 2,6 | 2,6 |
| Нет | 18,1 | 27,1 | 18,6 | 30,0 | 14,3 | 22,9 | 19,4 | 26,4 | 18,3 | 23,7 | 20,5 | 29,9 | 18,6 | 26,6 | 22,1 |
| Затрудняюсь | 11,8 | 14,6 | 13,5 | 17,5 | 20,3 | 14,6 | 14,3 | 11,3 | 4,9 | 5,4 | 28,9 | 15,5 | 13,1 | 12,4 | 12,7 |
| Абсолютные числа | 127 | 96 | 59 | 40 | 49 | 48 | 211 | 159 | 104 | 76 | 83 | 77 | 633 | 496 | 1129 |

На вопрос о том, есть ли какие-то различия между российскими казахами и казахами Казахстана, приведем процентные показатели, полученные при ответах респондентов, превышающие десять процентов. Ответы респондентов Западной Сибири расположились следующим образом: «сохранение традиций» — 26,4 % респондентов; «нет» — 22,1 % (в данном случае количество мужчин оказалось больше); «менталитет» — 14,5 %; диалект — 13,3 %; затруднились ответить — 12,7 %; «да, но не знаю, в чем» — 2,6 % респондентов (следует отметить, что женщин, ответивших на данный вопрос, больше, чем мужчин) (табл. 3). На территории Северного Казахстана 56,2 % респондентов ответили «нет» (при ответе на данный вопрос количество мужчин было больше, чем женщин); 14,9 % респон-

дентов — «да, но не знаю, в чем» (при ответе на данный вопрос количество женщин преобладает); 10,7 % респондентов указали «менталитет» (табл. 4).

Т а б л и ц а 4

Распределение ответов казахов Северного Казахстана на вопрос: «Как Вам кажется, есть ли какие-то различия между казахстанскими и российскими казахами?» (по данным опросов, %), в зависимости от возраста и пола

| Ответы респондентов | До 25 лет | | 25–29 лет | | 30–34 года | | 35–49 лет | | 50–59 лет | | 60 и более лет | | Итого | | |
|-------------------------------|------------|------------|------------|-----------|------------|-----------|------------|------------|-----------|-----------|----------------|-----------|------------|------------|-------------|
| | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | ж | м | |
| Менталитет | 10,3 | 8,6 | 15,6 | 14,8 | 13,7 | 9,7 | 7,4 | 10,7 | 12,8 | 13,5 | 3,2 | 3,3 | 10,8 | 10,6 | 10,7 |
| Диалект | 8,5 | 3,4 | 11,5 | 7,9 | 1,9 | 1,6 | 4,0 | 8,7 | 10,6 | 8,1 | | | 7,0 | 5,8 | 6,5 |
| Не знают родной язык | 5,5 | 6,9 | 2,5 | 2,3 | 1,9 | | 1,3 | 2,7 | 4,3 | 13,5 | 6,4 | | 3,4 | 3,9 | 3,6 |
| Не соблюдают казахские обычаи | 9,7 | 9,5 | 3,3 | 2,3 | 5,7 | 9,7 | 2,0 | 2,0 | | | | | 4,6 | 4,6 | 4,6 |
| Сохраняют казахские традиции | 4,2 | 2,6 | 1,6 | 2,3 | 3,8 | 1,6 | 7,4 | 3,4 | 6,4 | | 3,2 | 3,3 | 4,4 | 2,5 | 3,5 |
| Да отличаются, но не знаю чем | 23,6 | 16,4 | 9,8 | 7,9 | 7,8 | 9,7 | 20,8 | 10,1 | 17,0 | 21,6 | 9,6 | 16,7 | 17,2 | 12,4 | 14,9 |
| Нет | 38,2 | 52,6 | 55,7 | 62,5 | 65,2 | 67,7 | 57,1 | 62,4 | 48,9 | 43,3 | 77,6 | 76,7 | 52,6 | 60,2 | 56,2 |
| Абсолютные числа | 165 | 116 | 122 | 88 | 51 | 62 | 149 | 149 | 47 | 37 | 31 | 30 | 565 | 482 | 1047 |

Нами выявлены схожие тенденции в ответах респондентов исследуемой территории: женщины более склонны видеть различия, мужчины — нет; большим процентом респондентов в качестве различия отмечен менталитет; казахи Северного Казахстана считают, что российские казахи не отличаются от казахстанских.

Ответы респондентов г. Омска на вопрос, есть ли какие-то различия между местными казахами и казахами Казахстана, расположились следующим образом: 43,1 % респондентов ответили «да, но не знаю, в чем»; 35,4 % — «нет»; 11,2 % затруднились ответить на данный вопрос. Согласно полученным данным, 53,3 % респондентов г. Кокшетау считают, что отличий нет; 20,2 % ответили «да, но не знаю, чем»; 10,5 % указали в качестве отличия менталитет. Наблюдалось сохранение выявленной тенденции: женщины больше склонны видеть различия, чем мужчины.

Рассмотрим ответы респондентов, проживающих в сельской местности. Всего 26,3 % опрошенных в Западной Сибири в качестве отличия назвали менталитет; 22,0 % — «диалект»; 14,3 % ответили, что нет отличий. Респонденты, проживающие в сельской местности Северного Казахстана, не видят отличий. Всего 65,3 % респондентов отметили «нет». При сравнении данных, полученных в городе и на селе, выявлено: казахи Северного Казахстана считают, что российские казахи не отличаются от казахстанских. Казахи Западной Сибири, напротив, отличают себя от казахов Казахстана. Одни респонденты считают главным отличием менталитет, другие не знают, в чем состоит их отличие. В частных беседах информаторы отвечали: «Российские казахи между собой схожи, но от казахстанских казахов отличаются, они другие». Таким образом, в данном случае можно вести речь об этноэволюционных процессах в этническом самосознании. Данное явление мы склонны считать следствием языковой ассимиляции.

Рассмотрим миграционные настроения казахов исследуемой территории. Хотят мигрировать в Казахстан 23,6 % респондентов Западной Сибири; 3,5 % отметили «другие регионы России», из них 3,4 % ответов получено на территории Алтайского края; 72,9 % ответили «нет» (табл. 5). Наибольшие процентные показатели, свидетельствующие о желании респондентов переехать в Казахстан, были получены на территории Новосибирской области, наименьшие — в Алтайском крае (табл. 5). Процент отсутствия желания перемены места жительства был выше на территории Омской области, чем на территории Новосибирской (табл. 5). На территории Северного Казахстана 96,2 % респондентов ответили, что не желают выезжать в Россию, 3,8 % респондентов ответили «да» (табл. 6). Следует отметить, что 78,3 % респондентов Западной Сибири и 32,3 % респондентов Северного Казахстана имеют родственников, проживающих на сопредельных территориях (табл. 7, 8).

Т а б л и ц а 5

Распределение ответов казахов Западной Сибири на вопрос: «Хотели бы Вы иммигрировать в Казахстан, другие регионы России?» (по данным опросов 2003–2006 гг., %)

| | г. Омск | Омская область | Новосибирская область | Тюменская область | Алтайский край |
|------------------------|---------|----------------|-----------------------|-------------------|----------------|
| Абсолютные числа | 571 | 148 | 32 | 42 | 336 |
| Казахстан | 25,0 | 18,9 | 56,2 | 28,5 | 11,3 |
| Другие регионы России | | 0,6 | | | 11,3 |
| Никуда не хочу уезжать | 75,0 | 80,5 | 43,8 | 71,5 | 77,4 |

Т а б л и ц а 6

Распределение ответов казахов Северного Казахстана на вопрос: «Хотели бы Вы иммигрировать в Россию?» (по данным опросов 2003–2006 гг., %)

| | г. Кокшетау | Северный Казахстан (село) |
|------------------|-------------|---------------------------|
| Абсолютные числа | 588 | 459 |
| Да | 4,0 | 3,5 |
| Нет | 96,0 | 96,5 |

Т а б л и ц а 7

Распределение ответов казахов Западной Сибири на вопрос: «Есть ли у Вас родственники в Казахстане?» (по данным опросов 2003–2006 гг., %)

| | г. Омск | Западная Сибирь (сельская местность) |
|------------------|---------|--------------------------------------|
| Абсолютные числа | 571 | 558 |
| Да | 62,7 | 94,2 |
| Нет | 37,3 | 5,8 |

Т а б л и ц а 8

Распределение ответов казахов Северного Казахстана на вопрос: «Есть ли у Вас родственники в России?» (по данным опросов 2003–2006 гг., %)

| | г. Кокшетау | Северный Казахстан (село) |
|------------------|-------------|---------------------------|
| Абсолютные числа | 571 | 148 |
| Да | 27,4 | 38,6 |
| Нет | 72,6 | 61,4 |

На вопросы: «Многие ли из Ваших родственников и знакомых уехали из России в Казахстан (из Казахстана в Россию)»; «Многие ли вернулись обратно» ответы респондентов расположились следующим образом. Всего 50,8 % респондентов Западной Сибири (табл. 9) и 22,1 % Северного Казахстана (табл. 10) ответили «да, выезжали»; 45,9 % респондентов Западной Сибири (табл. 9) и 72,3 % Северного Казахстана (табл. 10) ответили «нет»; что выезжавшие родственники вернулись назад ответили 3,3 % респондентов Западной Сибири (табл. 9) и 5,6 % респондентов Северного Казахстана (табл. 10).

Т а б л и ц а 9

Распределение ответов казахов Западной Сибири на вопрос: «Многие ли из Ваших родственников и знакомых уехали из России в Казахстан?» (по данным опросов 2003–2006 гг., %)

| | г. Омск | Омская область | Новосибирская область | Тюменская область | Алтайский край |
|-------------------|---------|----------------|-----------------------|-------------------|----------------|
| Абсолютные числа | 571 | 148 | 32 | 42 | 336 |
| Выезжали | 48,5 | 52,7 | 68,8 | 54,7 | 53,5 |
| Не выезжали | 51,1 | 46,6 | 28,1 | 42,9 | 38,0 |
| Вернулись обратно | 0,4 | 0,7 | 3,1 | 2,4 | 8,5 |

Т а б л и ц а 10

Распределение ответов казахов Северного Казахстана на вопрос: «Многие ли из Ваших родственников и знакомых уехали из Казахстана в Россию?» (по данным опросов 2003–2006 гг., %)

| | г.Кокшетау | Северный Казахстан (село) |
|-------------------|------------|---------------------------|
| Абсолютные числа | 588 | 459 |
| Выезжали | 32,4 | 26,8 |
| Не выезжали | 67,6 | 73,2 |
| Вернулись обратно | 5,9 | 5,2 |

Казахи Северного Казахстана считают, что российские казахи такие же, как казахстанские. Мы объясняем это территориальной близостью, поскольку они отличают себя от казахов Южного Казахстана, Западного Казахстана и Восточного Казахстана (в качестве отличий назывались диалект и различия в обрядовой сфере). Казахи Западной Сибири считают себя частью казахского народа, но отличают российских казахов от казахстанских. Респонденты в частных беседах отмечали: «Мы казахи, но мы думаем на русском; говорим по-русски; вместе с русскими справляем их обычаи; ведем себя как русские; мы стали как русские (с выражением «стали как русские» мы сталкивались во всех возрастных группах); мы ведем себя не так, как казахстанские казахи; наш русский язык отличается (тембром речи, темпом речи); у нас другой менталитет». Мы считаем, что в данном случае налицо этноэволюционные процессы, которые являются следствием языковой ассимиляции, и не связываем это с территориальным самосознанием казахов Западной Сибири.

Невысокий процентный показатель миграционных настроений казахов Западной Сибири мы связываем с рядом причин экономического и социального характера. Уровень жизни на территории Западной Сибири выше, чем в Казахстане (шире рынок труда, выше пенсия, ниже пенсионный возраст, сохранен ряд социальных льгот). Другой причиной является трайбализм, имеющий место в Казахстане. Также необходимо отметить, что система помощи оралманам в Казахстане эффективно не функционирует. Например, И.В.Октябрьская, рассматривая реэмиграцию казахов Алтая из РК в РФ отмечала, что казахи из глубинных районов Азии, в том числе из Алтая, являлись носителями архаичных диалектов, традиционных соционормативных ценностей и культурных технологий и не были включены в этносоциальные структуры принимающего казахского сообщества, ориентированные на принципы жузовой и клановой солидарности. В Казахстане казахов Алтая называли «алтайцами», подчеркивая их этнолокальную специфичность [12; 197,198].

Е.И.Ларина, рассматривая миграцию казахского населения на основе полевых материалов, собранных в Саратовской, Самарской и Оренбургской областях, а также в Кош-Агачском районе Алтайского края, приходит к следующему выводу: «Миграционная ситуация среди казахов России и Казахстана определяется двумя ведущими факторами — экономическим положением и идейными конструктами политиков обеих стран. Причём масштабы кампаний по возвращению соотечественников, хоть и на историческую родину, но во вновь образованных границах, сопоставимы с масштабами различных преобразований советской эпохи, когда огромные массы населения государство легко перемещало для выполнения различных целей. Российско-казахстанская граница, протянувшаяся на 7,5 тыс. километров, делимитированная в 2005 г., по сути, представляет собой подвижную этноконтракт-

ную зону, стремительно реагирующую на любые колебания в экономике и политике двух государств» [13].

Казахстанский исследователь А.Мусабаев выделил ряд проблем, с которыми сталкиваются репатрианты из ближнего и дальнего зарубежья:

– недостаточность, редуцированность гражданских прав из-за отсутствия оптимальных межправительственных соглашений об упрощенных процедурах выхода из гражданства ряда зарубежных стран, механизмов оперативного предоставления казахстанского гражданства;

– недоработанность законодательной базы из-за нестыковки основного документа, регламентирующего иммиграционные процессы Закона «О миграции», с последующими правительственными актами и постановлениями; неисполнение чиновниками отдельных статей этого закона;

– тяжелое экономическое положение, несопоставимое с жизненным уровнем местного сельского населения, как следствие мизерности размеров государственной помощи, оказываемой оралманам, нерегулярности либо отсутствия их выплат из-за бедственного положения экономики страны, частных фактов хищений бюджетных средств чиновниками центральных и местных миграционных служб;

– отсутствие у большинства оралманов жилья, как следствие процесса приватизации на селе, в котором репатрианты, из-за редуцированности гражданских прав, не смогли принять участие;

– высокий уровень безработицы, обусловленный кризисными явлениями в экономике регионов, недоступностью кредитов из-за отсутствия казахстанского гражданства либо залогового имущества;

– отдельные аспекты адаптации репатриантов к современным условиям Казахстана, ведущие позиции среди которых занимают: наличие языкового барьера из-за незнания русского языка, имеющего де-факто статус официального; незнание законодательства Республики Казахстан; факты пренебрежительного отношения к ним местного населения.

Усугубляют указанный перечень проблем отсутствие центров по адаптации, индифферентное отношение чиновников к проблемам оралманов [14; 40–44].

В ходе проведения этносоциологического опроса населения Тюменской области информаторы отмечали следующее: «Мы готовы переехать в Казахстан, но это повлечет ряд проблем. Во-первых, на нашей земле живут другие люди, во-вторых, переезжать необходимо всем кланом, чтобы помогать друг другу, в-третьих, на новом месте нужно построить жилье, начать производство, а это невозможно сделать без помощи государства. Мы обращались со своими предложениями в г. Петропавловск, но ответа не получили».

References

- 1 Bromley Yu.V. Sketches of the theory of ethnos. — Moscow, 1983. — P. 180; Kozlov V.I. Problem of ethnic consciousness and its place in the ethnos theory // Soviet ethnography. — 1974. — № 2. — P. 84–86.
- 2 Viner B. Yu. Ethnicity: in search of a studying paradigm // Ethnographic review. — 1998. — № 4. — P. 3–26.
- 3 Zarinov I.Yu. A historical framework of a phenomenon of ethnicity (concerning S.V.Cheshko's article «The person and ethnicity») // Ethnographic review. — 1997. — № 3. — P. 21–31.
- 4 Ribakov S.Ye. To a question of the concept «ethnos»: philosophical and anthropological aspect // Ethnographic review. — 1998. — № 6. — P. 3–15.
- 5 Cheshko S.V. Humen and ethnicity // Ethnographic review. — 1994. — № 6. — P. 35–49.
- 6 Ribakov S.Ye. About methodology of research of ethnic phenomena // Ethnographic review. — 2000. — № 5. — P. 3–16.
- 7 Tishkov V.A. About ethnicity phenomenon // Ethnographic review. — 1997. — № 3. — P. 3–21.
- 8 Discussion of the report of V.A.Tishkov «About ethnicity phenomenon» // Ethnographic review. — 1998. — № 1. — P. 31–49.
- 9 Zarinov I.Yu. Society – ethnos – ethnicity – the Nation – Nationalism // Ethnographic review. — 2002. — № 1. — P. 3–29.
- 10 Ribakov S.Ye. Ethnicity and ethnos // Ethnographic review. — 2003. — № 3. — P. 3–24.
- 11 Provatorova O.M. Modern ethnic processes among rural Kazakhs of Western Siberia: author's abstract of the dis. of the c-te of hist. sciences. — Leningrad, 1986. — 18 p.
- 12 Otyabrskaya I.V. Kazakhi of Altai: ethnopolitical and sociocultural processes in borders of the Southern Siberia XIX–XX ages.: author's abstract of the dis. of the d-r of hist. sciences. — Novosibirsk, 2004. — P. 197–198.
- 13 <http://www.postsoviet.ru/> access date 02.06.2009.
- 14 Musabaev A. Problem of repatriates and their influence on ethnic structure of the population of Kazakhstan // Political – policy. — 2006. — № 6. — P.40–44.

А.С.Сарсамбекова

Батыс Сібір және оған шекаралас Қазақстан территориясы қазақтарының этникалық өзіндік санасындағы процестер (XX ғ. соңы – XXI ғ. басы)

Зерттеу материалдарының мазмұны Батыс Сібір мен Солтүстік Қазақстанның шекаралық өңірлерінде жүргізілген этноәлеуметтік сауалнамаларға сүйенеді. Мақалада Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының трансшекаралық аймақтарындағы қазақтардың этникалық сана-сезімдер мәселесі қарастырылды. Алдымен «этникалық сана-сезім» ұғымына анықтама берілді, содан соң XX ғасырдың соңында «Этнографическое обозрение» журналының беттерінде орын алған пікірталастар келтірілді. Автор өткен ғасырдың аяғындағы саяси процестердің этникалық сана-сезімдер дамуына қаншалықты әсері болғанын айқындады. Нәтижесінде зерттеу жүргізілген аймақтарда этникалық сананың бірнеше деңгейлері белгілі болды. Бұған қоса XXI ғасырдың басындағы Ресей Федерациясындағы қазақ халқы өкілдерінің қауіптену деңгейлері де қарастырылған. Және Ресей Федерациясы қазақтарының миграциялық көңіл-күйлері зерттелген (этникалық Отанға қайтып оралу мәселесі).

A.S.Sarsambekova

Processes in the ethnic consciousness of Kazakhs of Western Siberia and adjacent territories of Kazakhstan (end XX – beginning of XXI century)

As material for research data of carried-out ethnosociological poll of Kazakhs of Western Siberia and adjacent territories of Northern Kazakhstan served. In article processes in ethnic consciousness of Kazakhs of a cross-border zone of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan are considered. Concept definition «ethnic consciousness» is originally given, the discussion which was taking place on pages of the magazine «Ethnographic review» at the end of the XX century is presented. Further the author noted influence of the political processes occurring at the end of the last century, on processes in ethnic consciousness. Result of it was allocation some levels of ethnic consciousness of Kazakhs of the studied territory. Along with it level of uneasiness of the Kazakh population of the Russian Federation at the beginning of the XXI century is considered. Migratory moods of Kazakhs of the Russian Federation (possibility of return to the ethnic Homeland) are also investigated.

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: karenov_r@inbox.ru)***Алаштың асыл арысы Халел Досмұхамедұлы ғұмырының ғибратты тұстары**

Жиырмасыншы ғасырдың көрнекті қайраткері, ірі ғалым-ағартушы Халел Досмұхамедовтың өмірі мен қызметі бейнеленген. Оның 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін өз халқының болашағы үшін асқан құлшыныспен саяси күреске қатысуы суреттелген. Оның әскери жасақ құру, жастарды банк ісіне үйрету, республикада баспа ісін дамыту жолындағы қызметтеріне баға берілген. Халелдің жиырмасыншы жылдардағы ғылыми-ағартушылық қызметі, Ташкенттегі және Түркістан өлкесіндегі ағартушылық және педагогикалық жұмысы ашылып көрсетілген. Оның халықтың ауыз әдебиеті өнерін толықтырып жинастыруға қосқан үлесі айрықша көрсетілген. Тарих және этнография бойынша ғылыми еңбектерінің маңызына көңіл бөлінген. Өткен ғасырдағы қазақ зиялыларының алдыңғы қатарлы озық бөлігінің өкілі ретіндегі рөлі айқындалған. Х.Досмұхамедұлына қатысты тарихи шындықты қалпына келтіру бойынша іс-шаралар қабылдап, оларды жүзеге асыру қажеттігі жөнінде қорытынды жасалған.

Кілтті сөздер: Алаш, қоғам, шығармашылық, зерттеу, саяси, қозғалыс, ғалым, тарихшы, қайраткер, зиялы қауым, қазақ елінің тәуелсіздігі, азаттық.

Кіріспе

Қазақ елінің тәуелсіздігін өз өмірінің басты мақсаты мен мәні еткен, Алаштың арысы Халел Досмұхамедовтың 130 жылдық мерейтойы қарсаңында оның қазіргі ұрпаққа өнеге болатын қоғамдық-саяси өмірі жайында әңгіме қозғауды жөн көрдік.

Сан ғасырлық тарихымыздың ең жарқын беттерінің бірі — Алаш қозғалысы. Ол қазақ баласының даму жолын жаңа арнаға бұрып, ендігі тұста ұлт ретінде дербес өмір сүруге, өзгелермен терезесі тең халық ретінде күн кешуге болатындығына әлеуметті сендіре отыра жаңа жол көрсетті. Айрықша күрделілігімен, сансыз оқиғаларының сапырылысымен, ұлттық сананың оянуымен ерекшеленген осы кезде, Алаш ұранын көтеріп, ісі қазақ баласын азаттыққа бастаған шоғыр «Үркердей озық шағын топ» ой-пікірлері мен іс-әрекеттері тоғысқан жағдайда ұлтының қамы үшін ең бір есте қаларлық тағылымы мол жұмыстарды атқаруға белдерін бекем бұған болатын.

Ұлт зиялыларының елінің ертеңі үшін аянбай еңбек еткен көрнекті өкілдерінің бірі де бірегейі ХХ ғасыр басындағы дүрбелеңнің бел ортасында жүріп, туған халқының көкірегіне сәуле құюды армандаған, ел көсегесінің көгеруін басты мақсат тұтқан қазақ халқының асыл перзенті, зерделі өкілі Халел Досмұхамедов жұртына көп жұмыс істеп, еңбек сіңірген біртуар азаматтарымыздың бірі [1; 275]. Мамандығы дәрігер бола тұрса да, ол қоғам өмірінің сан салалы мәселелеріне араласқан көп қырлы дарын: саяси және қоғам қайраткері, тарихшы, табиғаттанушы, тілтанушы, әдебиетші, ауыз әдебиетінің сирек үлгілерін жинап, насихаттаушы, шебер аудармашы.

Х.Досмұхамедұлының өмірі мен шығармашылығын зерттеушілер ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақтың демократиялық интеллигенциясының көрнекті өкілінің, ғұлама ғалымның бар болғаны 56 жыл ғұмыр кешкен өмір жолын төрт кезеңге бөліп қарастыруды ұсынады [2]:

1. Тұлғалану жылдары (1916 жылға дейін).
2. Ат үстінде өткен күрес жылдары (1916–1919).
3. Ғылыми-шығармашылық хәм қоғамдық-педагогикалық қызметі (1920–1929).
4. Қуғын-сүргінге ұшыраған азапты жылдары (1930–1939).

Жас дарынның тұлғалану жылдары (1916 жылға дейін)

Х.Досмұхамедов 1883 жылы көктемде қазіргі Атырау облысы, Қызылқоға ауданындағы Тайсойған құмында дүниеге келді.

Халелдің өзін санамағанда бесінші атасы Алдар Ерназарұлы қара қылды қақ жаратын, әділдікпен аты шыққан би болыпты. Одан кейінгілер де осал емес тәрізді. Оны Зімбіл ақыннан қалған мына бір өлең жолдары дәлелдей түседі:

*Арғы бір атам — бай Байнақ,
Мыңғырған жылқы айдаған.*

*Бергі бір атам — би Машақ,
Бұлбұлдай топта сайраған.*

Ақынның мұндағы Байнақ деп отырғаны — Алдар бидің баласының бірі, Тілекеден туған ұл. Ол 1779–1855 жылдары өмір сүрген. Байнақтың баласы Машақ та (1835–1889) төңірегіне тіреу, жарлыға сүйеу болған айтулы би деседі. Олардан өрбіген балалар Дәулетүмбет, Измағанбет, Досмұхамедтер де оқыған, тоқыған, көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар болған. Досмұхамед 1850 жылы туған. Отыз үш жасында зайыбы Әйкен жарық дүниеге ұл әкеліп, есімін Халел қояды [3].

Ол он балалы отағасының жетінші болып көрген қызығы еді. Кішкентайынан ауыл молдасынан сауат ашып, одан соң ағасы Дәулетмұхамед Машақұлы оны жергілікті орыс-қазақ мектебінде оқуға береді. Ол заманда да орысша білуге ұмтылып, оқу қуған қазақ балалары аз болған жоқ. Бірақ солардың арасында ең алғырлары ғана жиған білімдерін пайдаға жарата білді немесе патша әкімшіліктерінде шенеунік болып, шен тақты. 1894 жылы Халел Орал (Теке) қаласындағы әскери-реалдық училищенің дайындық курсына қабылданып, оны 1902 жылы үздік бітіріп шығады. 1903 жылы өнер-білімге құмар жас Санкт-Петербургтегі Императорлық Әскери-медициналық академиясына латын тілінен қосымша емтихан тапсырып түседі.

Академияда оқып жүргенде студенттерге аты әлемге әйгілі, Нобель сыйлығының лауреаты академик Иван Петрович Павлов, Санкт-Петербург ғылым академиясының академигі В.В.Радлов, қазақ лингвистика мектебінің негізін салушы, профессор Бодуэн де Куртэнэ, шығыстанушы-ғалым, академик В.В.Бартольдт, тағы басқа ғұламалар дәріс оқығанын көптеген тарихи құжаттар дәлелдейді. Бір қызығы, сол кездегі қалыптасқан тәртіп бойынша, Халел академия бастығының 1908 жылғы 10 желтоқсандағы рұқсатымен Тоқтыбаева Сағира Жұмағалиқызына үйленеді [4; 20].

Халел Досмұхамедовтың қоғамдық-саяси қайраткерлік қадамы Санкт-Петербургте оқыған жылдардан басталды. Ол Әскери-медициналық академияда оқыған кезінде бүкіл Ресейде болған, өз кезегінде дүниені дүр сілкіндірген 1905–1907 жылдардағы төңкерісті көзімен көрді. Бұқара халықтың ашу-ызасы, қанды қақтығыстар және жеңілістің ащы сабақтары болашақ қайраткердің рухани дүниетанымының өсіп-жетілуіне, идеялық жағынан қалыптасуына игі әсерін тигізді. Бұған оның 1931 жылғы 14 қыркүйекте ОГПУ-дің тергеушісіне өз қолымен жазып берген мәлімдемесі дәлел болады: «Мен, — деп жазды осы мәлімдемесінде Халел Досмұхамедов, — Петербургке бірінші орыс революциясының қарсаңында келдім. Бұл кезде демократиялық күштер, оның ішінде студенттер қауымы да, жиі-жиі наразылық білдіріп жататын. Қым-қиғаш студенттік өмірге араласумен қатар саяси білімімді жетілдіруге кірістім. Әр түрлі саяси партиялардың бағдарламаларымен... таныстым... Мені және басқа қазақ студенттерін ешбір саяси партияның бағдарламалары қанағаттандырмады. Социал-демократтар тек қана жұмысшылар туралы айтса, социалист-революционерлер шаруалар жөнінде сөйлеп жатады. Кадеттер орыс халқының ұлылығы жөнінде сайрап, басқа халықтар туралы жұмған ауыздарын ашпайды, ал оңшылдар болса орыс емес халықтарды жамандап, оларды қудалаумен болатын. Сол кезде жолдастарыммен бірге бір митингіге кездейсоқ тап болғанымызда, сонда сөйлеген Милуковтың (кадеттердің жетекшісі) айтқан сөздерін осы күнге дейін ұмытқан жоқпын. Ол «патша үкіметі орыс емес халықтарды аса дөрекілікпен және ұятсыздықпен қанап отыр» деп еді...» [5].

Халқымыздың біртуар перзентінің қазақ халқын патшалық империясының аяусыз қанап, тонап отырғанына көзі жете бастайды. Сондықтан ол осы жылдары ел ішінде үгіт-насихат жүргізіп, жергілікті «Фикр» (Пікір), «Уральский листок» газеттерінде мақалалар жазып, саяси толқулардың мән-жайын халыққа түсіндіріп отырады.

1905 жылы Теке қаласында қорғансыз елдің теңдігі үшін басты қауіп-қатерге тігіп, бес облыстан жиналған қазақтың зиялы азаматтары Ресей кадет партиясының үлгісімен саяси ұйым құруға әрекеттенеді. Олардың арасында студент Халел де бар болатын.

Х.Досмұхамедұлы 1909 жылы академияны үздік дәрежелі дәрігер атағымен, Алтын медальмен бітіріп, офицер ретінде кесімді мерзімдегі әскери міндетін өтеуге жіберіледі. Алдымен Пермь губерниясына қарасты Чердынъ уезіндегі Морчань бөлімшесінде және бөлімшенің қабылдау бөлімінде екі бірдей жұмысты атқарады. Сол 1909 жылдың аяғында Халел Досмұхамедов Түркістанға оралып, сонда дәрігер болып 1910 жылдың сәуіріне дейін істейді. Оралға ауысып, Орал казак-орыстарын емдейтін Ілбішін, Қалмыков қамалдарындағы ауруханада кіші дәрігер, кейін аға дәрігер болып қызмет етеді.

1913 жылы Орал облысының вице-губернаторы берген № 6618 куәлікпен әскери борышын өтеуден босап, Орал облысы Темір уезіне бөлімшелік дәрігер болып орналасады [1; 275].

1912, 1913 және 1915 жылдары Халел оба індетіне қарсы күрес ісіне қатысқаны белгілі. Бұл еңбектері үшін Императорлық қола медальмен марапатталған.

Ол осы кезден бастап «Орал», «Пікір», «Қазақ» газеттеріне мақалалар жазады. Мәселен, «Қазақ» газетіндегі «Жұқпалы аурулар» (1914) мақаласында «Сынықтан басқаның бәрі жұғады» дейтін қазақ мәтелін эпиграфқа алып әр түрлі жұқпалы ауруларға анықтама береді. Олардың шығу тегін, таралуын, пайда болу себептерін айта келе, ел ішінде көп тарағандарына назар аударады. Халық тарихында оның бұрын қалай емделгені, қайсысы пайдалы, қайсысы зиянды екені жайында түбегейлі жазады.

Ел үшін қажет болған нұсқаулар мен мақалалардың дер кезінде шығуы өте маңызды еді. Оба ауруының елді қырғынға ұшыратқанын өз көзімен көрген, өз басымен күреске қатынасқан Халелдің санитарлық-ағарту мақсатпен дайындалып, 48 тараудан тұратын «Қырғыз халқының жеріндегі оба ауруымен қалай күресуге болады?» («Как бороться с чумой среди киргизского народа?») деген терең де, жан-жақты жазылған ғылыми еңбегі халқын шексіз сүйгенін, оның тағдырына ашына атсалысқанын көрсетеді. 1916 жылы жарық көрген бұл кітап өз кезеңінде оба індетіне қарсы күрестің әдіс-тәсілдерін түгел қамтыған еңбек болды [6].

Ғасыр басындағы отаршыл Ресей империясының қоғамдық өмірінде орын алған әлеуметтік толқулар мен саяси төңкерістер қазақ көгіне азаттықтың үміт сәулесін себелеп, төге бастады. Осы кезде Халел Досмұхамедов те саяси белсенділік танытып, түрлі бағыттағы жұмыстарға араласа бастайды.

Халелдің ат үстінде өткен күрес жылдары (1916–1919)

Х.Досмұхамедов — Алаш партиясы, Алашорда үкіметін құруда, оның жемісті еңбек етуіне ерекше үлес қосқан басшыларының бірі.

Ақпан төңкерісінен соң ұлтжанды азамат ретінде Халел де туған халқының болашағы үшін саяси күреске араласады. Ол дәрігерлік қызметін тастап, біржола Алаш қозғалысының белсенді көсемдерінің бірі болады.

1917 жылдың сәуір айында 800-ден аса делегаттың қатысуымен өткен Орал облысының қазақ съезінде Жанша Досмұхамедовпен бірге «Орал облысының далалық бөлігін басқарудың уақытша ережелері» атты жергілікті және облыстық деңгейдегі басқару жүйесін толық қамтыған заң жобасын ұсынады. Оған делегаттар бір ауыздан дауыс береді.

1917 жылы мамыр айында өткен Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне қатысады. 1917 жылы шілдеде өткен жалпы қазақ съезінде Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутаттыққа кандидат ретінде ұсынылады.

Сол жылғы желтоқсанда өткен жалпықазақтық съезде Алашорда үкіметінің мүшелігіне Орал облысы атынан сайланады. Алаш қайраткерлерімен бірге бірінші кезекте халықты бүліншіліктен қорғайтын ұлттық әскер, халық милициясын жасақтауға, Алаш қорын құруға, елден алым-салық, қаражат жинау ісіне күш салады.

1918 жылғы наурыз айында Жанша Досмұхамедовпен бірге Кеңес үкіметінің басшысы В.И.Ленин және И.В.Сталинмен кезігіп, келіссөз жүргізіп, олардың алдына біршама талаптар қойып, біраз ақшалай жәрдем алуға қол жеткізеді [4; 21].

Большевиктер Кеңес үкіметін толық мойындап, сөзсіз бағынуды талап етсе, олар (Халел және Жанша (Жаһанша) Досмұхамедовтер) Алашордаға ішінара билік беру (заң шығару, атқарушы билік, сот жүргізу, өз әскері болу), қазақтар шоғырланған жерлерді түгел қазақтарға қайтару, әр жерде Кеңес органдары тұтқындаған Алаш қайраткерлерін түрмеден босату, оларды қудалауды тоқтату, қаржылай көмек беру сияқты маңызды мәселелерді өткір қоя білді.

1918 жылдың мамыр айында Жаһанша екеуі Оралда съез ашып, онда «Ойыл уалаятының уақытша үкіметін» жариялайды. Әскер жасақтайды. Кіші әскери мамандықтарын даярлайтын оқу орнын ұйымдастырады. Қазақ жасақшыларына қару-жарақ алуға, банк ашуға, баспахана ұйымдастырып, газет шығаруға көп еңбек сіңіреді. 1918 жылы қыркүйек айында Уфа қаласында өткен Алаш басшыларының жиналысында «Жер шалғайлығы мен жол қатынастарының нашарлығынан бүкіл елді бір орталықтан басқару қиындығын» ескеріп, «Ойыл уалаяты» ресми түрде мойындалады. Оған «Алаш Орданың Батыс бөлімшесі» деген ат беріледі.

Сөйтіп, саяси күреске түгелдей берілген Халел Досмұхамедов Алашорданың өзге қайраткерлерімен бірге Алаш партиясы жұмысына, Алаш автономиясын жариялау ісіне белсене қатынаса отырып, оның басшыларының бірі болды.

*Халел Досмұхамедовтың жиырмасыншы жылдарда заман
талабына сай кеңестік құрылыс ісіне араласуы*

Кеңес үкіметінің 1920 жылы (5 наурыздағы Қаулысы) Алашорда мүшелеріне кешірім жасауы мен ақталуынан кейін Халелдің туған халқына аянбай адал еңбек еткен жылдары Ташкент кезеңі екенін ерекше атаған жөн.

Алашорда үкіметінің Батыс бөлімшесі ресми таратылғаннан кейін оның белсенді басшылары халықтан алыстатыла басталды. Олардың көпшілігі қазақ даласынан оқшау жерлерге қызметке тағайындалды. Халел мен Жаһанша Досмұхамедовтер Мәскеуге жіберілді. 1920 жылдың жазында Х.Досмұхамедұлы Түркістан Автономиялы Республикасының орталығы Ташкентке келеді. Осында Т.Рысқұлов, С.Қожанов, Н.Төреқұлов, М.Жұмабаев, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, М.Тынышпаев, Қ.Кемеңгерұлы сынды Алаш азаматтарымен бас қосады.

Ташкентте өткізген жылдарында Халел Қазақстан мен Орта Азияда денсаулық сақтау жүйесінің алғашқы ұйымдастырушысының бірі болды. Табиғат берген дарынының арқасында өз халқына оқу-ағарту, ғылыми-ұйымдастырушылық салаларында білек сыбана қызмет етуге кірісті.

Алдымен ол Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариаты жанынан Түркістан халықтарының оқу-ағарту, мәдени һәм ғылыми мұқтаждарын өтеу үшін арнайы ұйымдастырылған Білім комиссиясының мүшелігіне, кейін төрағалығына сайланды. 1920–1921 жылдары Ташкенттегі Физикалық әдіспен емдеу институтының ординаторы, Орта Азия (Түркістан) университеті медицина факультетінің хирургиялық емханасында ординатор болды.

1922–1924 жылдары Түркістан Денсаулық сақтау халық комиссариаты алқасының мүшесі және Емдеу-санитарлық бөлімінің меңгерушісі болды. 1923 жылы Орта Азия мемлекеттік баспа коллегиясының, кейін Қазақ мемлекеттік баспасы Шығыс бөлімінің меңгерушісі, 1926 жылы Қазақ мемлекеттік баспасы басқармасының мүшесі және меңгерушісінің орынбасары қызметтерін атқарды.

Республика үкіметі алдына жоғарғы педагогикалық оқу орнын ашу туралы мәселе алғаш қойылған күннен бастап, Халел Досмұхамедов осы істердің басы-қасында болып оны ұйымдастыруда ерекше еңбек сіңірді. 1926 жылы қазіргі Абай атындағы Ұлттық педагогикалық университетін (бұрынғы ҚазПИ) құру жөніндегі комиссияның төрағасы болды [7].

1927 жылы Қазақ педагогика институтының доценті болып бекітілді, Қазақ мемлекеттік университетін ұйымдастыру жөніндегі комиссияның төрағасы болып тағайындалды. 1928 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің әкімшілік-шаруашылық бөлімін басқарды. 1929 жылы осы университеттің профессоры болып бекітілді және Қазақ педагогика институтының проректорлығына тағайындалды. Х.Досмұхамедовтың бүкіл ғылыми еңбектері осы кезеңде дүниеге келді.

*Ғұлама ғалымның шығармашылық жолында жемісті
еңбек еткен жылдары (1920–1929)*

«Кеңес үкіметі соңына түсіп, ғылыми еңбектеріне қатаң тыйым салған Алаш зиялысы қандай ғалым болды екен?» деген сауал бүгін біз үшін өте маңызды.

Х.Досмұхамедұлының еңбектерін саралай келе, оның жан-жақты біліміне таң қаласыз. Жауапты қызметтер атқара жүріп, ол отандық ғылымның дамуына мол үлес қосты. 1922–1928 жылдар аралығында негізгі еңбектері жарық көрді: «Табиғаттану», «Жануарлар» (екеуі де 1922); «Оқушылардың саулығын сақтау» (Ташкент, 1925); «Адамның тән тірлігі» (Қызылорда-Мәскеу, 1927); «Жануарлар: сүйектілер туралы» (1928), тағы басқа еңбектері.

Алаш ғалымдары мемлекеттікті лауазым үшін емес, керісінше, елге қызмет ету деп қазаққа қажетті істердің басында болған. Х.Досмұхамедовтың қажетті ғылыми еңбек ретінде Ю.Вагнердің «Дене бітімі мен оның жұмысы туралы әңгімелерін», «Өсімдіктердің жаратылысы мен тіршілігі туралы әңгімелерін» қазақ тіліне дер кезінде аударуы да осы ірі ғылыми мақсаттан туындайды. Бұл аударма сол кездегі А.Байтұрсынұлы мен Т.Шонанұлының «Оқу құралына» молымен енгізілген [2; 337].

Х.Досмұхамедұлы — латын, араб, парсы, түрік, орыс, неміс және француз тілдерін меңгерген ғалым. Сондықтан ол тілтанушы, тарихшы, этнограф, аудармашы, әдебиеттанушы болған.

Әсіресе Халелдің ауыз әдебиетін жинастырып, баспа бетіне шығарудағы еңбегі зор. Махамбет, Мұрат ақынның жырларын, Шернияз бен Ығылманның толғауларын жинастыруда өшпес еңбек етті.

«Мұрат Мөңкеұлы», «Шернияз-шешен», «Қарасай-Қази», «Қыз Жібек», «Кенесары-Наурызбай» сияқты кітаптардың кейбіреуіне өзі алғысөз жазып шығарды. Абай, Мағжан, Шернияз ақындардың

шығармаларының баспа көруіне себепші болды. «Алаш не сөз», «Кенесарының соңғы күндері», «Қазақ әдебиетінің тарихы» сияқты, тағы басқа ғылыми-теориялық еңбектер жазып қалдырды. «Мұрат ақын сөзі» (1924), «Исатай–Махамбет» (1925), «Аламан» (1926) жинақтарын шығарды. 1924 жылы Ресей ҒА-ның Орталық өлкетану бюросының корреспондент мүшесі болып сайланды. Осы жылы Түркістан Халық ағарту комиссариаты атынан Орынборда өткен қазақ білімпаздарының, Мәскеуде өткен Бүкілресейлік денсаулық сақтау қызметкерлерінің съездеріне қатысты.

Ғалымның 1920–1929 жылдары жарық көрген ондаған мақалалары мен кітаптары қазақ тарихы мен әдебиетіне өлшеусіз үлес қосты. Оның фольклортану саласындағы еңбектерінің ішінде оқшау тұратыны 1928 жылы жазылған «Қазақ халық әдебиеті» очеркі [8; 14–37].

Бұл еңбегінде Халел ауыз әдебиетінің түрлерін жіктеуді мақсат еткен. Халық әдебиетінің мазмұны туралы айтқанда шілдехана, бесік жырларының тәрбиелік мәніне тоқтала келіп, «Қазақ баласының шыр етіп жерге түскеннен бастап кәметке толғанға дейінгі тыныс-тіршілігі ән-жырдың құшағында өтеді. Әдетте оның ең бірінші еститін үні — анасы айтқан бесік жырының әуені. Балалар ойындарының басым көпшілігінің үстінде түрлі тақпақтар қоса айтылса, ал бозбалалық шақтағы өмірі ғашықтық жырларға толы.

Қазақ баласын тәрбиелеуде дыбыстық ырғақтардың басты орынға шығуына, сірә, халық әдебиеті мен халық әндерінің кең таралып, дамуы және қазақтардың өмірдің кез келген жағдайында өлең шығарып, ән айтуы бір себеп болса керек» [8; 16], — дейді.

Ғалым мұнан кейін ғашықтық жырлардың шығу тарихы мен тәлім-тәрбиелік мәнін сөз ете келіп, жар-жар, тойбастар, беташар жырларына ерекше тоқталады: «Үйлену той жырларының келесі түрі — беташар. Ұзатылған беті жабулы қыз күйеу жігіттің үйіне келгеннен кейін той үстінде беті ашылады, келін жиналғандармен, жиналғандар келінмен арнайы өлең арқылы таныстырылады. Бұл жырларда негізінен келінге қатысты әдептілік ережелері және қайын атаға, қайын енеге, күйеу жігіттің өзге де туыстарына мінездеме (кейде күлдіру үшін әзіл-қалжыңға сүйей) беріледі» [8; 17], — деп тұрмыс-салт жырларының тәрбиелік жағын сөз етеді.

Автор түс жору, болжам өлеңдерінің мән-мағынасына да тоқталып, бұлардың көшпелі тұрмыс жағдайында қолданылу аясын ашып көрсетеді. Ғалымның терме-нақыл өлеңдерге берген бағасы, жақсы әйел, тәрбиелі ұл, көргенді қыз, әдепті келін, бай, батыр, кедей, мырза, тағы басқа әлеуметтік топтардың бойында қандай қасиеттер болуы керектігі жайлы айтқандары тәлімдік жағынан өте құнды деректер.

Халел қазақтың салт-дәстүрлеріне байланысты ырымдардың діни наным-сенімдерімен байланысты туу себебін аша келе, «қайсыбір ырымдарды бұлжытпай орындап отыру тәрбиелікті, көргендікті көрсетеді және міндетті түрде атқарылуға тиісті әдеп-жоралғыларын сақтау болып табылады» [8; 29] деп бұлардың тәлімдік мәнін арнайы сөз етеді.

Осы шығармасында Х.Досмұхамедов халқымыздың шаруашылық кәсібі, тұрмыс тіршілігі, аңшылық өмірі, киіз үйі мен оның барша жиһазы, ұлттық киімдері, әсіресе қыздар тағатын алтын-күміс, сырға-шолпы, теңге, қамқа тон, бес қару мен ер-тұрман, т.б. тізбектей келіп, осылардың жас буынды еңбекке, кәсіпшілдікке, ерлікке, әсемдікке, сыпайылыққа, адамгершілік қасиеттерге баулып тәрбиелеуде маңызы зор екендігін нақтылы деректер келтіріп, дәлелдейді [9].

Халелдің ғылым, білім, тіл жайында айтқан ой-тұжырымдарына қарап, оны тәлім-тәрбие ғылымының да білгірі деп әбден айтуымызға болады. Бұл айтқанымызға оның 1924 жылы жарық көрген «Қазақ-қырғыз білім комиссиясынан» атты мақаласының төмендегі жолдары жақсы айғақ: «Білім оңайлықпен қолға түспейді. Білім алуға көп еңбек керек. Аса сабыр керек. Білім мысқылдап кіреді. Білімді болу үшін көп сарғаю керек... Білім алудың жолы көп, жолдың ішіндегі ең төтесі жақсы мектеп, білімді мұғалім, мұнан қалса, ел ішінде көпке түсінікті болып жазылған білім кітаптары» [8; 48].

Ғалымның тіл мәселесі жөнінде айтқан пікірлері көңіл аударарлықтай. Ол «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» деген еңбегінде тіл, сөйлеу — адам психологиясының басты белгілерінің бірі екендігін айтады: «Әдебиет тілінің қаруы — баспа мен мектеп. Баспа мен мектеп деген адам шошынарлық өте қайратты қару. Баспа мен мектепте қолданған тіл елге ақырында сіңбей қалмайды.

Мектеп пен баспаның тілі дұрыс тіл болса, елдің тілін көркейтп, байытып, гүлдендіреді; мектеп пен баспадан қолданған тіл шатасқан тіл болса, ол ел — сорлы ел, мұндай елдің тілі бұзылмай қалмайды...

Бөтенше жақсы сөйлеймін деп мақтану керек емес, ойлаңқырау керек.

Ана тілін жақсы біліп тұрып бөтенше жақсы сөйлесең — бұл сүйініш, ана тілін білмей тұрып бөтенше жақсы сөйлесең — бұл күйініш» [8; 91, 99].

«Аламан» атты туындысында Х.Досмұхамедов тілмен қатар әдебиетіміздің де ұлт психологиясының айнасы екендігіне көңіл аударды: «Халықтың құлқы, мінезі, ойы заманындағы әдебиетінен білінеді. Әдебиет — халықтың түрлі қимылдарының айнасы. Жиырмасыншы ғасырға дейін қазақта жазба әдебиет жарытып болмады. Бірақ халық арасындағы ауыз әдебиет қазақта бай болды. Ауыз әдебиетінің көбі — он тоғызыншы ғасырдың мирасы. Арғы әдебиеттен қалған жұрнақ аз...

Осы әдебиетті тексеріп отырсақ, қазақтың өткендегі құлқы, мінезі, заманындағы күйініші, сүйініші, арасында болған түрлі әлеумет қимылдары анық сезіледі. Заманымыздағы түрлі қимылдардың, жаман-жақсы мінездердің құр өз-өзінен пайда болмай, өткен заманмен тамырласып жатқаны байқалады.

Бұрынғы әдебиетпен танысқанда қазақтың бойына біткен мінездің бірнеше түрі орасан адырайып тұр...» [8; 147].

Ғұлама ғалымның психологиялық тұрғыдан ерекше назар аудартар ендігі бір түйіні — ұлттық психологияның қалыптасуына қоғамдық ортаның, әсіресе ондағы әлеуметтік тәрбиенің ықпалы жайлы мәселе: «Ұлт мемлекетін жасап, қазақ арасынан әлеуметшілік туғызамыз деген дәуірде тұрмыз.

Жаңа әлеуметшілікті тура жолмен жасау үшін елдің бұрынғы, соңғы әлеумет мінездерін тексеру керек.

Қазақ әлеуметшілігінің өткенін жөндеп түсініп, қазіргі қалпын анық көріп, кемісін болжай білу — көп қазаққа көз болған, мәдениет жолына көшбасшы болған «молдаға оқып тәрбие алған, ордаға кіріп жол көрген» оқыған зиялыларымыздың міндеті.

Біздің жұмысымыз ел әдебиетінде бадырайып көрініп тұрған «өткен әлеуметшіліктің» бір бұтағын көпке көрсету. Оңды әлеуметшілік құру үшін елдің өткен-кеткен тұрмысын, бұрынғы болған әлеумет қимылдарын тану керек» [8; 150,151].

Бұл түйіндерден Досмұхамедұлының ұлт (этнос) психологиясының қызықты, іргелі мәселелеріне көңіл аударғанын байқаймыз.

Халелдің қаламы жүйрік журналист болғанын жиырмасыншы жылдарда қазақ тілінде шығып тұрған «Шолпан», «Ақ жол», «Еңбекші қазақ», «Сәуле» сияқты газет-журнал беттерінде жарияланған мақалаларынан айқын көруге болады. Ол сонымен бірге Қазақ-қырғыз білім комиссиясы жанынан «Сана» деген атпен тәлім-тәрбие журналын шығаруға араласады [10].

Х.Досмұхамедов 1922–1925 жылдары мәдениетті көркейту мақсатында құрылып, жұмыс жасаған «Талап» қауымының басқармасына төрағалық етті. «Талап» қоғамының бағдарламасы 1923 жылы «Сана» журналының бірінші санында жарияланды. Қоғамның басты мақсаттары — қазақ халқының әдеби тілін зерттеу, ғылыми терминология қалыптастыру, ұлттық өнерді, халықтың салт-дәстүрін зерттеу және насихаттау, мектеп жұмыстарына көмектесу болды [11].

«Талаптың» мүшелері көпшілік алдында дәріс оқып, баяндамалар жасап, түрлі көрмелер ұйымдастырып, өнердің неше түрлі үлгілерін, кітаптар мен қолжазбалар шығарып, кітапхана және оқу залын ашады. «Талап» қоғамы көздеген мақсатына жетпесе де, ұлт мәдениетін өркендетуге өзінің қомақты үлесін қосты.

Досмұхамедұлының қазақ тарихына қатысты еңбектерінің ғылыми құндылығы

Халел Досмұхамедов — Алаш қайраткерлерінің арасынан қазақ тарихы туралы құнды еңбектер қалдырған айрықша тұлғалардың бірі. Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында қазақтың этнографиялық тарихын зерттеуге ықпалын пайдалана отырып, өз халқы тарихының дала қойнауларында тұншығып жатқан маңызды деректерін жарыққа шығаруы өте құптарлық іс болды. Өйткені қазақ тарихын зерттеу тек орыс ұлтынан шыққан зерттеушілердің еншісінде болғанын ескерсек, Х.Досмұхамедұлының өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарында жарияланған еңбектері қазақ тарихының жарқын беттерін ашуға ықпал етті. Мысалы, Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған шаруалар көтерілісінің тарихы Х.Досмұхамедов деректері негізінде жазылды [12].

Ол Қазақ халқының өзі сайлаған соңғы ханы Кенесары туралы жан-жақты зерттеу жүргізген. 1923 жылы көптеген түсініктерді қоса отырып, «Кенесары–Наурызбай» атты кітапты жарыққа шығарған. Оның алғы сөзінде Халекен былай деп жазады: «... а) Мектептерде оқылатын ана тілі үшін

тарихи поэманың жақсы үлгісін беру; б) Ел әдебиетінен алынған сөздерді қалай етіп шығару туралы қолдан келгенше үлгі көрсетіп жол салу» [8; 100].

Халекең сондай-ақ патша әкімшілігіне қарсы Қазақстанның батыс өлкесінде жиі тұтанып тұрған халық көтерілістерінің себептеріне де тоқталады. «Кіші жүз қазақтары сонау XVIII ғасырдың 30-шы жылдарында-ақ өз еркімен патшалық Ресейдің қол астына кірді» деп кеңес тарихшылары осы уақытқа дейін кең көлемде айтып та, оны мерекелеп, салтанатты түрде тойлап та келді. Ал Халел осынау дақпырт, негізсіз құбылысты сонау 20-шы жылдары-ақ дәлелді түрде нақты мәліметтермен жоққа шығарған болатын [13].

Х.Досмұхамедов қазақтан шыққан алғашқы түркітанушы. Ол 1923 жылы «Шолпан» журналының 7-санында «Диуани лұғат ат-түрік» атты мақала жариялады. Осы мақаласы арқылы қазақ қоғамын алғаш рет ұлы сөздікпен таныстырып, Махмұд Қашқаридің тарихтағы орнын белгілеп берді.

Аталмыш мақаласында «Кітаптың шығарушысы Махмұдтың туған, кіндік кесіп, кір жуған жері, ата қонысы Ыстықкөл жағасы Барсхан шаһарында болды. Махмұд Қашқари Азиядағы түрік бектерінен, әскерінен, ғалым, шайырларының алдыңғы қатарынан болған» — дей келіп, Махмұдтың тегін саралап таныстырады. Халел «Диуани» 1073 жылы жазылған деп ғылыми тұжырым жасайды. Махмұд Қашқаридің замандасы болған Йусуф Хас Хажибтың «Құтадғу білік» есімді кітабы 462 жылы тауық (1069–1070 қыс күні) жылы жазылған. Осылайша Махмұд Қашқари кітабы мен Йусуф Хас Хажибтың кітабы жазылуының арасы екі-үш жыл уақыт болады деп тұжырымдайды [14].

Халелдің көрнекті тарихшы-өлкетанушы болғандығы белгілі. Оның тарихи өлкетану саласындағы зерттеу еңбектерінің негізгі бағыты — Кіші жүз шежіресін жинақтап бастыруы. Ол Кіші жүз руларының шежіресін жинақтаумен әскери-дәрігерлік қызметтен босағаннан кейін айналыса бастаған. Ғалым шежіре арқылы белгілі бір аймақтағы халықтың шығуына, таралуына үлкен мән береді.

Ол «Кіші жүздің рулары» [8; 105–106] атты тарихи-этнографиялық бағытта жазылған мақаласында мынандай құнды деректер келтіреді: «Кіші жүз үлкен үш бөлімге бөлінеді: 1) Әлім (әлімұлы), 2) Байұлы, 3) Жетіру болып. Бұлардың үшеуі бірігіп, Алшын болып аталады. Кейбіреулер Жетіруды Алшынға қоспайды, бірақ ел «Үш алшын» деп сөйлейді.

Жетіру мынадай жеті руға бөлінеді: 1) кердері, 2) табын, 3) тама, 4) жағалбайлы, 5) рамадан, 6) керейт, 7) телеу.

Байұлы он екі атаға бөлінеді: 1) шеркеш, 2) ысық, 3) тана, 4) байбақты, 5) масқар, 6) қызылқұрт, 7) алаша, 8) адай, 9) беріш, 10) таз, 11) жаппас, 12) есентемір.

Алдыңғы жетеуі үш сиық болып атанады: шеркеш — қыдыр сиық; ысық — бақты сиық; тана, байбақты, қызылқұрт, масқар, алаша — сұлтан сиық; Бұл жетеуі үш сиық болып, бір топ болады. Байұлының ішінде алтын деген бір ру бар. Алтын қатынның аты екен. Алтыннан өрбіген тұқым алтын атанса да, жаппасқа кіреді. Алтын жаппас болып атанады деп қарттар айтысады.

Әлім алты ата болады және әлімге шөмен (шөмекей), кете, ожырай деген рулар қосылады. Бұлардың бәрі әліммен бірге қаракесек болып атанады.

Шекті, назар, шүрен, тілеу, қабақ, қарасақал Әлімнен бөлінеді. Кете, ожырай, шөмен әлімнен шықпаса да, әлімге қосылып, жоғарғы рулармен бірігіп, әлімұлы деп аталады».

Халел осы шығармасында Кіші жүз руларының ұрандарына үлкен көңіл аударады. Ол жинақтаған Кіші жүз руларының шежіресі М.Тынышпаевтың кітабына енген [15].

Халелдің қай еңбегінде болсын Кіші жүз руларының шежіресі шебер пайдаланылады. Оған дәлел ретінде «Самарқанд шаһарындағы «Тіллә-Қари» және «Ширдар» медреселерін салдырушы Жалаңтөс батырдың шежіресі» атты мақаласын [8; 40–44] алуға болады. Мұнда Самарқанд қаласындағы атақты Регистан алаңында салынған екі медресені тұрғызушы Жалаңтөс батырдың кім екендігін шежіреге сүйене отырып, көрсетеді. Ғалымның зерттеуіне қарағанда, Жалаңтөс батыр — белгілі тарихи тұлға, Кіші жүздің Әлімұлы бұтағынан тарайтын Төртқара руынан. Ол — атақты Әйтеке бидің үлкен атасы. «Оның тікелей ұрпақтары қазіргі кезде Сырдария губерниясының Қазалы уезінде тұрады» деп көрсетеді. Мақалада Кіші жүз қазағы Жалаңтөс қалайша Самарқандқа әмір болды деген сұраққа былай жауап береді: тарихи деректерге қарағанда, Түркістанды жаулаушылардың ішінде Әлім руының қазақтары да болған. Жалаңтөс өмір сүрген мезгілде (1578–1656) Бұхарада 1608–1644 жылдары астрахандық Иманқұл хан болған. Ал Жалаңтөс батыр Иманқұл ханның әскер басшысы еді. Кейін Жалаңтөс Самарқандтың әмірі болады. Ол 1616–1656 жылдар

аралығында Самарқандта жоғарыда айтылған екі медресені салдыртқан. Жалаңтөс батырдың денесі Самарқандтан 12 шақырым жердегі қорымда жерленген.

Х.Досмұхамедұлы «Бұхарадағы Көгілташ медресесінің салынуы туралы әпсана» деген мақаласында [8; 44–47] Кіші жүздің тама руынан (Жетіру) Көге деген адамның Бұхара қаласында медресе салдыру тарихы әңгімеленеді. Сол сияқты «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы туралы қысқаша мағлұмат» атты мақаласында [8; 51–79] да Исатай батырдың ата-бабаларын шежіреге түсірген. Осыдан шығатын қорытынды: профессор Х.Досмұхамедұлы тарихшы-этнограф, үлкен шежіреші, ғалым болған.

Алаш қайраткерінің қуғын-сүргінге ұшыраған азапты жылдары (1930–1939)

1937–1939 жылдары ұлтқа жасалған қанды қырғын Алаш жетекшілерін арман-мақсаттарына жеткізбеді. Қасапшы қол, сталиндік саясат тамаша идеяларды көкөрім шағында турап тастады.

Репрессия кезінде жазықсыз қазақ зиялыларының ішінде Қазақстан жоғары мектебі мен ғылымы, мәдениеті саласындағы көптеген көрнекті ғылым, мәдениет қайраткерлері сталиндік жендеттердің қолынан қаза тапты. Сталиндік жендеттердің қанды шеңгеліне ілінгендердің ішінде Х.Досмұхамедов та болды.

1930 жылы Алашорда құрамында болғандығы үшін оған саяси айып тағылып, жұмысынан босатылды. 1932 жылы 20 сәуірде ОГПУ үштігінің шешімімен Воронеж қаласына бес жылға жер аударылды. Онда жүріп Денсаулық сақтау және гигиена институтында бөлім меңгерушісі, балаларды емдеу-сақтандыру амбулаториясы меңгерушісінің орынбасары, Оңтүстік-Шығыс темір жол санитарлық бөлімшесінің дәрігер-эпидемиологі болып қызмет істеді.

Воронежде Халелмен бірге Әбдіхамит пен Жақып Ақбайұлдары, Әшім Омарұлы, Жанша Досмұхамедұлы, Сейдәзім Қадырбайұлы, Кәрім Тоқтабайұлы, Мұхаметжан Тынышпайұлы, Жұмақан Күдеріұлы, Мұхтар Мурзиндер және басқа бір топ қазақ зиялылары болды. Оларға 1935 жылы мерзімді уақыты біткен соң елге оралуына рұқсат берілді [8; 11].

Халел осы қалада жұмысын жалғастыра береді. 1938 жылы 26 шілдеде жалған саяси айыппен екінші рет тұтқынға алынып Мәскеуге, кейін Алматыға жіберіледі. Соңынан іздеп келген жұбайы Сағираға кездесуге рұқсат берілмейді.

1939 жылы 24 сәуірде әскери трибуналдың үкімімен ату жазасына кесіледі. Сол жылғы 19 тамызда түрме ауруханасында өкпе ауруынан қайтыс болады.

«Халқыма қызмет етуден артық бақыт жоқ» деп бар мағыналы өмірін осы жолға арнаған аяулы азамат осылайша зұлымдықтың құрбаны болды. Оның ісі тек 1958 жылы 28 ақпанда Қазақ КСР Жоғарғы Сотының Қылмыстық істер коллегиясында қайта қаралып ақталды.

Түйін

1958 жылы ақталғанымен ұзақ жылдар бойына Халелдің есімі аталмай, еңбектері жарияланбай келді. Өйткені ХХ ғасырда 30-жылдардың басынан 80-жылдардың соңына дейін Алаш пен Алашорда тарихын зерттеуге ресми түрде тыйым салынды. Осы қозғалысқа қатысқан қайраткерлер 20–30-жылдары «контрреволюционерлер», «ұлтшылдар», «халық жауы» деп жалған жаламен айыпталып, сотталды, айдалды, атылды. Сондықтан, Алаш жөнінде, оның қатарында болған Досмұхамедов жетекшілік еткен қайраткерлер туралы да шындық айтылмайтын болды. Бұл тақырып жабық күйінде қалды. Мысалы, 1984 жылы «Қазақстан» баспасынан жарық көрген «Алғашқы қазақ дәрігерлері» атты шағын кітапша Алашорда қозғалысының басшыларының бірі болған Х.Досмұхамедовтың аты-жөнін атағаны үшін жиналып алынып, жойылып жіберілді [16].

Тек тәуелсіз ел болған тұста ғана Досмұхамедұлының еңбектері мен есімі халқымен қайта қауышты. 1994 жылы 23 мамырда Министрлер Кабинетінің шешімімен Атырау мемлекеттік университетіне Халел Досмұхамедұлы есімінің берілуі оның жерлестерінің ғана емес иісі қазақтың өміріндегі айтулы оқиға болды. Білім ордасы қабырғасында арнайы «Халелтану» курсы оқылады, зертхана жұмыс жасайды. Университет алдына Алаш ардақтысының ескерткіші қойылды. Алматы және Атырау қаласындағы көшелерге оның есімі берілді. Атырау облысы Миялы кентінде (туған жері) оған ескерткіш орнатылды.

Соңғы жылдары елі үшін аянбай еңбек еткен қоғам қайраткерінің, ғұлама ғалымның мұралары зерттеле бастады. Өмірі мен шығармашылығы туралы еңбектер жарық көрді. 1998 жылы таңдамалы шығармаларының жинағы басылды [17].

Сөз соңында айтарымыз, Х.Досмұхамедов ХХ ғасырдың отызыншы жылдары орын алған зорлық-зомбылықтың, заңдылықты бұзудың кінәсіз құрбаны болып, жазықсыз жазаға ұшырап, кейін ақталған қазақ зиялыларының қыруар қайраткерлері қатарындағы ірі тұлғалардың бірі. Ол аса көрнекті мемлекет, қоғамдық-саяси қайраткер, үлкен ғалым және профессор. Халел Досмұхамедовтың қайраткерлігіне және еңбегіне баға беру болашақ жас ұрпақты рухани және саяси тұрғыдан тәрбиелеу үшін керек. Алдағы жылдарда ұлт ардақтысының халқы үшін жасаған еңбектерін зерттеу-зерделеу жалғасын таба бермек.

References

- 1 Kazakhstan. The national encyclopedia. The third volume /Editor-in-chief A.Nysanbaev. — Almaty: the Main edition «Kazakh encyclopedia», 2001. — 720 p.
- 2 Ismakova A. Literaturovedenie «Alasha». — Almaty: Mektep, 2009. — P. 338.
- 3 Zhanabajly T. Hael truly served the people // The Three-copecks piece the Horde. — № 17 (431). — April, 24–30th. — 2008. — P. 28,29.
- 4 Eskendiruly (Abdeshev) M. Ministry «Alash of the Horde». — Almaty: Open Company «Printing house of the operative press», 2008. — 114 p.
- 5 Nurpeisov K. Politicheskij dejatel Hael // Zhalyn. — 2009. — № 7. — P. 30–35.
- 6 Asylbekova A. Hael Dosmuhamedov // Kazakh. — № 30–31 (431–432). — July, 23–30rd. — 2010. — P. 9.
- 7 Slyamova And. The outstanding representative of «Alasha» — Halal Dosmuhamedov // History of Kazakhstan. — 2010. — № 2 (101). — P. 16.
- 8 Dosmuhameduly A. Nepokornyj. — Almaty: Ana tili, 1991. — 176 p.
- 9 Jarichbaev K., Kaliev S. Educational work of Kazakhs: the Manual. — Almaty: Sanat, 1995. — P. 255.
- 10 Togisbaev B., Sushikova A. Historical figures. The informative edition. — Almaty: Almatykitap, 2006. — P. 85.
- 11 Rasheva G. Vklad in a science of educators from Turkestan // History of Kazakhstan. — 2010. — № 4 (103). — P. 73–74.
- 12 Jumabaeva Sh. A historical science of Kazakhstan: teoretiko-methodical bases and directions of researches // History of Kazakhstan. — 2010. — № 5 (104). — P. 20–22.
- 13 Otenias S. Issledovatel of history // Jalin. — 2009. — № 7. — P. 42–43.
- 14 Sabyr M. Hael Dosmuhamedov and questions of knowledge of Turkis // Kazakh. — № 41 (502). — on October, 18th. — 2010. — P. 6.
- 15 Tynyshbaiuly M. Materialy, concerning stories of the Kazakh people /a family tree of Kazakhs (the collection, condition from three heads). — Tselinograd: Publishing association «KALAMGER», 1991. — P. 31–39.
- 16 Kazakbaeva Z. Hael Dosmuhamedov — the outstanding son of the people // History of Kazakhstan. — 2006. — № 6. — P. 107.
- 17 Dosmuhameduly X. The selected works. — Almaty: Ana tili, 1998. — 384 p.

Р.С.Каренов

О многогранной деятельности видного предводителя Алашского движения Халела Досмухамедулы

В статье описаны жизнь и деятельность выдающегося общественного деятеля двадцатого столетия, крупного ученого-просветителя Халела Досмухамедова. Дана оценка его деятельности в 1917–1919 гг. по формированию военных дружин, обучению молодежи банковскому делу, развитию издательского дела в республике. Раскрыты научно-образовательная деятельность Халела в двадцатые годы, его просветительская и педагогическая работа в Ташкенте и Туркестанском крае. Особо отмечен вклад ученого в сбор материала по устному народному творчеству. Отмечено значение его научных работ по истории и этнографии. Сделан вывод о том, что предстоит дальнейшая работа по восстановлению исторической справедливости в отношении Досмухамедулы как представителя наиболее передовой части казахской интеллигенции прошлого столетия.

R.S.Karenov

About many-sided activity of the visible leader of Alashsky movement of Halel Dosmuhameduly

Life and activity of the outstanding public figure of the twentieth century, large scientist-educator Halela Dosmuhamedova are described. It is shown, how after February revolution of 1917 with the big eagerness it has taken part in political strike for the future of the people. The estimation of its activity in 1917 — on formation of military teams, training of youth is given 1919 to banking, publishing development in Republic. Reveal scientifically-educational activity of Halela in the twenties, its educational and pedagogical work in Tashkent and Turkestan edge. It is underlined especially, what contribution was brought by it in collecting of oral national creativity. Value of its scientific works on stories and ethnography is allocated. The conclusion that the further work on restoration historical justice concerning Dosmuhameduly as the representative of the most advanced part Kazakh intellectuals is necessary last century becomes.

ӘОЖ 94(574)

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: karenov_r@inbox.ru)

Хайретдин Болғанбаев — Алаш қозғалысының қабырғалы қайраткері

Алаш партиясы көшбасшыларының бірі Хайретдин Болғанбаевтың өмірі мен қызметі бейнеленген. Оның жалынды журналист және ағартушы болғаны, сондай-ақ көптеген мақалалары ағартушылық бағыттағы «Қазақ» газетінде және Түркістан зиялыларының «Бірлік туы» газетінде жарияланып тұрғаны көрсетілген. Оның осы баспалармен белсенді араласқаны және Ташкент, Ақмола мен Қызылжар қалаларында халыққа білім беру жүйесінде қызмет атқарғаны айтылған. Оның ар және ождан адамы болғаны, сондықтан тоталитаризмге қарсы шығып отырғаны, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы жағына шыққаны кездейсоқ емес екендігі негізделген. Екі мәрте қуғындалғаны: 1928 жылы Батыс Сібірге жер аударылғаны, ал 1937 жылы атылғаны көрсетілген. Зерттеуші-ғалымдарға Алаштың көрнекті қайраткерлерінің бірі Хайретдин Болғанбаевтың шығармашылық мұрасын зерттеп насихаттауға бағытталған ұсыныс-тілек айтылған.

Кілтті сөздер: қайраткер, партия, газета, журналист, халық, еңбектер, қозғалыс, Алаш көсемдері, қуғын-сүргін, егемендік.

Kipicne

Тағдыр тәлкегіне тап болған асыл азаматымыз Хайретдин Әбдірахманұлы Болғанбаев биыл 120 жасқа толып отыр. Жалынды қайраткердің, қарымды қаламгердің абзал есімін есте қалдырудың қамын ойластырар шақ туды.

Оның тағдыры — қиын, бірақ кісі қызығарлық тағдыр. Ғұмыры ащы арманға толы, алайда адамға өнеге боларлық ғұмыр. Біз онымен енді ғана таныса бастадық. Әлі танып болғанымыз жоқ. Алаш қайраткері, ағартушы-ұстаз, ғалым, ақын, жалынды публицист екенін енді ғана біліп отырған жерлесіміздің күреске толы өмірі мен мұрасына там-тұмдап үнілген сайын оның қуатты тұлғасы зорайып, еңсесі биіктеп бара жатыр.

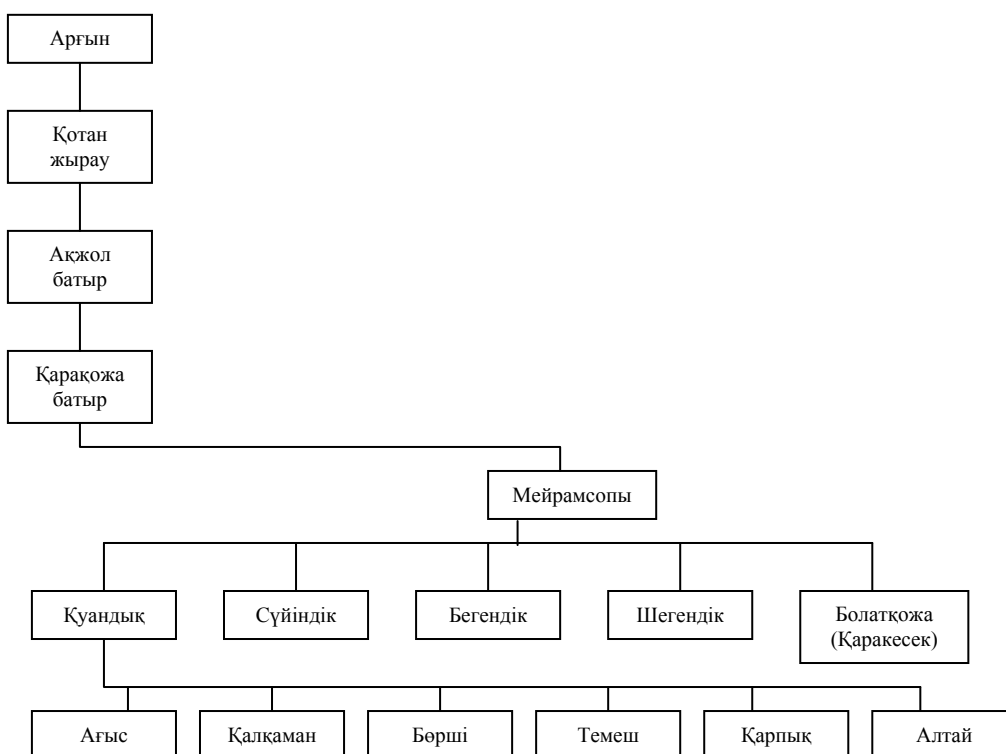
Қайраткердің жүріп өткен жолы туралы қысқаша мәліметтер

Хайретдин (кейде Қайретдин деп жазылады) Әбдірахманұлы Болғанбаев 1893 жылы (кейбір деректерде 1894 жылы) Ақмола облысы Қорғалжын өңірінің Жосалы атты ауылында дүниеге келген. Ол адам ретінде де, қоғам және саяси қайраткер ретінде де ерте есейіп, есімі жиырма жастан асар-аспас кезінде жұрт аузына ілініп, халыққа танымал болды.

1917–1918 жылдары М.Шоқай, С.Қожановтармен бірге «Бірлік туы» газетін шығаруға қатысады. 1918–1919 жылдары Ташкент қаласындағы педагогикалық курста оқиды, 1919–1921 жылдары

Ташкент, Орынбор қалаларында мұғалімдік қызмет атқарды. 1921 жылы Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсыновтың тапсырмасымен Бұхарадағы басмашылар қозғалысына Энвер пашамен бірге жетекшілік етіп жүрген Зәки Уәлиди Тоғанмен кездесіп қайтты. 1922–1923 жылдары — Ақмолада, 1924–1927 жылдары Петропавловскіде (Қызылжарда) халыққа білім беру бөлімі меңгерушісінің орынбасары болды. 1928 жылы ОГПУ шешімімен «халық жауы» ретінде 5 жылға сотталып Батыс Сібірге жер аударылды. 1934 жылы айдаудан оралған соң Алматыға келген. Кейін қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының Сарыағаш ауданына қарасты Қаптанбек ауылына көшіп барып, сонда тұрақтап қалады. 1937 жылы саяси қуғын-сүргін кезінде тұтқындалып, сол жылы 21 қазанда Ташкент қаласында атылған. 1958 жылы 26 ақпанда ақталды [1; 367–368].

Аз-кем сөз Х.Болғанбаевтың ата-тегі мен отбасы туралы айтсақ, Хайретдиннің аталары Арғын тайпасының бір негізгі тармағы болып саналатын Темеш руынан. Бабаларымыздан келе жатқан шежірелер бойынша [2] Темеш руы Қуандықтан тарайтындығы көрсетіледі (1-кестені қара.):



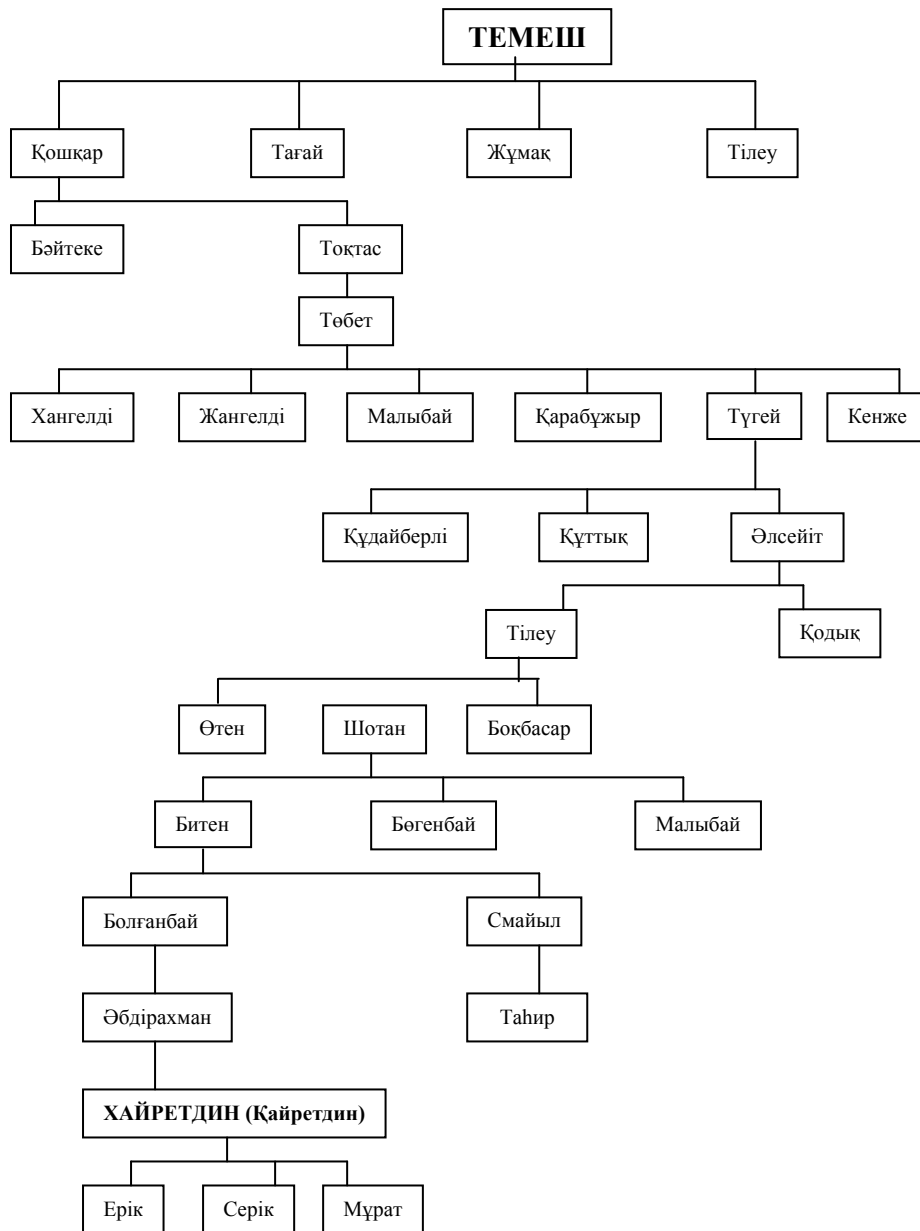
Хайретдиннің әкесі Әбдірахман Меккеге барып, елге келген соң Әбіш қажы аталған. Темеш руынан тараған 13 атаның ішіндегі Түгей бұтағынан (2-кестені қара.):

Хайретдиннің анасы туралы мағлұмат аз, ал оның жұбайы — Рахима Әкбарқызы (1903–1986). Хайретдин мен Рахима төрт перзент сүйген. Бүгінде Х.Болғанбаевтың жеке тұлғасы мен еңбегі толыққанды зерттеліп болды деп айтуға әлі ерте. Оның өмірбаянында әзірге көпшілікке беймәлім «ақтандақ» беттері бар. Сондай-ақ кей ғалымдардың ол туралы зерттеулерінде қайшылықтар да кездеседі.

Хайретдиннің ұлт алдында істеген ірі істері жайлы ықшамды деректер

Алаш мұрасын ыждаһатпен зерделеуші Д.Қамзабекұлы «Алаш ардақтысы Хайретдин Болғанбаев» дейтін мақаласында: «Біз халыққа түсінікті болу үшін аз сөзбен және нақты дәлелмен аталған тұлғаның ұлт алдында істеген ірі істерін санамалап өтейік» [3; 171–172], — деп жазады. Оның пайымдауынша:

Бірінші, Х.Болғанбаев — қазақ мемлекеттігінің дәстүрін жалғастырған Алаш қозғалысының белсенді мүшесі. Бұл жөнінде деректі «Қазақ» газетінен (1913–1918), «Бірлік туы», «Сарыарқа» газеттерінен (1917–1919) ұшырастырамыз. Сондай-ақ Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Шоқай мақалаларында, естеліктерінде, жазбаларында Х.Болғанбаев еңбегі, қасиеті ілтипатпен аталады.



Екінші, Х.Болғанбаев — халықаралық деңгейдегі қайраткер. Ол белгілі себеппен Қоқандта жарияланған Түркістан автономиясына қатысты істерге атсалысқан. Осындай ерекше ісі большевизмге қарсы тұрған Орталық Азия халықтарының күресіне белсене қатысуынан да көрінеді. Бұл туралы башқұрт зиялысы, эмигрант Зәки Уәлиди Тоған мен эмигрант Мұстафа Шоқай естеліктерінде жазады. Алғашқы Түркістан автономиясы түрік халқына ортақ болатын.

Үшінші, Х.Болғанбаев — ұлттық журналистика мен баспасөздің іргетасын қалаушылардың бірі. Ол — «Қазақ» газетінің тұрақты авторы. Сонымен қатар Хайретдин біраз уақыт түркістандық ұлт газеті — «Бірлік туының» редакторы болған және осы басылымды үздіксіз шығарысқан. Х.Болғанбаевтың бұл еңбегіне сол газеттердің өзі дәлел. Сондай-ақ бүгінгі зерттеу жұмыстары бұл туралы айта бастады.

Төртінші, Х.Болғанбаев — ұлттық ағарту ісіне де өлшеусіз үлес қосқан азамат. Ол Қызылжарда, Ақмолада, Ташкентте оқушыларға сабақ беріп, оқу-білім саласын ұйымдастырып, А.Байтұрсынов бастаған ағарту ісін дамытты. Бұл жөнінде замандастары газет-журнал беттерінде айтқан-ды.

Бесінші, Х.Болғанбаев — туған жерінің жанашыры. Ол Кеңес өкіметі тұсында Қазақстан территориясын айқындау ісіне көп үлес қосқан, осы мәселемен тікелей айналысқан мамандарға кеңес берген. Ақмола облысын Сібір төңкеріс комитетінен (Омбы) алып, Қазақстанға қосуда, Қорғалжын

ауданын айқындауда және сол жергілікті жер балаларын оқытып, көзін ашуда Хайретдиннің еңбегі орасан.

«Әрине, Х.Болғанбаевтың тарихи орнын әлі де болса жүйелеп, салалап көрсете беруге болады, алайда біз ең бастыларын айттық», — деп түйіндейді өз ойын Д.Қамзабекұлы.

Х.Болғанбаев — Алаш қозғалысының белсенді мүшесі

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстан тарихының «ақтандақ» беттерінің біразы Алаш партиясы мен Алашорда үкіметіне тікелей байланысты. Ұлттық демократияшыл зиялылар — ұлт-азаттық мүддесін таратушы, қазақ халқының сана-сезімін оятушы, отаршылдыққа қарсы күреске дем беруші болды. Сондықтан да келешек ұрпақтың тәрбиесіне аса зор мән берген, тәуелсіздікке жету жолында құрбан болған Алаш қайраткерлері — ұрпаққа өнеге.

Алаш қозғалысы тарихының өзекті мәселелері, Алаш қайраткерлері, олардың идеялары мен қоғамға деген көзқарасы жайлы қазақ ғалымдары тек соңғы жылдары ғана еңбектер шығара бастады. Тарихымыздағы «ақтандақтарды» зерттеу осы шығып жатқан еңбектер мен құжат жинақтарының негізінде ауқымды түрде дәлелденуде. Осындай зерттеудің бірінде көрсеткендей, 1917 жылы 3 қарашада «Ресей халықтары құқықтарының декларациясы» жарияланды. Онда Ресей халықтарының теңдігі, еркіндігі, өзін-өзі басқару құқықтары, тіпті жеке бөліну және дербес мемлекет құру құқығы, сондай-ақ ұлттық және діни шектеулерді жою, саны аз халықтар мен этникалық топтардың еркін дамуын қамтамасыз ету туралы уәде берілді. Бұндай жағдайда қазақ зиялылары арасында ұлттың мемлекеттілігі туралы мәселе талқылауға түсті. Бұл мәселені қараған II Жалпықазақ съезінде бүкіл қазақ жерін, оның халқын біртұтас мемлекет туы астында жинауға бағытталған батыл қадам жасалды.

Ұлт тәуелсіздігін ісімен де, сөзімен де өркендетуге қайрат-жігерін жұмсаған Х.Болғанбаев «Қоқанд съезі хәм қазақ-қырғыз» [4; 74–77], «Алаш автономиясы» [4; 77–82], «Тұла бойлары қан сасиды» [4; 82–84], «Елдің жайы» [4; 84–87], «Өзгерістің бір жыл тәулігі» [4; 87–91], «Ташкент 18 (5-ші) апрел» [4; 92–95], «Феурал өзгерісі» [4; 95–97], «Совет үкіметі хәм Күншығыс (II)» [4; 98–100] дейтін шығарамаларында сол жылдардағы саяси-қоғамдық, әлеуметтік мәселелерді түп-тамырынан қозғап баян етті [5]. Әсіресе бұл орайда оның «Алаш автономиясы» деген туындысында: «...Бірінші, Русияның ішінде болып жатқан үлкен ойран, зор бүліншіліктен Алаштың аман қалуы үшін, екінші, Алаштың түпкілікті ел болып, басқалармен қатар қызықты тіршілікке жетуі үшін сонда қабыл етілген қаулыларды кешікпестен іске асыруы өте қажет еді. Сол себепті жалпы съез соларды орындап іске асырудың қамына кірісуі үшін он бес кісілік бір ұлт кеңесі сайлап Алаштың барлық негізгі істерінің тізгінін соған тапсырылған хәм ол Алаш автономиясының жоғарғы хукіметі болғандықтан, оған «Алаш ордасы» деп ат қойған еді...

Алаш ордасы — ұлт істерінің басында тұратын күзетші. Ол ұлт қызметтерінің ұлы ұрғасын белгілеп, халықтың аталы істеріне бағыт көрсететін жетекші...» [4; 78], — деген тастүйін толғамдары, айшықты оралымдары тәуелсіздік тұсында айбынды да, айбарлы болып естілді.

Алашорда кезеңінде ұлт-азаттық қозғалыстың ауқымды бір бөлігі еліміздің оңтүстігін қамтыды. Алаш партиясының басына әлдеқандай қара бұлт төнгенде Хайретдин Әбдірахманұлы Мұстафа Шоқаймен, башқұрт Зәки Уәлиди Тоғанмен бірге ісі түркі жамағатына ортақ Түркістан автономиясын құруға белсене кірісті. 1917 жылы 26–27 қарашада Қоқандта өткен Түркістан мұсылмандарының өлкелік IV Төтенше съезі Түркістан автономиясын құру туралы қаулыны жариялады.

1917 жылы 1 желтоқсанда Түркістан автономиялық үкіметі өлке халқына Үндеу жариялады. Үндеуде Түркістан Ресей Федеративтік Демократиялық Республикасының автономиялық бөлігі болатынын мәлімдеді. Съездің өткізілген орны және автономияның әкімшілік орталығы Қоқанд қаласында орналасқандықтан, оны Қоқанд автономиясы деп те атады [6].

М.Шоқайдың, М.Тынышбаевтың, Х.Болғанбаевтың Қоқанд автономиясын құруы Сырдария, Ферғана, Самарқандтағы Әзімхан Кенесарин, Серқұл Алдабергенов, Есет Ақжолов, Санжар Әсфендияров, Сұлтанбек Қожанов, Қоңырқожа Қожықов, Нәзір Төреқұлов, Алдабек Мангелдин, Сағдат Шағмарданов, тағы басқалардың ерен қайраткерлігі Алаш баласының қай өңірде, қай уақытта болмасын ортақ мүдде төңірегінде тұтаса алатындығын, азаттық сүйгіштігін аңғартты. Сондай-ақ Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш қайраткерлерінің, Мұстафа Шоқай бастаған Түркістан қайраткерлерімен саяси, адами ынтымағы олардың азаттық жолында бірлесіп күресе алатындықтарын дәлелдеді. Оны олардың өзара қарым-қатынастарынан, басында А.Байтұрсынов пен

М.Дулатов тұрған «Қазақ» газетінің, шығарушысы М.Шоқай мен Х.Болғанбаев болған «Бірлік туы» газетінің, Халел Ғаббасов, Имам Әлімбаев пен Райымжан Мәрсеков шығарған «Сарыарқа» газетінің бағыты мен мазмұнынан да айқын аңғартуға боларлық.

Алаш қозғалысының осы Алашорда кезеңі қазақ елінің мемлекет бола алатындығымен бірге, ең бастысы — халқымыздың бойында өз абыройы үшін күресе алар үлкен рухани жігердің бар екендігін, ел болып ұжымдасуға аса мүдделі екендігін, бостандықтың қадірін, теңдіктің бағасын білер дегдар сананың бар екендігін де қай жағынан болмасын әбден байқатты.

Өкінішке орай, 1918 жылдың ақпанында Түркістан-Қоқанд автономиясы большевиктердің әскери күшімен құлатылды. Кеңес билігінің бел алып келе жатқаны айқындала түсті. Бұл туралы Хайретдиннің «Тұла бойлары қан сасиды» атты мақаласы көп нәрсеге көзімізді жеткізеді. Осы еңбегінде ол Түркістан-Қоқанд автономиясын большевиктердің құлатуын, олардың жасаған қарақшылықтарын былай баян етеді: «31 ғинуардан 10 февральға шейінгі күндер Түркістан халқының есінен өмірінде шықпас. Ол күндерде адам-хайуан өзінің бет аузын Түркістан халқына ашық көрсетті.

Ол күндер — Түркістан тарихында сиямен емес, қанмен жазылатын күндер.

Адам пішінді жыртқыштардың ол күндерде қоқандық көшелерінде істеген сұмдықтарын естігенде денең түршігіп, қаның мұздайды. Жүгені сыпырылып, мейірімі кеткен, аузы көпіріп, көзі қызарған адам-хайуан қоқандық көшелерінде құтырған қасқырдай кәріні, жасты, еркекті, әйелді талғамай қырған күндер — ол күндер.

Топ пулемет отымен жалғыз хукімет әскерлерін ғана емес, бәлкі, неше мыңдаған обалсыз, бейбіт халықты қамыстай жапырып бүкіл қоқандық шаһарының күлін көкке ұшырған күндер — ол күндер.

Тозаңдай күнәсі жоқ есепсіз мұсылман халқының қаны судай шашылып, жана ғана қайтып, өсіп келе жатқан бостандық гүлінің адам пішінді жыртқыштар табанында тапталған күндер — ол күндер» [4; 82].

«Енді мен бұл қанды көріп бұрынғыдай тоң болып қала алмаймын. Бұл қан мені ұйықтатпайды. Бұл қан көз алдымда тұрғанда қалың мақталы дүрия көрпені жылы жамылып жата алмаймын. Тұншықтырады... түсіме енеді» [4; 84]. Бұл да қайраткердің осы шығармасында келтірілген жан айқайы.

Алаш зиялыларының бірлесе жұмыс істеу мүмкіндігінің болмауы — олардың ұлт мүддесі жолындағы қызметтерінің типтерін өзгертті. Бірақ Алаштың ең тұрлаулы, ең берік қайраткерлері мен қаламгерлері руханият саласындағы өздерінің қарым-қатынастарын үзбеді. Әлихан Бөкейханның Мәскеудегі қызметі, Ахмет Байтұрсынұлы бастаған топтың Ташкенттегі қимылдары олардың қашан болмасын, қандай жағдайда болмасын ұлтпен бірге екендерін паш етті.

Қуғын-сүргінге ұшырай берген Х.Болғанбаев болса 1921 жылдың күзінде Ақмола қаласына кетіп, екі жылдан соң Қызылжарға ауысты. Екеуінде бес жылдай облыстық оқу бөлімі меңгерушісінің орынбасары болып қызмет етті.

Большевиктер болса Хайретдиннің ел ішінде қалуын қауіпті деп тапты. Оның көзін жоюдың қамын ойлады. Өжет қайраткер қайда жүрсе де мемлекеттік қауіпсіздік қызметі түп ізіне түсіп, қыр соңынан қалмады.

Х.Болғанбаев халықаралық деңгейдегі қайраткер болған

Хайретдин Болғанбаев — түркі тілдес халықтарға ортақ аяулы тұлға. Профессор Дихан Қамзабекұлының сипаттамасына көңіл аударсақ, «Хайретдиннің халықаралық және бір саяси қайраткерлігін ұмытпағанымыз жөн. Ізденіс кезеңінде Х.Болғанбаев, Д.Әділов, М.Әуезов, тағы басқа азаматтармен бірге Бұхара-Самарқандтағы басмашылармен қазақтың болашағына қатысты келіссөздер де жүргізген. Қазір біз басмашылардың баскесер емес, өз өлкесінің азаттығы үшін күрескерлер болғанын айтып жаза бастадық. Х.Болғанбаевтың осы бағыттағы саяси сауаттылығын, табандылығын З.У.Тоған «Естеліктерінде» (Мәскеу, 1997) ерекше жазыпты» [3; 174].

Тарихшы Дархан Қыдырәлидің көрсетуінше, «Зәки Уәлидидің «Бүгінгі Түрік елі Түркістанның жақын тарихы» деп аталатын сүбелі еңбегінде Х.Болғанбаевтың есімі екі жерде аталады. Оның бірінде Хайретдин Болғанбаевтың есімі Әлихан Бөкейханов пен Міржақып Дулатовпен бірге «Қазақ» газетінің белсенді авторы ретінде аталса (аталған еңбек, 500-б.), енді бір жерде Болғанбаевтың аты Мұстафа Шоқай мен Сұлтанбек Қожановпен бірге «Бірлік туы» газетінің шығарушылары қатарында аталады (аталған еңбек, 506-б.). Міне, Зәки Уәлидидің қаламынан туған осы жолдар арқылы біз

Хайретдин Болғанбаевтың Түркістанның тәуелсіздігі үшін басын бәйгеге тігіп, қалам мен қаруды қатар алып, жан аямай күреске түскенін аңғарамыз. Оның біресе Орынборда, енді бірде Ташкентте, тіпті, Қоқандта жүріп халқына қызмет етуі сөзімізге дәлел болса керек» [7].

Сонымен, ұлы Мағжан ақыннан «бір теңі жоқ, бір кемі жоқ» деп баға алған Хайретдин Болғанбаевтың кезінде ұлтты ұлт ететін талай-талай шаруаны бастағаны, жолға салғаны белгілі болып отыр. Ол бүгінде киелі рухымен, қасиетті сөзімен, тегеурінді іс-қимылдарымен ортамызға оралды деп қуанышпен айта аламыз.

Х.Болғанбаев — ұлттық журналистика мен баспасөздің іргетасын қалаушылардың бірі

Әбіш қажы (Әбдірахман) жалғыз ұлының көзі қарақты, көкірегі ояу болғанын қалады. Хайретдин де бала күнінен зерек болып медресе, мектепті алғырлықпен тәмамдады. Осындай алғырлығының арқасында кейін жалынды публицист, қаламы қарымды журналист болды. Әсіресе ел жағдайы, қазақ тұрмысы, оның саяси құрылымы, отаршылдық езгінің зардаптары, патшалық жазалау саясатының құрбандары жөнінде өткір де батыл дүниелер жазды.

Қазақтың ең алғашқы қоғамдық-саяси және әдеби журналы — «Айқап» екені белгілі. Прогресшіл ұлттық интеллигенцияның органы 1911 жылдың қаңтарынан 1915 жылдың қыркүйегіне дейінгі аралықта Троицк қаласында алғашында айына бір рет, соңынан екі реттен шығып тұрды. Барлығы 88 нөмірі жарық көрді.

«Айқаптан» екі жылдан соң, «Қазақ» газеті жарық көрді. Жас Хайретдиннің мақалалары «Қазақ» газетінде 1913 жылдан бастап көріне бастады. Алаштың ақиық ақыны Мағжан Жұмабаевтың:

*Бортаң бала,
Бүгін қара,
Кәрі тай.
Бір кемі жоқ,
Бір теңі жоқ
Болғанбай, —*

дейтін атакты эпиграммасы [8] осы Хайретдинге арналған. «Қазақтың» бетіндегі Бортаң, Бортаң бала, Кәрітай, Қайыркен, Хайралдин Болғанбаев — осының бәрі бір автордың — Хайретдин Болғанбаевтың бүркеншік аттары болатын.

НКВД-ның тергеу хаттамасынан Хайретдиннің 1917–1918 жылдары Ташкентте «Бірлік туы» газетін шығаруға қатысқаны көрінеді [9; 187]. Бұл газет — алғашқы қазақ басылымдарының бірі. Негізін қалаушы әрі алғашқы редакторы — М.Шоқай. Газетті шығару ісіне Х.Болғанбаев пен С.Қожанов атсалысты.

Газет 1917 жылы Ақпан революциясынан кейін қалыптасқан қоғамдық-саяси жағдай, сондай-ақ ел ішіндегі әлеуметтік-экономикалық ахуал туралы хабарларды жариялап, елді бірлікке шақырып, азаттық жолындағы күрестің жаршысы болды. Газет қазақтардан басқа, қырғыз, өзбек, татар, тағы басқа түркі халықтарының арасына кеңінен тарады. 1917 жылы тамызда өткен Түркістан өлкесі қазақ-қырғыз съезі баспасөз туралы мәселе бойынша «жаңадан шыға бастаған «Бірлік туы» барша қазақ-қырғызға ортақ болсын» деген қаулы қабылдаған [1; 505].

1918 жылдың сәуір айында «Бірлік туы» Кеңес үкіметі тарапынан қысымшылық көріп жабылғанда Х.Болғанбаев пен С.Қожанов педагогтік қызметке ауысты.

1919 жылы 17 желтоқсанда Орынборда «Ұшқын» атты газет екі бет болып жарық көрді. Кейін аты өзгеріп, «Еңбек туы» (1920), «Еңбекшіл қазақ» (1921–1925), «Еңбекші қазақ» (1925–1932), «Социалды Қазақстан» (1932–1937), «Социалистік Қазақстан» (1937–1991), «Егеменді Қазақстан» (1991–1993) болып шықты. 1993 жылдан бастап «Егемен Қазақстан» атымен шығып келеді. Газет Орынбордан кейін Қызылорда қаласында басылды. 1929 жылдан бастап Алматыда басылып келеді. 1932 жылдан бері аптасына 5 (кейде 6) рет шығады [10].

«Ұшқын» («Егемен Қазақстан») жетекші басылым ретінде еліміз бастан өткерген барлық тарихи кезеңдер мен оқиғаларға дер кезінде үн қосып отырды. «Ұшқын» атты жаңа газет шықты дегенде сөз сарбазы Ташкенттен Орынборға асыға аттанады. Хайретдиннің «Ұшқынның» редакция алқасының мүшесі болғаны жөніндегі деректер Мемлекеттік архивтің 921-қорындағы құжаттарда кездеседі [9;186].

1920 жылдың көктем–жазында жалынды ақын Бернияз Күлеев редакторлық еткен «Ұшқын» газеті қазіргі уақытта «Егемен Қазақстан» деген атпен Қазақстандағы ең беделді мерзімді басылымдардың біріне айналды. Біздің ойымызша, «Егемен Қазақстан» газетінің бастау кезеңінде еңбек еткен Х.Болғанбаевты, аз ғұмырын жақсылар қасында, баспасөз басында өткізген тұлғаны қарашаңырақ газеттің қилы заманда сынып түскен бір уығы деп әрдайым еске алған жөн. Өйткені соңғы кезде арыстар тағдыры мол зерттелгенімен, Х.Болғанбаев қалтарыста қалып келеді.

Х.Болғанбаев — ұлттық ағарту ісіне үлкен үлес қосқан тұлға

XX ғасыр басында тарих сахнасына келген Алаш зиялылары қазақ халқын қоғамдық дағдарыстан шығарар жол — ғылым мен оқу-ағарту салалары деп білді. Әсіресе Алашорда үкіметін большевиктер талқандаған соң қазақ оқығандары оқу-ағартуға жаңа қарқынмен кірісті. 20-жылдары қазақ баспасөзі осы мақсатта жұмыс атқарды. Газет-журналдарда қазақ зиялыларының өткір, ашы мақалалары жарияланып, халықтың санасын оятуға тырысты. Мысалы, қазақ халқының рухани көсемі Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш зиялыларының сапындағы бірегей жатқыр тұлға — Хайретдин Болғанбаев оқу өнері, ғылым үйрету, оқулықтар туралы ой-толғамдарын «Қазақ», «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Ұшқын», «Ақ жол», «Еңбекші қазақ» газеттеріне жариялағаны мәлім.

Жалпы, XX ғасырдың басында Алаш зиялыларының қай-қайсысы болмасын өз ұлты үшін, елінің болашағы үшін аз тер төккен жоқ. Өйткені отарлық қыл бұрауынан қасірет жайлаған қазақ халқының өміріндегі қиыншылықтарға XX ғасыр басында кесе-көлденең шыққан ер-азаматтарын, халқының қамын жеген ардақты ұлдарын ойландырған үш мәселе болды. Бұл үш мәселе түпкілікті шешілмей қазақ халқының қараңғылық пен надандықтың уысынан құтылмасы айқын-ды. Бұлар — біріншіден, жер мәселесі; екіншіден, оқу-ағарту ісі; үшіншіден, ел басқару жайы еді. Қолына қалам алып, газетке хат жолдай бастағаннан-ақ Хайретдин де осы үш мәселе төңірегінде өз ойларын көпшілікке жеткізіп отырды [11].

Дүние жүзінде өзінің тарихи отаны жоқ халықтар қаншама. Тіпті олар «Мынау менің жерім» деп айтуға зар болып жүр. Аллаға шүкір, ол жағынан алғанда, Қазақ ұлты — бақытты халық. Өйтсе де жер көлемі жөнінен тоғызыншы, аумағына бес Франция сыйып кететін қазақ елінде ұлтарактай жерге зар болып жүргендер баршылық.

Ал кезінде жерімізді мұжыққа бермеу үшін Алаш көсемдері жанын салған болатын. Алашордашылар: «Қазақстанда келімсектерді қоныстандыратындай артық жер телімі жоқ» деп ғылыми тұжырымдама жасады. Өкінішке қарай, аталмыш байлам озбыр империяның қазақтарға деген өшпенділігін арттыра түсті. Саясат сахнасында өзіндік орны бар Хайретдин Болғанбаев жер үшін таласта батыл әрекет етіп, «Бортан» деген бұркеншік есімімен «Жер жалдау» атты тамаша еңбегін жариялады. Бұл шығарманың жазылу себебі — қазақ жеріне «қарашекпен» атанған орыс шаруаларының көшіп келуіне байланысты, қазақ сахарасында осы кезеңде туған жер саясатының әлегі.

Қазақ сол бұрынғы көшпелі қалпында қалу керек пе, жоқ, 15 десятинадан жер кестіріп, егін егіп, бау-бақша салып, отырықшы болғаны жөн бе? Өзінің «Жер жалдау» атты мақаласында Хайретдин осыны тілге тиек етеді: «Ақтөбе уезі, бірінші Бөрте болысы, 3-ауыл отырықшы болғанына екі жыл болмай-ақ, берілген жерлерін жалдай бастады. Ауру қалса да, әдет қалмайды деген ғой, бұрын кеңшілікте жер жалдап жаман үйреніп қалған отағасылар бүгін жер тарылды екен, жұрттың тамақ асырап отырғаны жалғыз сол екен деп, ескі мінездерін қалдыра алатыны көрінбейді», — деп жазады да, әлгі хабарына мынандай дерек келтіреді: «Быттыр осы ауылдың атқамінер отағасылары мен бірсыпыра икемді жастары мешіт салуға жарамды деп 300 десятина жерді бір орысқа арендаға берген еді. Бірақ содан бері бір заман өгіпті, не ақша, не мешіттің қайда жүргенін білген кісі жоқ.

Бұл — быттырғы іс.

Енді биыл тағы да әлгі отағасылар мен икемді мырзалар мешітті сылтау қылып, жұрттың ырзалығынсыз 250 десятина жерді арендаға беріп отыр. Бұған ырза болмаған бірсыпыра адамдар бастапқы кезде олай қыламыз, былай қыламыз деп жүр еді, бір күні әлгі атқамінерлер бір мал сойып етке тойғызған екен қарқындары сонымен басталыпты. Сорлы қазақ бір күн етке тойса, жүз жылғы пайдасын ұмытатынын жазған ғой.

Бұл енді биылғы іс.

Міне, біздің ауылдың отағасылары мен икемді ел бастайтын жастарының қимылдары» [4; 59], — дейді жаны күйіп, ызасы келген ұлт санаткері.

Алыстан болжап, тереңнен ойлайтын Хайретдин жергілікті ұлттың қара шекпенділерден қорлық-зорлық, теперіш көре бастағанын, азын-аулақ тұяғын «арқандап отырып бақпаса, қалай бағатынын», жалқаулықтың, енжарлықтың салдарынан бақыттың құсын өзі үркітіп ұшырғанын қынжылыспен былайша баяндайды: «Бүгін мешіт салам деп ұлтарақтай жерін сатып бітіріп алып ертең бала-шағасын асырау үшін елдің еркегі маңайындағы қарашекпеннің малын бағып, көшесін сыпыруға кеткенде ол мешітке кім кіріп құлшылық қылмақшы. Мұндай бір күннің келуіне шек қылуға жарамайды: бұл күн жердің арқасында аз-маз астық шашып, сонымен тамақ асырап отырған онан басқа һешбір нәсіпті білмеген бір жұрттың қолындағы жері бітсе әлгідей болмай не болмақшы? Осы күні орысқа жалдап тоздырып алған жерді соңынан өңдеп іске жарату екі бастан біздің қазақтың қолынан келмейді.

Онысы әлі тұра тұрсын, мына биыл сатқан жердің бір шеті ауылдың іргесіне тиіп жүр. Жұрттың осы күні аз да болса қара-құрасы бар. Бүгінге шейін сол аз малдарын осы сатқан жерлеріне жайып отыратын еді. Енді мұнан соң қозы-лағына шейін арқандап отырып бақпаса, қалай бағады?

Күн сайын орыстың егініне малын түсіріп штраф төлеп отырғанын көрерміз әлі. Міне, осы күнгі алған ақшаның қызығын сонда көрер жұрт» [4; 59, 60].

Жанын шүберекке түйіп, нар тәуекел деп қып-қызыл майданға түсу Алаш қайраткерлеріне тән қасиет еді. «Аталы сөзі атан түйеге татитын» тарланбоз Хайретдин Болғанбаев та ұлт тәуелсіздігі, жер-су, орман-ну тағдыры туралы ой-толғамдарын ашық айта келе, аталмыш мақаласын: «Бейшара қазақ, өзді-өзін қыспаққа салып кең жерінді тартып алған соң, сол қыспақтың әдісін де үйрену керек еді. Сен ондай әдістің мыңнан бірін білмейсің. Жалғыз-ақ қарап отырғаның сол бір алақандай жерің. Сауда қылуды білмейсің, ауылыңдағы дүкен не орыс, не ноғайдікі, өнер білмейсің: үйінді салып жатқан ылғи ноғай, ең ақыры киімнің өзін тігуге үйренбей, ноғай тігушіге ақша беріп отырсың. Қысқасы, не керек болса, өзінде бірі де жоқ, бәрі басқанікі. Ең ақыры моншаға шейін» [4; 60], — деп аяқтайды.

Айтса айтқандай, сарт саудагерге бір жем болып, ноғай молда мен татар тігіншіге екі жем болып тапқан-таянғанын тамағына жеткізе алмай отырған сорлы қазақты, бейшара ұлтын көрген соң, халқының сонда да еңбекке қырсыздығын, жалқаулығын сезген соң Хайретдин осылай демей не десін?

Ұстаз-педагог Х.Болғанбаев «Медресе Хасениде қазақ балалары» дейтін еңбегінде қазақ балаларының қаншалықты дәрежеде оқуға ұмтылып жатқаны, оқу мен ғылым іздеп талпынып жүргендер көбінесе сіңірі шыққан кедей балалары екендігі туралы былай ой қозғайды: «Біздің жұрттың арасында осы күні ғылым іздеп талпынып жүргендер көбінесе жарлы балалары. Ауқатты, тәуір, бай балалары бірен-саран болмаса оқуға көздерінің қырын да салмайды. Білімге сусаған бұл сорлылар қанша талаптанса да қолдарының қысқалығынан жігерлері құм болып ойлаған жерлеріне жете алмай орта жолда қала береді. Өздері ғылым керек қылмаған байлар бұларды сүйемелеп жіберуді әлі білмейді...

Біле білсе, біздің байлар мұнан намыстануға керек еді. Өз жатақтарын басқаларға телміртіп қойып барлық малын, дүние-жұртты пайдасыз жерге шашудан ұялуға тиіс еді. Бірақ қайтесіз, надандық тұманы халқымыздың көз әрін байлап, оң мен солын, қисық пенен жөнді ашық көрсетпей отыр: әрине, біздің жұрт та осы күйімен ылғи надандыққа қарай сүңгіп кете бермес. Бір уақытта малын орнына жұмсайтындар да шығар. Бірақ ол уақытқа шейін заман бізді күтіп тұрмас. Ұйықтағандар оянсын деп уақыты біткен соң Күн шықпай тұра ма? Заманның ағымы да нағыз сол сияқты, икемін осы күні білерге керек» [4; 47, 48].

Салиқалы ардагердің салмақты ойынша: «...Осы күнгі халқымыздың нашарлығы, бүкіл жұртымыздың күннен-күн төмендеп бара жатқандығы һәркімге мағлұм болса керек. Егер осы бетімен барса, ақыры қайда барып тоқтарын бір Құдай өзі білсін! Міне, осы күйге түсуіміздің ең үлкен себебі — надандығымыз. Енді бұл жұрттың ауруына ем, адасқанына жөн сілтеп ілгері бастыратын ерлер керек. Жұрттың жұрттығын сақтап, ұйқысын ашатын ерлер керек» [4; 49, 50]. Сөйтіп, танымы терең, жоғары мәдениетті Х.Болғанбаев ардан жаралған, арыстан туған ерлерді армандайды.

Жалын мен оттан жаралған Хайретдин Әбдірахманұлы әрбір туындысында мейлінше сара пікірлер өрбітіп, жұтынтып жеткізген. Осы сөзіміздің растығына оның ел басқару, болыс сайлау, ауылнай сайлаудағы келеңсіздіктерді жою мақсатында жазылған «Сайлау» атты әңгімесі куә.

Ресейдің қолтығына енгелі қазақ арасына сайлаудың жаңа түрі енді. Хандық жойылғаннан соң шыққан сұлтан, болыс, ауылнай сайлаулар қазақ арасын шілдің қиындай тоздырды. Ел жік-жікке, ру-

руға, партияға бөлінетін болды. Сайлау болған жерде пыш-пыш әңгіме, жанталас орын алды. Елдің ұйтқысы бұзылды. Жұрттың ынтымағы, ұйымы қашты.

Сайлауда жеңілген жақтың түрін, ойлаған ойын, кіжінгендерін көріп Хайретдиннің үрейі ұшады. Сондықтан осы сайлауда зияннан басқа не бар деп ойлайды ұлт зиялысы. Бұл ойын ол былай түйіндейді: «Әлден-ақ екі жақ бір-біріне қырын көз, кекесін сөз, бет салқындығын білдіріп тұр. Болған жақ болмаған жақты қанша білдірмеймін десе де сөзбен шағып, тілмен түйреп отыр. Осының бәрі жеңіл бітетін жара емес. Келер штатты осы күннен сағынып отырғандар тағы осымен тегін қалдырса. Партиялықтың осындай зор зиянын көретін көзі, сезетін санасы жоқ надан қара халыққа кейігеннен басқа айтар сөз жоқ. Бірақ осы ауылдарда бұларды бізден артық аңдарлық орысша, мұсылманша оқыған жігіттер аз емес. Міне, осылар жұрттың мұндай берекесін кетіретін бәледен бездіруге амал қылу керек еді. Көптен қазақтың қанына сіңіскен бұл дертті біржола жоқ қылып тастамағанмен, елдегі осындай жаман әдетке қарсы тұру әрбір көзі ашық қазақ баласының міндеті емес пе?» [4; 55].

Ел ішіндегі партияшылдық сияқты сұмдық-сойқандарды көргенде: «Иә, Алла! Адасқан Алашыңды тура жолға өзің баста!..» [4; 56] — деп, жоғарыдағы кереметке сыйынады.

Қорыта айтсақ, өрі-қыры бірдей Х.Болғанбаевтың ойшылдық-зерделіліктен, мейірім-шарапаттан туындаған түйінді ой-пікірлері, елдің есеюі, көркеюі жолындағы ардақты істері, ағартушылық қызметі — ұлт руханияты тарихындағы айрықша бір құбылыс, өзгеше бір әлем.

Х.Болғанбаев туған жерінің жанашыры болған

Торғай жері — Ахмет Байтұрсыновпен, Міржақып Дулатовпен, Жезқазған жері — Сәкен Сейфуллинмен, Қызылорда жері — Мұстафа Шоқаймен, Талдықорған жері Мұхамеджан Тынышпаевпен мақтанады. Ал бүкіл ұлттың баласы болған Хайретдин Болғанбаев — Қорғалжын жерінің мақтанышы.

Қорғалжын ауданы — қазіргі Ақмола облысындағы әкімшілік бөлік. 1928 жылы құрылған. Қорғалжын — Ақмола облысы Қорғалжын ауданындағы ауыл, аудан орталығы. Облыс орталығы Көкшетау қаласынан оңтүстікке қарай 315 км жерде. Іргесі 1923 жылы қаланған [12].

Әу баста жаңадан ашылған Қорғалжын ауданы қай жерге салынуы керек деген мәселе туындағанда, қасына астанадан келген өкілдерді ертіп жүріп, қазіргі аудан жерін белгілеген, оның алғашқы қазығын қаққан Хайретдин Әбдірахманұлы болған. Ол — Қорғалжында алғашқы мектептің ашылуына, балалардың оқып, сауат ашуына ұйытқы болған адам.

Бір қызығы, кейбір ауыл ақсақалдары: «Қарағым-ау, бұл жерде аудан орналасса, малымыздың өрісі тарылады ғой, бұл не қылғаның, жаның ашымағаны ма?» — деп өкпе айтыпты. Сонда Хайретдин: «Әй, бауырларым-ай, сендерге неге жаным ашымасын, ашиды ғой. Мен жаңа ауданның орны үшін жүгіріп шыр-пырым шыққанда, сендерді ойлап қам жеп жүрмін ғой. Мына заман құбылмалы болып тұр. Ертеңгі күн алда не тұр? Аштық, қиыншылық бола қалса, түгел қырылмайсыңдар ма? Ал егер аудан іргемізде болса, дүкен, каператіп дегендер ұйымдастырылады. Алда-жалда соған қолыңдағы нәрселеріңді өткізесің де тамақ, киім-кешек аласыңдар ғой, сүйтіп, күнелтпейсіңдер ме? Аудандық жерде мектеп ашылады, онда жас ұрпақ оқып, хат таниды, білім алады, әрі қатынасқа жақсы. Ауырып-сырқасаңдар аурухана да әзір, заң орындары болады. Мысалы, прокурор, сот, милиция органдары сіздердің бір қамқорларыңыз» [13], — деп жауап беріпті.

Қазіргі уақытта аудан аумағындағы 26 елді мекен 8 ауылдық әкімшілік округке біріктірілген. Аудан Теңіз-Қорғалжын ойысында орналасқан. 1957 жылдан бастап астық өндіретін кеңшар орталығы, өйткені топырағы қоңыр, күңгірт қоңыр, Нұраның аңғары қара топырақты. Аудан аумағында мемлекеттік «Қорғалжын қорығы» ұйымдастырылған.

Түйін

Сөз соңында айтарымыз, ұлтты дамыту, өркендету жолында аянбай тер төккен, тіпті жанын құрбан еткен Хайретдин Болғанбаевтай дара тұлғаны тану мен таныту — елдігімізге сын, бүгінгі замандастарымызға да, ұрпақтарымызға да мерей. Тоталитарлық жүйе оны екі мәрте репрессиялады. Соңғысында зұлымдықпен көзін жойып тынды.

Қорғалжындық ақын Мұқан Сағымбекұлы мына өлең жолдарымен [14] бәріміздің атымыздан жаладан жапа шегіп, халқының асқақ мақсат, мұрат-мүддесі үшін өмірін қиған асыл азаматымыз алдында кешірім сұрағандай болады:

*Жаңарған Қорғалжыным жылдан жылға,
Ардақты өнеге ұл мен қызда.
Сені емген, сенде туған, сенде өскен
Хайретдин Әбішұлы — асыл тұлға.*

*Хайретдин ерке ұлың думан құрған,
Жазушы толқынында аты тұрған.
Қаламгер әрі ақын, журналист,
Халық үшін өмірін де етті құрбан.*

*«Жосалы» туған жерін мақтан көрген
Жыр толғап жүрегінен тебіренген
Салғызған тұңғыш рет қызыл үйлер,
Күлімдеп кун астынан көтерілген.*

*Талынған табиғатты өзгертем деп
Жан болып кетпейін деп өмірден тек.
Білімін қараңғы елге шырақ еткен,
Ұрпағым қалмасын деп өнер шеттен.*

*Өтті ғой, Хайретдиндей ақын ұлдар,
Қорғалжын құтын еміп, өскен бұлар,
Тағынып жырдан қанат, сөзден семсер,
Халқының жаршысы боп талай жылдар.*

*Қырандай желге қарсы қаңтарда ұшқан,
Қиялы келешектің нұрын құшқан.
Жетем деп атар таңның сәулесіне,
Қараңғы надандықты көрген дұшпан.*

*Сондықтан соны жерден салды соқпақ,
Әр сөзі адамдықтық арын жоқтап.
Тірліктің бар қасиеті өнер, білім,
Қалғаниша көз жұмылып, көңіл тоқтап.*

*Жазықсыз қуғын-сүргін көрген кісі,
Елімнің тарихында ерлік ісі.
Рахима — Хайретдиннің сүйген жары
Өсірген екі ұл, бір қыз тәрбиесі.*

*Рахима Әкпарқызы бала өсірген,
Өмірден өшпейтұғын ер есіммен.
Көрсен де қуғын-сүргін неше атасын,
Ажалды тұншықтырды кеудесімен.*

*Қойныңнан шықты асылдар ауыл сенің,
Ой салып толғандырған, өрендерің.
Хайретдин жазықсыз боп атылса да,
Өзіңді ұмытпайды туған елің.*

*Хайретдин жарына айтты: «Кетпе елден,
Айдалып кетіп барам бөтен жерден.
Ұмытпай айта жүрсін кейінгі ұрпақ,
Жүрейін көзімді алмай туған жерден.*

*Қоржынкөл, Жосалы көл, Жасыл көлім,
Қаратомар, Атақозы, Нұрбай жерім.
Әліптомар, Әліп қоңырданы ағайындар
Құйылған толқынына жасым менің.*

*Жатайын сылдырыңды тыңдап қана
Жолыңа құрбан болған басым менің».*

*Гүлденер дала селдеп нөсерменен,
Кілемдей жасыл жерге нұр төселген.
Жаңғырып тау іші де жауап береді,
Армысың арда аяулы аға десем.*

*Өлмейтін жан жоқ екен бұл жалғанда,
Қол созар сағым сынды бір арманға.
Ұрпақтар аттарынан тағзым етем,
Шоқтығы биік тұрған ұлы адамға...*

Хайретдин Әбдірахманұлы Болғанбаевтың еліміздің тәуелсіздігін ту етіп, XX ғасырда Қазақ елін өз алдына дербес те егемен мемлекет ретінде көргісі келген ізгі ниеті тек XX ғасырдың соңында ғана жүзеге асты.

References

- 1 Kazakhstan. National encyclopedia. — Vol. 2 / Editor-in-chief A.Nysanbayev. — Almaty: Main edition of «The national encyclopedia», 1999. — 720 p.
- 2 Sort «Temesh» family tree. — Astana: Saryarka, 2009. — P. 22, 23.
- 3 *Kamzabekula D.* Prominent representative Alasha Hayretdin Bolganbayev / H.Bolganbayev Works. Edifications. — Astana: Alemi's ParasAT publishing house, 2005. — P. 171–176.
- 4 *Bolganbayev H.* Works. Edifications. — Astana: Alemi's ParasAT Publ. house, 2005. — 256 p.
- 5 *Negimov S.* Hayretdin Bolganbayev — the person who has received an official message of thanks from Moustapha Chokaya, a praise from Magzhan Zhumabayev // Zhuldyz. — 2006. — № 9. — P. 180–182.
- 6 *Caen G.V., Shayakhmetov N.U.* History of Kazakhstan: Textbook. — Almaty: Almatykitap, 2007. — P. 194.
- 7 *Kydyrali D.* The life given for unity and independence Turkestan / H.Bolganbayev Works. Edifications. — Astana: Alemi's ParasAT publishing house, 2005. — P. 200.
- 8 *Zhumabayev M.* Works: Poems, poems, edification words. — Almaty: Zhazuhy, 1989. — P. 211.
- 9 *Borangaliula T.* The valuable detail which has broken away from shanyraca / H.Bolganbayev Works. Edifications. — Astana: Alemi's ParasAT Publ. house, 2005.
- 10 Kazakhstan. National encyclopedia. — Vol. 3. / Editor-in-chief A.Nysanbayev. — Almaty: Main edition of «The national encyclopedia», 2001. — P. 336.
- 11 *Sapunov N.* Writer Hayretdin Bolganbayev / H.Bolganbayev Works. Edifications. — Astana: Alemi's ParasAT Publ. house, 2005. — P. 112.
- 12 Kazakhstan. National encyclopedia. — Vol. 6. / Editor-in-chief B.Ayagan. — Almaty: Main edition of «The national encyclopedia», 2004. — P. 49.
- 13 *Nurmagambetov K.* Hayretdin aha always cared of the people ... / H.Bolganbayev Works. Edifications. — Astana: Astana Alemi Publ. house, 2005. — P. 139.
- 14 *Sagimbekula M.* Your name won't be buried now Oblivion / M.Sagimbekula Gray fall in Kurgaldzhino: poems, were, poems, thoughts. — Kokshetau: SP «Izotov S.In», 2008. — P. 114–117.

Р.С.Каренов

**Хайретдин Болганбаев — один из активных деятелей
Алашординской организации**

В статье описаны жизнь и деятельность одного из лидеров партии «Алаш» Хайретдина Болганбаева. Показано, что он был пламенным журналистом и просвещенцем; его многочисленные статьи появлялись в просветительской газете «Казак» и газете Туркестанской интеллигенции «Бирлик туы». Отмечено, что Х.Болганбаев активно сотрудничал с этими изданиями и работал в системе народного образования в Ташкенте, Акмоле и Петропавловске. Человек чести и совести, он всячески выступал против тоталитаризма, примкнул к национально-освободительному движению народов Туркестана. Указаны такие важные вехи биографии, как репрессии. Автором высказано пожелание ученым, исследователям: продолжить изучение и пропаганду творческого наследия видного деятеля Алаша Хайретдина Болганбаева.

R.S.Karenov

**Hayretdin Bolganbayev — one of active figures
of the Alashordinsky organization**

Life and activity of one of Hayretdin Bolganbayev's Alash party leaders are described. It is shown that he was the ardent journalist and a prosvyashchenets, his numerous articles appeared in the educational newspaper «Kazakh» and the newspaper of the Turkestani intellectuals «Birlik tuы». It is noted that he actively cooperated with these editions and worked in system of national education in Tashkent, Akmol and Petropavlovsk. The conclusion is drawn that he was the person of honor and conscience therefore in every possible way opposed totalitarianism. Locates, what not casually it adjoined national-liberation movement of the people of Turkestan. It is specified that he subjected to repression twice: in 1928 he was sent to Western Siberia, and in 1937 shot. The wish to scientists, researchers expresses: to continue studying and promotion of a creative heritage of eminent person Alash — Hayretdin Bolganbayev.

О. Айтбаев

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова (E-mail: p_soloschenk@mail.ru)

Феномен веры

В статье показан «феномен веры» как сложный и многозначный процесс. Автором отмечено, что любая «вера» проявляется в двух видах (формах): «я доверяю кому-либо» и «признаю истинность чего-либо» без достаточных оснований, ибо любая вера — неполное знание. Отмечено, что по содержанию (по типам) «вера» бывает безрелигиозной и религиозной; безрелигиозная вера рациональна, а религиозная — иррациональна. Доказано, что религиозная вера в определенных условиях и определенными людьми может быть использована в негативных целях, как в экстремистских движениях, так и в террористических акциях среди населения.

Ключевые слова: феномен, рациональный, иррациональный, фанатизм, верования, взгляд, экстремизм, политика, терроризм, террор, подавление политических противников, насильственные меры.

Понятие «веры» многозначно, имеет разные смысловые оттенки и порой обозначает совершенно непохожие друг на друга реалии, поскольку верой пронизаны все сферы жизни человека. Она является одним из основных условий его жизнедеятельности. Поэтому мы выбрали феномен «веры» как объект нашего научного исследования.

Существует два типа (образа) веры. Конечно, имеется великое множество содержаний веры, но собственно вера известна нам лишь в *двух основных формах*. Обе они проявляются в нашей повседневной жизни. Одна форма выражается в том, что *я доверяю кому-либо*, пусть даже у меня нет «достаточного основания» для этого. Другая форма веры обнаруживается в том, что *я, тоже без достаточного основания, признаю истинность чего-либо*. В обоих случаях невозможность обоснования указывает не на недостаток моих интеллектуальных способностей, а на существенную особенность моего отношения к человеку, которому я доверяю, или к содержанию, которое я признаю истинным. Это отношение по самой сути своей не строится на «основаниях» и не следует из них. Конечно, всегда можно сослаться на некие основания и причины, но они никогда не смогут объяснить мою веру до конца. Причины здесь надо искать в различном понимании *смысла веры*. Например, по-разному воспринимают это слово политический деятель, священник, рядовой верующий, ученый и философ. Каждый из них вкладывает в это слово свой смысл, доступный и понятный ему [1].

Итак, вера — более широкое понятие, включающее в себя две формы (или два понятия) с тем же корнем: «*доверие*» (по отношению к людям) и «*верность*» (в значении преданности, чаще по отношению к идеям). Дело в том, что если мы говорим, например, о вере в какое-то убеждение, то непосредственным проявлением этой веры должно быть волевое действие. Если этого действия нет, то вряд ли можно говорить о том, что человек верит. В отличие от простого убеждения вера — это не просто согласие с чем-то, но и желание действовать на основе этого. Она сочетает в себе два элемента — *убеждение* и *волю*, предполагает соответствующие поступки. Для верующего (христианина, мусульманина...), например, вера — это не только убеждение в существовании Бога, но и преданность Богу, доверие и послушание (для исправления своей грешной сущности), полное предоставление себя Ему. Таким образом, вера есть волевое обязательство осведомленного интеллекта.

Вера сама по себе не создает никаких идей, в том числе и служащих ее предметом, она лишь отбирает среди имеющихся идей такие, которые удовлетворяют запросы верующего. Не предмет веры

формирует ее качества, а наоборот, *характер веры определяет ее предмет*. В литературе, посвященной вере, как правило, ее свойства объясняются как порождение ее предмета. Но роль веры зависит не только от ее предмета, но и от места в познавательной-практической деятельности.

Верований не было бы, если бы в каждый исторический момент человек обладал достаточными знаниями, способными удовлетворить его насущные потребности. Именно неполнота и незаконченность знаний, их недостаточность для успешной практической деятельности и вызывают спрос на веру, способную мобилизовать внутренние ресурсы человека, собрать воедино его физические и духовные силы и сделать веру регулятором поведения человека [2].

В современной философской литературе есть три основные точки зрения на соотношение понятий «вера» и «религиозная вера»:

- 1) термин «вера» употребляется в двух различных значениях — религиозном и нерелигиозном;
- 2) понятия «вера» и «религиозная вера» объявляются тождественными;
- 3) религиозная вера признается частным случаем веры вообще.

Действительно, в обыденной речи у слова «вера» два различных значения — религиозное и нерелигиозное. Но задачи научного исследования не только и не столько в констатации многозначности термина «вера», сколько в преодолении этой многозначности.

Различие между религиозной и безрелигиозной верой носит мировоззренческий характер. Эту противоположность постоянно подчеркивают сами теологи. Православный богослов С.Глаголев писал: «...кроме...веры в сфере чувственной — веры житейской, человечеству всегда была присуща вера в сверхъестественное — религиозное» (С.Глаголев. Вера и знание. — «Вера и разум» (Харьков), 1909, № XXI, с. 359).

По нашему мнению, вера вере рознь: одна может базироваться на доверии к науке, другая — на суевериях или религии. Но не следует смешивать со значением предмета веры, т.е. с теми образами в представлении, на которые вера направлена.

Веру вообще, по нашему мнению, можно определить как осознание человеком своей убежденности, уверенности или доверия, основанных на чужом мнении или авторитете. Если этот источник носит религиозный характер, то, следовательно, и вера, основанная на доверии к нему, религиозна, хотя бы она и не являлась верой в сверхъестественное как реально существующее.

Точка зрения, согласно которой *вера тождественна религиозной вере*, не получила в философской литературе широкого распространения, так же как и мнение, что область распространения веры ограничивается религией и религиозной философией. Преобладающей является концепция, признающая существование нерелигиозной веры и, следовательно, считающая религиозную веру частным случаем веры вообще.

Следует подчеркнуть, что если в гипотетическом знании те или иные идеи рассматриваются в качестве идей и не отождествляются с объективными вещами и процессами, то характерной чертой религиозной веры является то, что объект веры, существующий в сознании, объективируется. И богословы, и верующие настаивают на том, что объектом их религиозной веры является не сама мысль или понятие о Боге, но именно сам Бог, само сверхъестественное в качестве реально существующего.

В противоположность религиозной вера безрелигиозная имеет в качестве своего объекта те или иные гипотетические положения, которые формулируются на основе обобщения общественной практики, исходят из научно установленных и практически проверенных истин. Являясь основанием дальнейшей деятельности, содержание такой веры либо признается ложным, либо подтверждается в ходе практической, экспериментально-научной проверки, приобретая значение научно обоснованного знания. Такая вера выступает как побочный, вспомогательный элемент в процессе развития знания.

Вера, означающая признание чего-либо истинным с такой решительностью, которая превышает силу внешних фактических и формально-логических доказательств, называется *убеждением*, переходящим иногда в *фанатизм*.

Убеждение — своего рода золотой купол храма веры. Это твердо составленная система взглядов, которая накрепко упрочилась в нашей душе, при этом не только в сфере сознания, но в глубинке подсознания, в сфере интуиции, густо окрасившись нашими чувствами.

Убеждение составляет стержень веры и духовное ядро личности. Человек без глубоких убеждений — это еще не личность в высоком смысле этого слова. Это как бы плохой актер, играющий навязанные ему роли и, в конечном счете, утрачивающий свое собственное Я. Известно, что именно

идейная убежденность позволяет человеку в минуту смертельной опасности преодолевать сильнейший инстинкт самосохранения, жертвовать жизнью и совершать героические поступки.

В философском контексте «вера» рассматривается как совокупность результатов метафизического мышления и исследований, причем метафизика понимается как единая целая форма познания мира (физический и духовный мир). Физический «мир» — когда «мир» предельно *рационален*, ясен и прозрачен, каждую часть легко описать, объяснить и сделать понятной всем. Под духовным (за физическим — Аристотель) «миром» понимаем *иррациональность*, т.е. недоступность рассудку, что не может быть постигнуто разумом, оценивается как «сверхразумное», «противоразумное». Поэтому веру можно разграничить на рациональную и иррациональную.

Рациональная вера — это логически обоснованное, теоретически осознанное, систематизированное знание в гносеологическом плане, онтологическое — в основе, в бытие которого лежат закон, правило, порядок и целесообразность, способно быть воспринято всеми субъектами. Инструментами познания рационального являются рассудок, разум, понятие, суждение, законы логики, а это созвучно с философией. Поэтому стремление понять мир с помощью разума и преобразовать его в соответствии с разумом называют рационализмом.

Иррациональная вера (имеется в виду религиозная вера) основана на подчинении силе, которая воспринимается как совершенно непреодолимая, всеведущая, основывающаяся на подчинении иррациональному авторитету — вождю, лидеру секты, авторитету в искусстве, науке, политике, Богу. Причем эта вера основана на чужом опыте, в то время как рациональная — на собственном. Термин «вера», как он употреблен в Ветхом Завете — «эмуна», означает устойчивость и терпение. Как мы видим, религиозная вера призывает к терпению. Но *терпимость* есть сложный феномен. Терпимость может быть результатом безразличия, равнодушия к истине, неразличения добра и зла. Рациональная вера призывает к тому, что человек не все должен терпеть. К современной нетерпимости, фанатизму, ортодоксomanии, наоборот, нужно относиться нетерпимо. И врагам свободы совсем не нужно давать безграничную свободу. В известном смысле нам нужна диктатура реальной свободы.

Человек, доведший себя до фанатической одержимости, никогда не предполагает такой возможности в себе. Он, конечно, готов признавать себя грешником, но никогда не признает себя находящимся в заблуждении, самообмане, самодовольстве. Поэтому он считает возможным, при всей своей грешности, пытаться и гнать других. Фанатик сознает себя верующим. Но, может быть, вера его не имеет никакого отношения к истине. Истина есть, прежде всего, выход из себя. Фанатик же выйти из себя не может. Он выходит из себя только в злобе против других, но это не есть выход к другим и другому. Фанатик — эгоцентрик. Вера фанатика, его беззаветная и бескорыстная преданность идее несколько не помогают ему преодолеть эгоцентризм.

Фанатизм религиозный — слепая приверженность к религии, религиозная одержимость, проявляющаяся в стремлении все поставить на службу религии, в отвержении голоса разума («верю, потому что абсурдно»), в нетерпимости к инакомыслящим, нередко также в болезненном иступлении и изуверстве. Фанатизм религии возникает на почве любого вероисповедания. Для религиозного фанатика приверженность людей религии становится непременным условием положительного отношения к ним.

Религиозный фанатик ненавидит все, что не соответствует той вере, которую он проповедует. Такая религиозная вера проклинает во имя спасения, она свирепствует во имя блаженства. Убежденный, что он является орудием в руках бога, религиозный фанатик не останавливается даже перед совершением и религиозным оправданием прямых преступлений «во славу Божию».

Крайнее проявление «веры». Крайнее проявление «веры» — это действие (акт) на уровне сознательного и бессознательного или слепого, безоговорочного, доведения до крайности приверженности каким-либо идеям, верованиям, воззрениям или поступкам, обычно «отход» от общепринятых норм, сочетающийся с нетерпимостью к чужим взглядам или убеждениям.

По характеру и социальной значимости крайняя «вера» проявляется в таких разумных (от разума), поступках как героизм, подвиг, мужество или безрассудных (от рассудка) — как экстремизм, терроризм или религиозный экстремизм, или фанатизм. Когда человек совершает «рациональные» поступки сообразно (разумом) с реалией жизни, опытом и логикой, называем это героизмом, подвигом, мужеством. А когда поступки человека мотивированы на иррациональном (рассудочном) уровне, инстинкте, интуиции, внушением, «озарением», их называем экстремизмом, терроризмом и религиозным фанатизмом. Остановимся коротко на этих «поступках».

Героизм — совершение выдающихся по своему общественному значению действий, отвечающих интересам народных масс и требующих от человека личного мужества, стойкости, готовности к самопожертвованию на основе глубокой веры в правоте своего действия.

В философско-этическом понимании герой — это человек, совершающий акт самопожертвования ради общего блага. В философии это понятие осмысливалось Гегелем, где герой трактуется как воплощение национального духа.

Герой (отдельная личность, группа людей, иногда класс, нация) берет на себя решение исключительной по своим масштабам и трудностям задачи, возлагает на себя большую меру ответственности, чем предъявляется к людям в обычных условиях общепринятыми нормами поведения, преодолевает в связи с этим особые препятствия, глубоко веря в свою правоту.

Подвиг — тот же самый героизм, как особая форма человеческого поведения, которое в нравственном отношении представляет собой подвиг. Поэтому подвиг — это акт героизма, поступок, требующий от человека предельного напряжения воли и сил, связанный с преодолением необычайных трудностей, общественно полезный результат которого превосходит по своим масштабам результаты обычных действий.

Подвиг всегда связан верой, преданностью и самоотверженностью, представляет собой выбор, достигаемый ценой счастья, а нередко и жизни. Поэтому он остается исключительным фактом.

Мужество — моральное качество человека, воплощающее твердость характера, верность идеалу и самому себе при таком столкновении с несправедливостью, опасностью, которые угрожают его жизни и благополучию (смелость, стойкость, выдержка, самообладание, самоотверженность). Выражается в способности человека действовать решительно и наиболее целесообразно в опасной и сложной обстановке, в умении мобилизовать все свои силы на достижение стоящей перед ним цели и в готовности пойти в случае необходимости на самопожертвование.

Все эти отмеченные «поступки» носят экстремальный, т.е. «крайний», «предельный» характер, при этом совершаются в глубокой «вере» и руководствуются разумом человека, поэтому носят общечеловеческий (разумный) характер. Ими гордятся любые общества и государства, с другой стороны, они показывают уровень цивилизованности данного общества.

Следующие категории «действий», или акты, — крайние проявления через веру, являющиеся антиподом или противоположностью названным выше «поступкам», совершающиеся исключительно по мотивам глубокой иррациональной веры: экстремизм, терроризм и религиозный экстремизм, или фанатизм.

Экстремизм — приверженность к крайним взглядам и мерам. Он может быть политическим, экономическим, социальным, религиозным и т.п., вплоть до бытового. Нас интересует политический и религиозный экстремизм. Политический экстремизм — это осуществление политики крайними методами, который порождает самые разные факторы социально-экономических кризисов: резкое падение жизненного уровня основной массы населения, деформации политических институтов и структур, их неспособность решать назревшие вопросы общественного развития, тоталитарный режим, подавление властями оппозиции, стремление социальных или политических групп ускорить осуществление выдвигаемых ими задач, политические амбиции их лидеров и др.

В идеологическом аспекте экстремизм использует демагогические лозунги и призывы, создающие образ врага, апеллирующие к низменным чувствам человека. Экстремисты организуют террористические акты, сознательно провоцируют беспорядки, призывают к гражданскому неповиновению и т.д. Экстремизм обещает людям быстрое устранение трудностей, осуществление гарантированного порядка и социальной обеспеченности, для чего требуется решительное подавление инакомыслия, жесткое утверждение своей системы политических, идеологических и других ценностей.

Для того чтобы уяснить сущность экстремизма, необходимо четко отличить его от фанатизма, с которым его нередко отождествляют. Главное различие мы видим в целях и мотивации этих форм деструктивной социальной практики. Фанатизм, в отличие от экстремизма, имеет ярко выраженную нетрадиционную, утопическую идеологическую программу и нацелен на радикальное преобразование существующего общества в соответствии с программой. Экстремизм, напротив, нацелен не на изменение существующего общества, а на сохранение его и представляет собой защитную агрессивную реакцию на угрозу радикального изменения существующего социального порядка. Его идеологической основой выступает обычно традиционная идеология, которая принимает радикальную форму.

Итак, если экстремизм является стремлением социальных субъектов к самосохранению в критических ситуациях, то фанатизм хочет изменить мир в соответствии с некими утопическими, иллю-

зорными идеалами. По сути, и фанатизм, и экстремизм — разные способы реакции разных социальных субъектов на экстремальные социальные ситуации. Они могут переходить один в другой и сливаться друг с другом, выступать вместе.

Религиозный экстремизм и как к нему относиться? В последнее десятилетие этот термин употребляется все шире — под ним понимается агрессия, исходящая от религии. Однако этот термин концептуально противоречив: религия по своей сути не может нести агрессию. Следовательно, к религии примешивается некое иное содержание, с которым связана агрессия. Но нельзя отрицать, что этот экстремизм активно эксплуатирует отдельные доктринальные положения религии (в настоящее время идет использование исламских доктрин). Отсюда и складывается впечатление, что экстремизм такого рода является религиозным.

Не менее очевидно, что так называемый «религиозный экстремизм» не может быть чисто религиозным. В любом случае в его состав входят социально-политические и экономические составляющие. Религия может и должна быть фундаменталистской, т.е. она должна настаивать на своей укорененности в фундаментальных догматах, но быть экстремистской не может. Таковой ее делают иные, внерелигиозные факторы.

Идеология экстремизма отрицает инакомыслие, жестко утверждает собственную систему политических, идеологических, религиозных взглядов. От своих сторонников экстремисты требуют слепого повиновения и исполнения любых, даже самых абсурдных приказов и инструкций. Аргументация экстремизма обращена не к разуму, а к предрассудкам и чувствам людей.

Доведенная до крайности идеологизация экстремистских действий создает особый тип сторонников экстремизма, склонных к самовозбуждению, потере контроля над своим поведением, готовых на любые акции, на нарушение норм, сложившихся в обществе.

В последнее время в СМИ наиболее часто говорят об исламских радикалах (сторонниках «исламизма», или «политического ислама»), которые во имя чистоты веры, как они ее понимают, выступают против так называемого традиционного казахстанского ислама, который сложился в нашей стране на протяжении столетий. Существуют религиозные группы, призывающие верующих к отказу от РНН и даже от получения паспортов установленной формы и т.д.

Очевидно, что к разряду экстремистских необходимо отнести и некоторые религиозные объединения закрытого типа, в обиходе называемые «тоталитарными сектами». Необходимость борьбы с экстремизмом, в том числе и религиозно окрашенным, должна быть целью всего общества и каждого гражданина.

Терроризм — это экстремизм в экстремизме. В Республике Казахстан существует закон о борьбе с терроризмом, где дано следующее определение: «насилие или угроза его применения в отношении физических лиц или организаций, а также уничтожение (повреждение) или угроза уничтожения (повреждения) имущества и других материальных объектов, создающие опасность гибели людей, причинения значительного имущественного ущерба либо наступления иных общественно опасных последствий, осуществляемых в целях нарушения общественной безопасности, устрашения населения, или оказания воздействия на принятие органами власти решений, выгодных террористам, или удовлетворения их неправомерных имущественных и (или) иных интересов; посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля, совершенное в целях прекращения его государственной, иной политической деятельности либо из мести за такую деятельность; нападение на представителя иностранного государства или сотрудника международной организации, пользующихся международной защитой, а равно на служебные помещения либо транспортные средства лиц, пользующихся международной защитой, если это деяние совершено в целях провокации войны или осложнения международных отношений».

После обретения независимости бывших Республик СССР бурно развились процессы возрождения духовности. В поисках толерантности и определения своей идентичности преобладающая часть общества обратилось к Исламу. Однако духовный вакуум в постсоветском пространстве и недостаточность достоверных знаний об Исламе привели к тому, что различные деструктивные течения и секты, а также различные «джамааты», пропагандирующие заблудшие толкования догматов Ислама, стали приобретать популярность среди неискушенных людей.

Одним из них является *такфир* — деструктивное сепаративное течение, обвиняющее в неверии любого мусульманина либо всё общество, политическую верхушку, всех, кто правит и выносит решения не на основе Корана и Сунны, а также призывающее немедленное введение шарията, допуская даже применение силы, если это «потребуется».

Сегодня идеология такфира в той или иной степени распространена в среде мусульманской молодежи страны. Приверженцы течения создают обособленные группы, не признающие остальную часть мусульманской общины и агрессивно относящиеся к ней, вносят смуту, хаос и раскол в единство исламской уммы, опровергают все существующие общественно-политические порядки, тем самым порождая у населения исламофобию и ненависть к Исламу. Все это является тревожным признаком растущей радикализации некоторой части населения Казахстана и опасности возникновения религиозно-политического экстремизма.

Такфир — это, прежде всего, идеология, суть которой заключается в циничном обвинении мусульман в неверии, в частности, тех, кто правит и выносит решения не в соответствии с религией, и тех, кто согласен с этими решениями; обвинение в неверии всех, кто не входит в этот блок и не поддерживает его утопические идеи. При этом объектами обвинения, т.е. кафирами, называются, как ни странно, именно мусульмане, будь то отдельный человек или все общество.

Слово «такфир» происходит от арабского «куфр» — безбожие, неверие, также нередко переводят как «отлучение» или «анафема». Появление идей такфира в Исламе является древней и сомнительной смутой, которую организовала одна из исламских сект, известная в истории под названием «хариджиты».

Основами идеологии такфира (как сказано выше) являются: 1) обвинение в неверии мусульман; 2) дозволение пролития крови мусульман; 3) выход из подчинения правителю мусульман.

К большому сожалению, в нашей стране идеология такфиров распространена, в той или иной степени, в среде мусульманской молодежи. Увидев усердное поклонение со стороны, показной аскезизм или же благой нрав кого-либо, молодежь обольщается этим, не подозревая, что все это еще не является показателем правильного вероубеждения (акиды) и верного пути (манхаджа).

Идеология «такфир» получает широкое распространение среди вахабитских жамагатов в Казахстане. Члены жамагата «такфир» отличаются крайней радикальностью в суждениях и поведении. Они являются фанатичными верующими: кроме своих собратьев, всех остальных причисляют к неверным, готовы к крайним мерам распространения и отстаивания своей идеологии, ведут обособленный образ жизни, не посещают мечети, срачиваются с криминальными структурами. Ведется постоянная физическая и идеологическая подготовка членов общин.

Суть же идеологии «такфиров» есть обвинение в самом страшном грехе — в неверии всех членов общества, не делая различий между женщинами и мужчинами, стариками и детьми. Такие убеждения в сознании людей являются питательной средой для распространения идей ненависти и террора. Нетерпимость и сектантство разъедают общину казахстанских мусульман, настраивая братьев по вере и сограждан друг против друга. Обычная картина, когда в мечетях мусульмане отказываются молиться в одном ряду из-за разногласий в вероубеждениях и обвиняют друг друга в неверии, дети не едят за одним столом с родителями из-за их неверия. Некоторые отказываются посещать мечеть, имам которой, по их мнению, назначен неверной властью.

Действия экстремистов направлены не только против институтов государства, но и против личной безопасности каждого. Организации, проповедующие построение теократического государства в котором не будет места демократии, свободе выбора религии, представляют серьезную угрозу национальной безопасности республики как источник и фактор межконфессионального раздора, социальных, межнациональных и политических конфликтов в казахском обществе. Мы в очередной раз убеждаемся в мудрости казахского народа и политики Президента Нурсултана Назарбаева: в нашей стране никогда не было конфликтов на межнациональной и межконфессиональной основе, никогда не поддерживались какие-либо конфликтующие страны только на основе этнических или религиозных соображений. В Казахстане никому не позволено оскорбление национального или религиозного достоинства под прикрытием «свободы слова».

References

- 1 *Martin Бубер*. Two characters of faith. — Moscow: Republic, 1995. — 463 p.
- 2 *Kozyreva A.K.* Nature of faith // Philosophical researches: Collection of reasons. — Moscow, 1968. — 158 p.

О.Айтбаев

Сенім феномені

Мақаланың өзектілігі «сенім» ұғымы феномен ретінде қарастырыла отырып, «сенімнің» формалары мен түрлері көрсетілген. Қандай да бір сенім екі түрден тұрады: «мен біреуге сенемін» және «менің өзіндік сенімім бар», мұндай сенімдер әрқашан ғылыми тәжірибеде дәлелденбеген. «Сенім» мазмұны бойынша екі түрден тұрады, яғни: дінсіз сенім және діни сенім. Дінсіз сенім — рационалды, ал діни сенім иррационалды болып келеді. Діни сенімнің жолдарын мақала авторы кейбір адамдар жағымсыз көзқарасқа, яғни экстремистік және террористік қозғаласқа, айналдырады деп көрсетті.

O. Aytbaev

The phenomenon of faith

«The belief phenomenon» is shown in the article as difficult and multiple-valued. The author noticed that any «belief» is expressed in two kinds (forms): «I trust someone» and «I admit the validity of something» — without sufficient bases, wherefore any belief is incomplete knowledge. According to the contents (to the types) the belief is non-religious and religious. Non-religious belief is rational, and religious is irrational. Further it is noted that religious belief can be used by certain people for negative purposes in certain conditions both in extremist and terrorist acts among the population.

ӘОЖ 130№ 3: 93 (= 943. 9)

Е.К.Аринов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: erlan.arinov@mail.ru)***Кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы бөгде сана ілімдері**

Мақалада Кеңес дәуірінде Ресейдің Қазақстанды отарлауы философиядағы «төл сана» және «бөгде сана» ұғымдары арқылы көрсетілген. Отарлау басқаның жерін басып алумен, саяси-әкімшілік билікті өзгертумен шектелмейтіні тарихтан белгілі. Отарлаушылар отарлаған елдерін өздеріне қарсы бас көтертпеу үшін бірінші кезекте халықтың елдік санасын, ұлттық намысын жоюға, бодан елдің төл санасына қатыстылардың барлығын бөгде сана арқылы тоз-тозын шығарып бұзуға, халықтың тарихи-мәдени жадын ұмыттырып мәңгүрттендіруге тырысады. Отарлаушыларға тән бұл сипатты қазақ елін Ресейдің отарлау саясатынан көруге болады.

Кілтті сөздер: сана, төл сана, бөгде сана, дүниетаным, еуроцентризм, социализм, коммунизм, отарлық сана, отаршылық.

Сана — философиялық ұғымдардың бірі. Бұл ұғым философияда объективті шындықты бейнелеудің адамға тән жоғары формасы ретінде түсіндіріледі. Философияда «сана» ұғымының күн тәртібіне қойылуы сонау ерте замандардан басталды. Философия тарихына үңілсек, «сана» және «материя» ұғымдарының қатынасы турасында ойшылдардың үлкен екі топқа бөлінгендігін аңғаруға болады. Оның бірі сананың материядан тәуелсіздігін және оның біріншілігін мойындайтын идеализм ағымы болса, екіншісі, керісінше, материяның санадан тәуелсіздігін және оның біріншілігін жақтайтын материализм ағымы еді. Идеалистер мен материалистер арасындағы тартыс философия тарихының өң-бойынан көрінеді. Тіпті, диалектикалық материализм өкілдері философияның негізгі мәселесін сананың материяға қатынасы деп біржақты анықтады. Біржақты дейтініміз философияның негізгі мәселелері тек сананың материяға қатынасынан көрініс табуы мүмкін емес, себебі философия бұл қатынастар төңірегіндегі ғана сұрақтармен айналысып қоймайды. Оның айналысатын мәселелер аумағы тым кең. Біз білетін барлық ғылымдардың нақты зерттеу объектісі, пәні, заңдары, түсініктері (категориялары), сүйенетін ұстанымдары, зерттеу жүргізудің әдіс-тәсілдері бар. Егер философияға

Еуропа ойшылдарының көзімен қарайтын болсақ, әсіресе марксизм ілімі, философия, сөзсіз, ғылым болып табылады. Себебі философияның да зерттеу объектісі, пәні, түсініктері т.б. басқалары бар. Бірақ философия тек ғылым ғана емес, оның ғылыми тұсынан гөрі, дүниетанымдық негіздері басымырақ. Философия — дүниетаным. Әр халық өзін қоршаған әлемді тануға, өзінің дүниедегі орнын түсінуге тырысатыны белгілі. Халықтың дүниені тануға, оның қыр-сырларын біліп, түсіндіруге деген талпынысы, құлшынысы сол халықтың дүниетанымын құрайды. Халықтар бір-бірінен дүниетанымдарындағы ерекшеліктерге байланысты бөлінеді, мәселен, қазақ халқы, орыс халқы. Алайда философияға ғылым ретінде қарайтын ойшылдар халықтардың дүниетанымдарындағы бұл ерекшеліктерді есепке алмай, Еуропа философиясының түсініктерімен (категорияларымен) қамтылған сұрақтарды философиялық мәселе деп анықтайды. Бірақ Еуропа философиясымен мойындалған түсініктер мен ұғымдар әлемнің барлық халықтарының дүниетанымын анықтауда әмбебап өлшем бола алар ма екен?

Әлемдегі әр халықтың дүниеге деген өзіндік көзқарасы болатыны белгілі. Қандай да болмасын халықтың өзіндік ойлау жүйесі, дүниені бейнелеу тәсілі бар. Дүниені бейнелеуді, объективті шындықты бейнелеуді сана деп атаймыз. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің, философияның негізін құрайды. Халықтың ойлау мәдениетінде сол ұлттың рухани ерекшелігі, тыныс-тіршілігі, дүниетанымы, адамдардың өзара қатынасы, құндылықтарды түсіну мен қабылдау формасы өрнектеледі. Жеке бір халықтың ойлау мәдениетінің болуымен қатар, сол халықтың ойлау жүйесін өзінің дүниетанымының негізіне айналдырған, ұлттық ойлаудан нәр алған данышпандары да болады. Сондықтан халықтың дүниетанымын басқа бір халықтардың дүниетанымымен салыстырып, бір халықтың дүниетанымында қамтылмай қалған сұрақтарды, түсініктерді екінші халықтың дүниетанымынан тауып алып, біріншісіне қарағанда екіншісінің дүниетанымы философияға жақынырақ деп анықтауға болмайды, бұл жалған түсінік. Жалған түсініктен аса алмаған кейбір ойшылдарымыз қазақ халқының философиясына «әмбебап сана» негізінде келіп, қазақ философиясының ерекшелігін түсінбей, қазақ халқының философиясының болғандығына күмәнмен қарайды. Қазақ философиясына еуропалық философияның өлшемдерімен қарау орынды ма? Әрине, орынсыз. Еуропа халықтарының өз түсінігі бар, қазақ халқының өз түсінігі бар. Қазақ халқын басқа халықтардан ерекшелейтін оның өзінің ұлттық дүниетанымы, бұл — оның төл санасы. Егер оның дүниетанымына бөгде жұрттың дүниетанымын телісек, бұл сырттан келген бөгде сана болады. Төл сана, яғни ұлттық дүниетаным, ұлттық ойлау тілге байланысты. Ұлттық ойлаудың басты ерекшелігі — оның тілінде. Неміс ойшылы М.Хайдеггер айтпақшы, «тіл — болмыстың үйі». Тіл «қарым-қатынас құралы» ғана емес, тіл — халықтың сана-болмысының көрінісі, оның рухы, жаны. Тіл арқылы ұлт өз болмысын, өмір тіршілігін, дүниеге көзқарасын бейнелейді.

Отарлаушы елдердің не себепті отар елінің ұлттық ана тілін өшіруге күш салатыны белгілі болды. Олардың ұлттың тілін құртудың астарында отар елдің елдігін, бірлігін бұзу, ұлттық рухын құлдырату ниеті жатыр. Себебі отарлау басқаның жерін басып алу немесе байырғы географиялық атауларды өзгертумен шектелмейді. Отарлаушылар отарлаған елдерін өздеріне қарсы бас көтертпеу үшін бірінші кезекте халықтың елдік санасын, ұлттық намысын жоюға тырысатыны тарихтан белгілі. Бойында намысы бар халық құлдыққа көнбейді, қарудың күшімен бағындырғанымен, келешекте бәрібір азаттығы үшін күреске шығады. Осыны болдырмау үшін отарлаушылар елдің төл санасына қатыстылардың барлығын бөгде сана арқылы тоз-тозын шығарып, бұзуға, халықтың тарихи-мәдени жадын ұмыттырып мәңгірттендіруге тырысады. Отарлаушыларға тән бұл сипатты Қазақ елін Ресейдің отарлау саясатынан көруге болады.

Қазақ жерін Ресейдің, дәлірек айтсақ, Ресей патшалығының отарлау пиғылының көрінуі сонау XV–XVI ғасырлардан басталып, XIX ғасырдың аяғында толықтай аяқталды. Қазақ елін отарлау Ресейде патшалық билік құлап, Кеңес үкіметі құрылғаннан кейін де жалғасын тапты.

XX ғасырдың әлемнің барша халықтарының тарихында алатын орны ерекше. Бұл ғасырда дүниежүзілік тарихтың бет-бейнесін анықтаған ірі-ірі оқиғалар орын алған болатын. Солардың бірі Ресейдегі 1917 жылы 25 қазанда жүзеге асқан социалистік төңкеріс еді. Қазан төңкерісін жұмысшы табының жағдайы жақсаратын, бүкіл еңбекші бұқараның мүддесі көзделетін, әлеуметтік теңсіздікке орын болмайтын социалистік қоғам орнату үшін Лениннің басшылығымен большевиктер жасады. Төңкерістен кейін большевиктер көп ұлтты Ресей еңбекшілерінің арасынан өз жақтастарының санын арттыру мақсатында «Ресей халықтары құқықтарының декларациясын» және «Ресей мен Шығыстың барлық мұсылман еңбекшілеріне» деген екі саяси құжат қабылдады. Бұл құжаттарда Ресейді мекендеген халықтардың теңдігі, олардың өздерінің мемлекеттік құрылысын өздері шешуге құқылы

екендігі айтылып, ұлттық және этникалық топтардың еркін дамуына, бұрынғы езілген ұлттарды өздерін-өздері билейтіндігіне кепілдік беріледі делінді. Қазақ зиялылары дүниені дүр сілкіндірген бұл өзгерістерді пайдаланып, қазақ халқын отарлық құлдықтан алып шыға алатын жол іздеді. Алаш партиясының астына біріккен қазақ зиялылары ойларын іске асыру үшін нақты бағдарламалар қабылдады. Олар Қазақ Ұлттық Автономиясын құруға белсене кірісті. Олардың ойынша, Ресей — демократиялық-федеративтік мемлекет, ал қазақ елі сол елдің құрамындағы автономды мемлекет болуы керек. Бірақ Ленин бастаған большевиктерге Ресейдің құрамындағы халықтардың өз алдына ұлттық мемлекет құруы қажет емес еді. Олардың көздегені жаңадан большевиктік империя құру еді. Большевиктердің саясатының демократиялық идеяға жанаспайтынын Ә.Бөкейханов: «Ел басшыларының жауапсыздығын біз Николай тұсында көріп едік. Большевиктер төрағасы Ульянов-Ленин, сол Николай секілді, жеке билеп төстейді. Николай сияқты халықты тілсіз хайуанға балайды. Большевиктер Петроград пен Мәскеу Думасын қуып таратты. Ал, оларды халық сайлаған болатын. Демократия — шетел тілінің сөзі, ол *халық билігі* деген мағына береді. Большевиктер халық билігін «буржуазия сарқыншағы» деп есептейді» [1], — деп ашып айтты. Халық билігін «буржуазия сарқыншағы» деп санайтын большевиктер үшін демократияның мүлдем керегі жоқ. Демократияда халықтардың құқығы және теңдігі сақталады, ал патшалық империяның орнын басқан, халқы құлдықта өмір сүретін Кеңестік империяда халықтардың құқығы мен теңдігі сақталуы мүмкін емес-тін. Және демократия болуы үшін экономикада да демократия болуы керек. Экономикадағы демократия әр түрлі меншік иелерінің өмір сүруіне мүмкіндік береді. Ал Кеңестік социалистік империяның мақсаты меншік иелерін болдыру емес, керісінше, «барлық байлықты, орталықтандыру, өндіріс құрал-жабдықтарын мемлекеттік меншік деп жариялау, өндірілген өнімді де мемлекеттік мүлік деп бақылауға алып, адамдарға үлестіріп беру. Сөйтіп материалдық игіліктерді өндірушілерге әлеуметтік бақылау орнату» [2] еді.

Жоғарыда қазақ елін отарлау саясаты патшалық Ресей құлап, Кеңес үкіметі құрылған соң да жалғаса берді деген едік. Ресейдің отарлау пиғылын анық аңғарған қазақ зиялылары Қазан төңкерісінен кейінгі уақытта бар күштерін халыққа миссионерлік пиғылдан ада оқу-білім үйретуге жұмсады. Себебі қазақ зиялылары отарлық бөгде сана қазаққа ағартушылық арқылы келіп жатқанын анық көрді. Олардың бұл ойлары отаршылдарға ұнамады. Отаршылдарға отарындағы елдің ғылым, өнер үйренуі қажетсіз. Отар елдің ғылым жетістіктерін үйренуі, дербес ғылымының дамуы, күштінің қаруың меңгеруі үстемдік етуші елге қауіпті. Осыны болдырмау үшін түркі халықтарының бірлігіне сызат түсіріп, қазақ зиялыларын әр түрлі себептермен қудалау басталды. Қазақ зиялыларын қудалау Кеңес үкіметі құрылғаннан кейінгі кезеңде ашықтан ашық жүргізілді. «Панисламизм», «пантүркизм» ұғымдары қалыптасты. Кеңес билігі қазақ халқының интеллигенция өкілдерін тікелей бақылауында ұстап, ұрымтал сәт пайда болғанда, «халық жауы» деген жаламен көзін құртып отырды. Мәселен, А.Байтұрсынұлы № 1 «пантүркист» ретінде И.В.Сталиннің тікелей бақылауында болды. Ғұмыр бойы қудалануда болған А.Байтұрсынұлы 1937 жылы 6 желтоқсанда «халық жауы» ретінде атылды. Оның барлық еңбектері пантүркистік, антикеңестік пиғылда деген жала жабылып, жиналып-теріліп өртелінді. Қазақ үшін араб әрпі негізінде жасаған әліпбиін Сталин «пантүркистік идеяны бойына сақтаушы» деп бағалап, бұл әліпбидің орнына 1926 жылы латын жазуын, 1940 жылы кириллица жазуын енгізді. Тіпті, оның атын атап, шығармаларын сақтаған азаматтар ұлтшыл буржуазия өкілі, халық жауы деген айыппен лагерьлерге қамалып, ит жеккенге айдалып, ату жазасына кесілді. Бұл тек А.Байтұрсынұлының басына түскен нәубет емес, қазақ зиялыларының бәріне келген нәубет еді.

Нағыз нәубет социализм идеясының қазақ халқының өміріне батпандап кірген шағында орнады. Жоғарыда айтылғандай, Ресейде болған Қазан төңкерісінің негізінде социалистік идеяны жүзеге асыру әрекеті жатты. Төңкеріс арқылы жеке меншікті жойып, өндірушілер экономикасына мемлекеттік бақылау орнату. Сол арқылы қоғамдағы таптық қанауды болдырмау, әлеуметтік теңсіздікті жою.

Әлеуметтік теңсіздік адам баласын сонау бағзы заманнан бері ойландырып келе жатқан құбылыс. Әлеуметтік теңсіздік болмайтын қоғам құру туралы утопистік сарындағы идеяларды Платонның «Атлантида», Т.Мордың «Утопия», Т.Кампанелланың «Күн қаласының тұрғындары», А.Сен-Симон, Р.Оуэн, Э.Кабенің еңбектерінен аңғаруға болады. Коммунизм де утопиялық идея. Әлеуметтік теңсіздіктің шығу көзі неде дегенге келсек, бұған жауапты қазақ ойшылы Ғ.Есімнің мына бір ойынан табамыз. «... Ол тек таптық қанауға байланысты ұғым емес. Әлеуметтік теңсіздік қоғамда неліктен болады дегенге келсек, ол адам табиғатына, болмысына қатысты екенін мойындау керек. Бес саусақ бірдей емес демекші, әр адамның қабілеті әр түрлі» [3], — дейді Ғ.Есім. Ол әлеуметтік

теңсіздіктің себебін адамның болмысынан, қабілетінің әр түрлілігінен көреді. Адамның қабілетінің әр түрлі болуы табиғи заңдылық. Табиғи заңдылықты адамдар өзгерте алмайды. Социализм адамдардың қабілеттеріндегі әр түрлілікті елемей, оларды теңестіруге тырысты. Адамдарды теңестіру оның болмысына жасалған қарсы әрекет. Социализмнің адамның табиғатына қарсы идея болғандығын Ресейдің Уақытша үкіметінің Премьер-министрі болған, Ленин «революция үшін ең қауіпті адам» деп атаған А.Ф.Керенский де айтқан болатын. Ол: «Социализмге материалистік тұрғыдан келген марксизм тек бір ғана таптың — пролетариаттың ілімі болды. Адамның өзінің қайталанбас ерекшеліктерін есепке алмайтын, оны азат етуді тарихи процестің этикалық және философиялық басты мақсаты деп есептемейтін бұл ілімнің орыс идеясына үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Материалистік теориялар адамды үлкен құбыжық машинаның кішкентай тетіктеріне айналдырады» [4], — дейді.

А.Ф.Керенский социализмді орыс идеясына үш қайнаса сорпасы қосылмайды дейді. Неліктен? Себебі социализм идеясы Батыс Еуропадан келген идея еді. Ғ.Есім: «Социализм Қазақ еліне қайдан келіп еді дегенге келсек, Карл Маркс пен Фридрих Энгельстің ісі — тәжірибесіне назар салуымыз керек. Бұл екеуі 1848 жылдың 21 ақпанында «Коммунистік партияның Манифестін» неміс тілінде жариялады. Социализмнің утопиядан саяси мәнге айналуы туралы ілім осы Манифесттен бастау алады. Манифест «Еуропаны Елес кезіп жүр, ол коммунизм елесі» — деп басталған» [3; 62] — деп, социализм идеясының қайнар көзін анықтайды. Идея Еуропада жасалған, Ресейде алғашқы болып осы идеяны жүзеге асыру әрекеті орындалған. Қазақстан сол кезде Ресейдің отары болғандықтан, социализм идеясының біздің елге Ресейден келуі түсінікті жайт. Ресейде коммунизм идеясының кең таралуы оның еуропашылдығынан, яғни олардың еуроцентристік ойлардың жүйесінде болғандығынан, болар.

Ресейдің еуроцентристік көзқарас шеңберінде болғандығын М.С.Бурабаевтың мына бір ойы дәйектей түседі: «Наша республика, вопреки воле народа, в составе СССР оказалась в системе мифического российского евроцентризма. В ходе колониальных захватов и становления современного Запада сложилась система идеологических мифов, названная евроцентризмом. Он утверждает, что Запад — единственная цивилизация, прошедшая в своем развитии «правильный» путь, который неизбежно должны пройти все остальные культуры и цивилизации. В конце этого пути все человечество обретет одну и ту же «правильную» систему хозяйства и общественного устройства по типу Запада» [5]. Еуропа елдерінің ғылымда, техниканың дамуында қол жеткізген жетістіктері ұшан-теңіз. Және дүниежүзілік өркениеттің дамуына Еуропа ғылымының шешуші үлес қосқанын да білеміз. Бірақ дүниежүзілік өркениетке әр ұлттың қосатын үлесі барын да ұмытпаған жөн. Еуроцентризм басқа ұлттардың өркениетке қосатын үлестерін көрмейді, ол үшін Еуропа өркениеті негізінде жасалатын өркениет қана бар, ал оған сәйкес келмейтіндері дамудың алғашқы сатысында немесе жабайылық деңгейде ғана. «Евроцентризм не сводится к какой-либо из разновидностей этноцентризма, от которого не свободен ни один народ. Это — идеология, претендующая на универсализм и утверждающая, что все народы и все культуры проходят один тот же путь и отличаются друг от друга лишь стадией развития. Евроцентризм, получивший мощную идеологическую поддержку от науки (в виде дарвинизма), широко распространился в XIX веке» [5; 94], — дейді М.С.Бурабаев. Еуроцентризм әмбебап сана қалыптастыруға ұмтылады. Ол көзқарас бойынша Еуропа өркениетінің жүріп өткен жолынан басқа дұрыс жол жоқ. Барлық этностардың түсінігі, дүниетанымы, санасы еуроцентризмнің өлшемдерімен, түсініктерімен өлшенуі керек. Еуроцентризмнің кемшілігі — оның әмбебап болғысы келетіндігінде. Бұл ұмтылыс біршама жүзеге асқанымен, әмбебаптық деңгейге жетуі мүмкін емес. Себебі әр этностың өзіндік санасы, өзіндік болмысы, өзіндік танымы, өзіндік тыныс-тіршілігі бар. Этностың осы ерекшеліктерін әмбебап сана жасап берген «өлшемнің» қалыбына салып өлшеуге болғанымен, этностың төл «өлшемдері» әмбебап «өлшемдердің» арнасынан түптің-түбінде асып шығады. Ойымызды социалистік сананың Қазақ елінде орнауы арқылы дәйектеп көрелік.

Социализм идеясы Қазақ еліне Ресей отаршылығы арқылы енді. Патшалық Ресей құлағаннан кейін теңдік, әділдік орнатамыз, таптық қанауды жоямыз деген жалған ұранмен халықты алдаған Кеңес үкіметі отаршылықтың тың формасын алып келді. «Тек қана идеологиямен өмір сүретін» (Н.А.Бердяев) Ресей отаршылығының идеологтары К.Маркстың қоғамдық экономикалық формациялар туралы ілімін еуроцентристік пиғылда түсіндірді. Маркстың бұл ілімі бойынша, қоғамдық экономикалық формациялардың бес түрі бар, олар: алғашқы қауымдық, құл иеленушілік, феодалдық, капиталистік және коммунистік формациялар. Таптық қанау формацияның алғашқы

қауымдық және коммунизм түрінен өзгесінде болады. Олардың дәлелдеуінше, Қазақстан қоғамында капиталистік формация қалыптаспағандықтан, олар әлі мүдделері бір-біріне қарама-қарсы таптары бар феодалдық-патриархалдық формацияда өмір сүріп отыр. Сондықтан шаруаларды феодалдардың қанауынан құтқару қажет. Бұл, әрине, Ресей отаршылығының өздерінің отарлық саясатын бүркемелеп қалу үшін жасаған жалған түсінігі еді. Ғ.Есімнің ойынша, «қазақ халқының болмысында бай және кедей дегендер болғанымен, тапқа бөліну болмаған. Қауымдық-рулық тұрмыста болған қазақтарға таптық қанау деген беймәлім құбылыс болатын. Бір-біріне анталаған долы ашулы таптар болмағандықтан, қазақ ауылындағы әлеуметтік теңсіздік бір халықты екі жаратын дүлей күшке айналмаған. Кедей мен бай арасындағы қатынас реттеліп, ушықпай шешіліп отырған» [3; 109]. Ғ.Есімнің ойына сүйенсек, Қазақ жерінде таптық қанау болмаған, тіпті феодалдық қатынастар да орын алмаған. Егер Қазақ жерінде феодалдық құрылыс болмаса, онда қандай қоғамдық құрылыстың болғаны? Және феодализм дегеніміздің өзі не еді?

«Феодализм — (лат. *Feodum, feudum*; көне герм. *Fihu, fehu* — меншікті мекен, мүлік, мал, ақша + *fd* — иелік, иелену) — қоғамдық даму сатыларының маркстік теориясына сәйкес әлемдік экономика дамуының тарихи бес кезеңінің бірі, капитализмнің алдындағы әлеуметтік-экономикалық формациясы. Феодализм өндірістің басты құрал-жабдығын — жерді феодалдардың меншіктенуіне және осы иеліктердегі ұсақ жеке шаруашылықты жүргізуші шаруалардың — өндірушілердің оларға жеке басының тәуелділігіне негізделген» [6]. Феодал болуы үшін оның атадан балаға қалған немесе корольдің, басқа да жер иеленушінің жер беруі нәтижесінде заңдастырылып, хатталып қойылған жеке меншік жері болуы керек. Олар шаруалар еңбегін пайдаланып, жалдамалылар ұстайтын. Бұл мәндегі «феодал» ұғымының мазмұнына сәйкес қазақ феодалы болмаған. «Қазақ ауылы ішінде, яғни қауымдық-рулық меншік ішінде, екі меншік бар. Бірі байдың малы, екіншісі әрбір отбасының малы, ал жер ортақ. Байдың малы да ортақ мал, өйткені өзгелер (малы шағын кедейлер, жалға жүретіндер) осы байдың малын, былайша айтқанда, ортақ малды бағып-қағып содан еңбек ақы алады. Демек, бұл өмір сүру үшін қажетті дәулет. Байдың малы болмаса, табыс көзі қайдан болмақ. Табыстың бұл — бір көзі. Екіншісі, әркімнің өз малы бар, оған өзі ие. Сөйтіп әркімнің жеке меншігі бар және ортақ малға (бай малына) әрқайсысының үлесі бар. Ортақ мал тұрмыс өзегі» [2; 90–91], — дейді Ғ.Есім. Мұндай қауымдық-рулық тұрмыста таптық қанау қайдан болсын. Қазақ қоғамы феодалдық-патриархалдық формацияда және таптық қанауда өмір сүреді деп марксизм-ленинизм ғалымдары шатасты немесе «Қазан төңкерісінің жеңісі қазақ жерінде толық байқалмады. Әр қазақ отбасын репрессиялау керек. Барлық қазақтар Кеңестерге қарсы» деп топшылаған Ф.Голощекиннің қазақ жерінде «Кіші Қазан» төңкерісін өткізуін жасырып қалу үшін мұндай жалған түсінікті әдейі қалыптастырды. Феодалдардың езгісінен шаруаларды құтқарамыз деген желеумен Қазақстанда 1928 жылы байлардың малын күштеп тартып алып, ұжымдастыру жұмысын бастап кетті. Байлар қолдарындағы малдарынан айырылды, қарсылық тудырғандары атылды, жазаланды, кейбіреулері Қазақстан территориясынан жер ауып кетті. Қазақтардың күн көріс көзі мал өсіру болғандығы белгілі, малынан айырылған қазақтар 1931–1932 жылдары аштыққа ұшырады. Бұл қазақтарды қыру үшін қолдан жасалған аштық еді, осы жылдары қазақтардың жартысынан астамы қырылды.

Кеңес дәуірінде қазақ елінде социалистік қоғам құру жолында орын алған халықтың ашаршылыққа ұшырауы, қазақ зиялыларының репрессияға ұшырауы, тағы да осы сияқты отарлаудың зардаптары айтылмай, керісінше, социализмді орнатудың дұрыстығын дәлелдейтін теориялық негіздер жасалынып отырды. Соның бірі жоғарыда айтылған қазақ жеріндегі феодалдық-патриархалдық формацияның болғандығын көрсету еді. Маркс формациялар теориясын Еуропаға қатысты қолданғанын білеміз. Оның айтуынша, бұл формациялардан мазмұны бөлек азиаттық өндіріс тәсілі де бар. Маркстың бұл пікірін біле тұра, марксизм-ленинизмнің жандайшаптары қазақ жерінде феодализм болғандығын дәлелдеумен болды. Қазақ байлары халықты қанаушы жауыз феодал ретінде түсіндірілді. Сол арқылы Ресейді отарлаушы ел емес, керісінше, өз еліндегі қанаушылардан құтқарушы, қазақтың көкірек көзін ашушы, қазаққа теңдік әперуші ел ретінде көрсетпекші еді. «Егер де Қазақстанда феодализм болмаса, онда қазақтар арасында тап күресінің болмағаны, Сырым Датов шаруаларды бастап феодалдарға шықпаған, ол ұлттық намыс, жігері бар байды, бекті, төрені, қара халықты орыстың отарлау саясатына қарсы күреске бастап шыққаны шындық болмақ. Онда большевиктердің қазақ шаруасын феодалдар қанауынан құтқарғаны шындыққа жатпайды. Қазақстанда жүргізілген коллективтендіру халыққа қарсы саясат. Социализм халыққа теңдік, азаттық емес, бодандықтың жаңа түрін әкелгені ақиқат болғаны» [2; 89], — деп Ғ.Есім тарихтың не себепті бұрмаланғандығын, не себепті теріс тұжырымдар жасалынғанын дөп

басып анықтап берді. Осы кезде марксизм-ленинизм ілімдеріне сай келетін ғалымдардың еңбектері асыра дәріптеліп, оған мазмұны келмейтіндер терістеліп отырылды. Барлық ғылым салалары, тарих, гуманитарлық-қоғамдық ғылымдар идеологиялық сүзгіден өтті. Ғылымға еуроцентристік өлшеммен қаралды.

Әлемде отар ел тек Қазақ елі болмағандығын тарихтан білеміз. Еуропаның «дамыған» елдері Африка, Оңтүстік және Солтүстік Америка елдерін, Австралия, Үндістан т.б. елдерді басып алып, отарларына айналдырғаны мәлім. Отарлаушы елдер отардағы елдердің тарихын, дүниетанымын өзінің отаршыл (еуропалық) көзқарасы бойынша түсіндіріп, өздерінің үстемдіктерін, жетістіктерін әрдайым көрсетіп отырады. Осы тұрғыда Үндістанның ағылшын отарлығына қарсы күресінің көшбасшысы Дж. Нерудің мынандай бір пікірі бар. Ол: «Үндістандік ұлтжандылықтың жатжұрттық билікке қарсы бірігуі заңды әрі солай болуға тиісті құбылыс еді. Соған қарамастан, біздің зиялыларымыз ХІХ ғасырдың аяғына дейін саналы түрде немесе оны қаперіне алмастан империяның ағылшындық идеологиясын қалай қабылдап келді десеңші. Өзінің барлық уәжін соған негіздеп құрды, тек ішінара ғана оның кейбір сыртқы сипаттарын сынаумен шектелді. Тарих, экономика және басқа да пәндер мектептер мен университеттерде оқылатын Британ империясының көзімен жазылды және оның біздің өткеніміз бен бүгінгі күндеріміздегі көптеген кемшіліктерімізге иек сүйей отырып, ағылшындардың жасап берген жақсылықтары мен олардың «ұлттық парызы» баса көрсетілді. Біз белгілі мөлшерде осынау жалған пайымдауды қабылдадық, тіпті оған іштей қарсы тұратын күннің өзінде ол бізге өз ықпалын жасады. Өйткені менің елімнің тарихы ағылшындардың көзқарасымен жасалған тарих еді» [7], — деп жазыпты.

Қазақ елінің тарихы да солай жазылды. Ресейдің қоластына қосылмай тұрғандағы Қазақ хандығының тарихы бұрмаланып, мемлекеттігінің болғандығына күмәнмен қаралса да, қазақ халқының тарихына, тіліне, дініне, ұлттық мәдениетіне отаршылық жасап берген әмбебап өлшемдердің арнасында қалып қоймай, төл өлшемдер негізінде келіп, қазақ тарихына оң көзқараста болған көптеген қазақ зиялылары болды. Сондықтан олар көп қудалануға ұшырады. Мәселен, Е.Бекмаханов Кенесары Қасымұлы көтерілісін зерттеуге арналған «ХІХ ғасырдың 20–40-жылдардағы Қазақстан» (1947) атты еңбегі үшін 1952 жылы 4 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғарғы Сотының шешімімен 25 жылға бас бостандығынан айрылды. Қазақ халқының өткені туралы жақсы көзқараста болған көптеген қоғамтану ғалымдары, жазушылар, өнер қайраткерлері А.Жұбанов, Х.Жұмалиев, Б.Сүлейменов, Е.Смайылов, Ә.Әбішев, Қ.Аманжолов, Қ.Бекхожин, С.Беғалин, Қ.Сәтпаев, М.Әуезовтер саяси және буржуазиялық-ұлтшылдық қателіктер жіберді деп нақақтан танылған айыптармен қудалануға ұшырады. А.Құнанбайұлы, Ш.Құдайбердіұлы, «Зар заман» ойшылдары, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Т.Рұсқұлов сынды азаматтардың атын атауға мүлдем тыйым салынды. Одан беріде, 1975 жылы, О.Сүлейменовтың славян халықтарының ХІІ ғасырда дүниеге келген жазба ескерткіші «Игорь жасағы туралы жырды» зерттеуге арналған «Аз и Я» кітабы төңірегінде шыққан үлкен шуды да айтып өтсек болады. О.Сүлейменов тілді тарихи деректану ғылымының негізгі зерттеу объектісі ретінде алып, сол арқылы жырдың пайда болған уақытының ерекшеліктерін, сол кезеңде Русь пен Даланы мекендеген халықтардың арасындағы қарым-қатынасты, олардың бір-біріне тигізген әсерін көрсетті. «Жырдың бүгінгі күнге жеткен бірнеше тізімдерінің «Ипатьев, Лаврентьев тізімдері, әсіресе «Задонщина») түпнұсқаларын салыстыра отырып, мынадай қорытындыға келеді. «Күтпеген жерден тіл куәлік береді екен. Христиан дәуіріне дейін славяндардың түркілермен бейбіт қатынаста болғандығына тіл дәлел болады. Олар бірге мал бағып, жер жыртқан, кілем тоқып, киім киген, бір-бірімен сауда жасасқан, ортақ жауға бірігіп қарсы шапқан, ортақ әріптермен жазған. Бірге ән салып, ортақ аспаптарда ойнаған. Сенімі де ортақ болған. Оған дәлел жырдың өзі — «Игорь жасағы туралы жырдың» тілі» [8]. Х–ХІІ ғасырларда славян халықтарының тілі, мәдениеті, дәстүрі үшін далалықтардың ықпалының мол болғандығын О.Сүлейменов өзінің «Аз и Я-сында» бұлтартпас нақты деректермен дәлелдеп берді. Бұл болса қазақтарды, оның ата-бабалары «далалықтарды» жабайы санайтын шовинистер үшін «мазақ» еді. Қалайша «жабайылар» славяндармен бірге мал бағып, жер жырттып, сауда-саттық жасасады? Қалайша ортақ әріптермен жазып, ән салып, ортақ аспаптарда ойнайды, сенімі ортақ болады? Қалайша «далалықтар» славян халықтарының мәдениетіне, тіліне, дәстүріне әсер етеді? Мүмкін емес. Бұл орыс еуроцентристері үшін мүмкін емес болса да, тарих үшін, ғылым үшін шындық еді. Тарихи шындықты мойындатпай тұрған олардың бойында қалыптасып қалған үстемдік саналары еді.

Сонымен, ХХ ғасыр қазақ халқына басында отарлық езгіден құтылар мүмкіндігін де берді, кейін сол мүмкіндікті қолынан тартып алып та қойды. Қазақ елін патшалық Ресейдің отарлау саясаты мен

Кеңестік дәуірдегі отарлау саясатының мақсаты бір болғанымен, Кеңестік дәуірдегі отарлық саясат жойқын көрінетін сияқты. Бұған елдегі болған төңкерістер, Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыстар, «бай-кулактармен» күрес, ұжымдастыру саясаты, 1931–1932 жылдары әдейі жасалған ашаршылық, қазақ зиялыларын репрессиялау, коммунизм құрудағы асыра сілтеулер т.б. дәлел бола алады. Отаршылықтың бұл «науқандары» қазақ халқының ұлттық рухының құлдырауына әкелді, тіпті, жер бетінен ұлт ретінде жойылып кетуге сәл-ақ қалды. Бұл әрекеттері аздай қазақтың санасын, мәдениетін, тілін, дінін ұмыттыруға бағытталған бөгде сана ілімдері — социализм, коммунизм, еуроцентризм — құрудың алдында тұрған халықтың санасын, рухани құндылықтарын, дүниетанымын өзгеріске түсірді, олар тұрғысында өзгеше көзқарас қалыптастырды. Бақытымызға орай, отаршылықтың осындай түрлі-түрлі қулық-сұмдықтарын басынан өткізген қазақ құрып кетпей, тәуелсіздікке дейін шыдап бақты.

References

- 1 *Kamzabekuly D.* Spiritual basis of Alash. — Almaty: El-shejire, 2008. — 357 p.
- 2 *Garifolla Esim.* History of Kazakh philosophy. — Almaty: Kazakh university Publ., 2006. — 216 p.
- 3 *Garifolla Esim.* Socialism. Novel about sin and guilt. — Astana: Elorda, 2010. — 126 p.
- 4 *Atabaev K.* Condemned truth («AZiYa» why it was under the rage Headquarter?) // *Parasat*. — 1999. — № 8. — 19 p.
- 5 *Burabaev M.C.* Agyn Kasymjanov — founder of rebirth of stude about Faraby on the historical birthplace of Abu Nasr Al-Faraby in Kazakhstan. The Party blights historical and cultural memory of turannation. — Almaty: Samara-print, 2009. — 91 p.
- 6 Kazakhstan. National Encyclopedia. — Vol. 9. — Almaty: Main editor of «Kazakh encyclopedia», 2007. — 561 p.
- 7 *History.* Heritage of humanity s mind. Ten volume. World historical thought. — Astana: Foliand, 2006. — 423 p.
- 8 *Kerensky A.* It is ought to response any way // *Parasat*. — 1998. — № 3. — P. 13.

Е.К.Аринов

Учение сознания чуждого в Казахстане в советскую эпоху

В статье российская колонизация Казахстана во времена Советского Союза представлена такими понятиями философии, как «самосознание» и «сознание чуждого» (дословный перевод). Отмечено, что история дает наглядно понять — колонизация не ограничивается захватом земель и изменением политической-административной власти. Показано, что колонизаторы, дабы не противился подавляемый народ, в первую очередь старались исчерпать самосознание народа и национальный дух влиянием «сознания чуждого», сломать историческо-культурную память, сделав народ «манкуртами».

E.K.Arinov

Doctrine alien consciousness in Kazakhstan during the Soviet Union

In the given article there are terms such «external consciousness» and «internal consciousness» of philosophy when Russians colonized Kazakh people in Soviet period. It is known that conquest is not only obtaining of someone's land, but also changing of political power. Colonizers try to make forget people's historical and cultural heritages through external consciousness eliminating their national honor in order to not resist with them. We can see such situation, when Russians colonized Kazakh people.

И.В.Рынковой

Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, Москва, Россия (E-mail: rrnat@yandex.ru)

Осмысление мистического опыта в ракурсе бытия и сущности человека

Статья посвящена проблеме осмысления мистического опыта в ракурсе бытия и сущности человека, а также рассмотрению взаимосвязи между философским и религиозным видением мира. Показано, что в суждениях веры теоретический разум строит познание трансцендентной стороны бытия, которая неведома на пути эмпирического познания вещей, но которая реально дана познающему мышлению в непосредственных интуициях человеческого духа.

Ключевые слова: философия, мистический опыт, личность, человек, религия, мистико-аскетическая практика, критериология, бытие, сущность, интуиции человеческого духа.

В последнее время внимание философии все более занимает проблема восстановления изначально бывшей гармонии и взаимосвязи между философским и религиозным видением мира. Такая гармония возможна лишь в том случае, если философия не может претендовать на исчерпывающее постижение всего с помощью разума, т.е. не преувеличивает его возможности и признает существование трансцендентного начала, которое недоступно разуму.

Совершенно очевидно то, что научное знание в целом не должно ограничиваться суммой предметных знаний, непосредственно доступных на опыте и обобщенных в виде научных истин. Примером тому служат слова одного из творцов новой науки И.Ньютона: «Главная обязанность натуральной философии — делать заключения из явлений, не измышляя гипотез, и выводить причины из действий до тех пор, пока мы не придем к самой первой причине, конечно не механической» [1; 280]. Однако не следует скептически относиться к знанию «иногo» рода и проявлять совершенное недоверие, так как познание есть возможный и необходимый процесс постижения скрытой в вещах духовной сущности человеческим разумом.

Данный подход к научному познанию признает тот факт, что невозможно приступить к Сущему, превышающему всякое сущее, лишь посредством чувств или своей природной одаренности и ума, склонного все анализировать, сравнивать и строить умозаключения. Конечно же, ум может направлять человека в некотором познании Истины, но это познание будет, скорее, похоже на источник воды, изображенный на картине: она может быть исполнена совершенно, но не сможет утолить жажду даже одного человека.

В этом смысле примечательно высказывание С.Л. Франка о том, что наше сознание настолько заполнено предметным бытием и приковано к нему, что с самого начала склонно воспринимать все вообще, что как-либо ему доступно и открывается, как составную часть предметного мира. В противоположность «внешнему» «внутреннее» бытие представляется противостоящим пространственному бытию и локализовано «внутри» человеческого тела. Этим определением «душевного» бытия как «внутреннего» оно и помещается в состав предметного мира как небольшая, относительно незначительная и подчиненная его часть. Тем самым остается незамеченным своеобразие этой формы бытия [2; 318,319].

Несомненно, что познание существенно зависит от духовной жизни личности, а также глубоко обусловлено теми ценностными и мировоззренческими горизонтами, в которых оно разворачивается, которые служат выражением духовного самоопределения личности и эпохи. Именно ценности и идеалы социального мира, сопричастность им дают человеку уверенность в незыблемости того, что ставится и ценится выше его собственного существования, чем человек соизмеряет собственные поступки и развитие, — отмечает Г.Л.Тулчинский [3;208]. По мнению профессора В.Д.Кудрявцева-Платонова, истина предмета, которую ищет познание, раскрывается через рассмотрение феноменальной стороны предмета на фоне его идеального образа, через соотношение того, чем он является, с тем, чем должен быть.

В этом ключе углубление и расширение познания теснейшим образом связаны с нравственным совершенством личности. Познание рассматривается здесь не просто как функция гносеологического субъекта, а как целостный акт личности. По словам проф. Зеньковского, «онтологическая сторона

познания и состоит в сближении с предметом познания, чтобы перейти в любовь к нему. Достаточно уяснить себе эту конечную задачу познания, чтобы понять, что так называемая «теоретичность» познания, понимая это в смысле греческого *Theoria*, вовсе не есть чисто созерцательное отношение к предмету, — это есть движение духа к предмету, имеющее в виду обнять его любовью и соединиться с ним через эту любовь» [4;71].

По утверждению И. А. Ильина, всякое доказательство покоится, в конечном счете, на живом опыте, на живом восприятии и увидении. Всякое доказательство ведет к предмету, который надо воспринять, увидеть и пережить; и тому, кто не может воспринять предмет или не хочет испытать и увидеть его, вообще никогда и ни в какой области нельзя ничего доказать [5;105].

Имеется в виду то, что в познании Сущего следует учитывать все возможности — и рациональные, и интуитивные (сверхрациональные), — с акцентом на интуицию. Отсюда в познании (научном, философском или религиозном) происходит соединение разума и веры.

В книге «Религиозный смысл философии» И.Ильин защищает точку зрения, что философия есть «душевно-духовное делание» [6;23], а не чисто интеллектуальная работа над построением концепций. Философствование должно исходить из подлинного духовного опыта, должно быть верным истине, «знать верно, подлинно, объективно» [6;28], творчески создавать «верующее знание и знающую веру» [6;29].

Таким образом, истина и вера духовно очевидны, поэтому каждый, по мнению И.Ильина, должен внутренне обрести ее личным усилием. Философия призвана силой мысли освещать окружающую жизнь, преодолевать ее затемненность, «преображать сущность подлинной жизни» [6;40], наполнять ее пониманием высшего смысла. Для этого философ, по мысли И.Ильина, должен справиться с тьмой в собственной душе, очистить ум и сердце, «овладеть силами своего бессознательного, очистить их, придать им гибкость и покорность, сделать их совершенным орудием предметовидения» [6;52]. Это «творческий процесс, протекающий пред лицом Божиим и при участии божественных сил, живущих в человеке» [6;55]. И нужно, подчеркивает И.Ильин, ответственно формировать в себе зрелый и подлинный духовный опыт, в котором истина не только открывается ищущему ее, но и убедительно свидетельствуется окружающему миру. Отсюда — призвание философа религиозно: «необходима новая философия религиозности и откровения, чтобы вновь открылось замкнутое око человеческое...» [6;88]. Этой мысли философа созвучны слова К.П.Победоносцева, который пишет: «Душа мыслящая желает и требует ... найти себе точку, на которой можно утвердить равновесие жизни, создать для нее характер» [7;418].

И несмотря на то, что религия имеет иной, отличительный от философии «центр притяжения», нельзя исключить взаимосвязи философии и религии как «союза разума и опыта», поскольку сам религиозный опыт не исключает и его логической аргументации [8; 1299,1300]. И в этом смысле высшая и главная цель философии состоит в том, чтобы «возбудить в человеке нужду искания единой бесконечной премудрости Божественной и человеку предназначенной» [9;50]. Подобное искание, по словам В.В.Зеньковского, «есть источник неугасимого движения души, есть источник ее динамизма» [10;55]. Н.Бердяев говорит о «раскрытии бесконечного», «прорыве в бесконечность» [11;210]. Рассматривая проблему личностного становления, К.Ясперс подчеркивает: «Человек никогда не может удовлетвориться самим собой как бытием, но все время стремится выйти за свои пределы» [12;376]. Современный исследователь Э.В.Соколов обращает особое внимание на «органически свойственное человеку стремление расширять границы своего бытия», потребность «постоянно выходить за пределы данности, делать выбор в отношении неизвестного, непознанного» [13;202]. О стремлении личности выходить за пределы наличного бытия, как одном из необходимых условий духовной самореализации человека, упоминает И.С.Кон: «...сущность личности — в потребности и способности выходить за пределы непосредственно данного, включая и свое собственное эмпирическое бытие» [14;317]. М.Ш.Шведов рассматривает человека как существо, находящееся в состоянии «незавершенной завершенности» [15;177]. О готовности к постоянному самосозиданию и духовной самореализации упоминает и М.К.Мамардашвили: «Фундаментальная страсть человека — дать родиться тому, что находится в зародышевом состоянии, осуществиться» [16;313].

Там, где возникает вопрос о смысле, ценностях и тайне бытия, есть место для философии. И здесь ценность, по словам Г.П.Выжлецова, «представляет собой не просто необходимую и должную, но и желаемую цель, становящуюся идеалом» [17;23]. Данная гносеология, несомненно, требует особой логики рассуждения, по-особому выражающей строй философских категорий, влияющих на развитие онто-гносеологических структур философско-религиозной мысли.

Область мистического опыта составляют явления не столько редкие или исключительные, необычайные, сколько такие, которые можно назвать онтологически пограничными: явления, в которых можно говорить о преодолении границ, выходе за пределы самого способа бытия человека, онтологического горизонта человеческого существования, т.е. окружающего бытия. Как подчеркивает С.Д.Лобанов, для человека возможно преодоление своей ограниченности в роде. Он способен одолеть рамки своего рода открытием для себя области возможного и бесконечного. И это уже не разложение жизни в неживое, а переход за пределы самой природы в сверхчеловеческое, или духовное [18;87].

Несомненно, что мистический опыт принадлежит граничным, предельным областям антропологической реальности, поэтому требует от философии специального подхода, где необходимо поставить задачу систематической реконструкции мистического опыта. И, конечно же, такая задача требует от философско-религиозной мысли новых путей. Как справедливо замечает И.Ильин, «...настоящая вера вырастает именно из этого другого опыта и идет своим особым путем («методом»), отнюдь не вторгаясь в научную область, не вытесняя и не заменяя ее» [19;39].

Понятие опыта достигло большой отчетливости в естественных науках, где создан целый формализованный канон опытной (экспериментальной) науки; но столь же несомненно, что концепция опыта как «научного эксперимента» не отвечает ситуации во многих обширных областях человеческого опыта, в том числе философского и религиозного.

Х.-Г.Гадамер, признанный одним из ведущих философов XX в., вступая в спор с Гегелем, возглавившим путь к «полной победе разума», заключил, что диалектика опыта получает свое подлинное завершение не в каком-то итоговом знании, но в той открытости для опыта, которая возникает благодаря самому опыту. Гадамер делает вывод, что опытен тот, кто помнит о человеческой конечности и кто знает, что время и будущее ему не подвластны [20]. Сам же опыт, по мнению Гадамера, есть «неясное понятие», которое относится к числу наименее ясных понятий, какими мы располагаем [21;409].

Современный исследователь исихазма С.С.Хоружий исходит из предположения, что опыт может быть духовной, душевной деятельностью, тождественной работе сознания и воли. Эта деятельность в первую очередь сводится к осознанию собственных устремлений, отличающихся от абстрактного познания тем, что оно изменяет жизнь человека [22;40]. Откликаясь на «зов» свыше, человек, по словам епископа Варнавы (Беляева), «ощущает этот «зов», дает, со своей стороны, «отзыв» (отклик), который тут же переходит в «позыв» или даже в настоящий религиозный «голод»...» [23;22].

Речь идет о предельной антропологии, мета-антропологическом процессе, ведущем к изменению способа бытия человека. В нем человек входит в область, где начинают меняться определяющие, конститутивные свойства человеческого существования. По словам Г.Мелиса, «бедность становится здесь в то же время величайшей полнотой» [24;261].

И здесь пространство знания оказывается шире научной области, так как порой достигается лишь теми высшими способностями духа, которыми не располагает научное знание. Это, прежде всего, интуиция, т.е. непосредственное ощущение истины, которое угадывает, прозревает ее, пророчески предвидит там, куда не достигает научный способ познания.

Современный исследователь П.С. Гуревич полагает, что противопоставление интуитивного и логического сегодня неправомерно, и поэтому многие концепции в настоящее время базируются на интуиции и гораздо меньше опираются на логический расчет. Отсюда — новая научная парадигма, на пороге которой находится мир, призвана устранить пропасть между интеллектом и интуицией. Представленная точка зрения основана на приоритете интуиции. И с такой позицией следует согласиться, поскольку, действительно, благодаря интуитивным прозрениям многих современных ученых изначальная простота может явиться в акте целостного, всеобъемлющего взгляда [25; 297].

Г.В.Флоровский писал, что человек не «строит», не «порождает», не «полагает» свой мир, он его находит. Мир дается, открывается познающему субъекту. Мы должны как бы откликаться на предметные зовы и в открывающемся творчески естественно разбираться, совершая отбор. В этом первичном самоопределении метафизический корень личности, живое средоточие ее бытия. В строении и складе избранного предметного мира и заключается последнее основание внутреннего строя [26; 80,81].

При изучении мистико-аскетической практики возникает проблема метода, которая имеет как гносеологическое, так и онтологическое основание. Так, например, в философии Шеллинга выделяется особый способ познания — интеллектуальная интуиция, которая выступает как синтез созерца-

тельного познания и понятийного мышления и является, по словам В.Ф.Асмуса, высшей, диалектической ступенью интеллекта [27; 193]. Последователь традиционализма Р.Генон в своей работе «Очерки о традиции и метафизике» также утверждает, что постижение любого традиционного метафизического учения Востока невозможно без участия интеллектуальной интуиции, более того, «интеллектуальная интуиция представляет собой в одно и то же время и средство познания, и само знание, в котором субъект и объект познания тождественны друг другу» [28; 129]. С.И.Гессен подчеркивает, что «подлинное единство, абсолютная, вечная истина открываются лишь на высшей степени интуитивного познания» [29; 119].

Мистико-аскетическая практика — стратегия подвижника, в которой он определяется своим богоустремлением, отношением к Инобытию. И.А.Ильин отмечает: «Человек духовен тогда и постольку, поскольку он добровольно и самодеятельно обращен к объективному совершенству, нуждаясь в нем, отыскивая его и любя его...» [30;15]. Отсюда возникает необходимый вопрос: какие именно энергичные механизмы способны направлять к границе горизонта человеческого существования, к предельному опыту?

Ответ коренится в понимании сути мистико-аскетической практики той или иной традиции. Область мистического опыта подвижника составляют явления не столько редкие или исключительные, необычайные, сколько такие, которые можно назвать онтологически пограничными: явления, в которых можно говорить о преодолении границ, выходе за пределы самого способа бытийствования человека, онтологического горизонта человеческого существования, т.е. окружающего бытия.

Отсюда возникает проблема критериологии научно-философского дискурса. Наибольшее значение критериологии придает метод естественнонаучного знания, и в нем она более всего систематична, детализирована и полноохватна. Такая система носит структурированный характер, вырабатывается небольшое число общих методологических принципов, которым должен подчиняться правильно организованный научный опыт.

При этом природные явления и процессы превращаются в объект опыта посредством производимого над ним наблюдения, которое осуществляется обыкновенно с помощью приборов, получающих данные об объекте наблюдения.

В научно-философском дискурсе нет того единства в проблемах критериологии, как в естественнонаучном знании, а существуют разные позиции и подходы, далеко расходящиеся между собой. Не имея эмпирической ориентации, философский метод менее формализован и детализован, он не выделяет в своем составе специальной критериологии. В нем можно обнаружить общие принципы и основания для нее, но он почти не формулирует конкретных, практически-рецептурных критериев.

Первое условие к «правильному опыту» — очевидность — стоит отчасти особняком от прочих условий, так как является первопринципом всего канона организации опыта: аналогичный в этой роли истинности во внутреннем подвижническом методе и достоверности — в естественнонаучном. В своей абсолютной, аподектической очевидности опыт дает самосвидетельство своей достоверности и предстает как истинный опыт.

Научность здесь может обозначать «то же самое, что и разумность, любая разумность, которая может быть понята... в непосредственном существовании» [31; 235]. Таким образом, принцип научности опыта обозначает лишь общую методологическую и конкретную «разумность», т.е. внутреннюю непротиворечивость и упорядоченность.

Основное критериологическое содержание несет в себе принцип чистоты опыта. Назначение этого принципа — устранить из пережитого опыта то, что называется психологизмом, т.е. чисто индивидуальные, единичные, случайные элементы, которые способны исказить и заслонять универсальное, индивидуальное содержание опыта. «Возможность получения чистоты опыта... предполагает умение различать в переживании субъективное от необходимого и существенного... чистота именно тем и достигается, что путем предварительного критического анализа устраняется все «случайное» и субъективно привносимое» [32; 292–294]. При этом опыт «нечистый» рассматривается здесь как «поток переживаний»; чистый же опыт составляют, наоборот, содержания проработанные и отчетливо оформленные.

Под интересубъективностью (в отличие от «трансцендентальной субъективности») следует понимать утверждение кардинальной необходимости учета «другого», «других Я с их опытом, отличным от моего». При этом данный принцип может радикально усиливаться до полноценной диалогической позиции, когда «другие» не являются вторичными и производными по отношению к «моему

опыту», но могут формировать и трансформировать «мое Я», включая его активность и определяющие способности.

К.Поппер, подчеркивая взаимосвязь науки и религии, отмечает тот факт, что действие философии проявляется тогда, когда философ начинает осмысливать религиозные проблемы в онтологическом, гносеологическом и других ракурсах. Исходя из анализа возможностей применения философских построений, К.Поппер выводит следующую задачу философии: одна из высших задач философа заключается в том, чтобы увидеть загадку, проблему или парадокс там, где ранее их никто не замечал. Это является более значительным достижением, чем разрешение загадки. По мнению К.Поппера, философ, который «замечает и понимает новую проблему, выводит нас из состояния лени и благодушия. Он раскрывает перед нами новые горизонты» [33; 311].

Отсюда новая научная парадигма, на пороге которой находится мир, призвана устранить пропасть между интеллектом и интуицией. Представленная точка зрения основана на приоритете интуиции. И такая позиция, действительно, имеет место, поскольку, благодаря интуитивным прозрениям многих современных ученых, изначальная простота может явиться в акте целостного, всеобъемлющего взгляда.

References

- 1 *Newton I.* Optics, or a treatise on the reflections, flexures of colours and light. — Moscow: Gostehizdat, 1954. — 368 p.
- 2 *Frank S.L.* Writings. — Moscow: Pravda, 1990. — 607 p.
- 3 *Tulchyn G.L.* Personology after man: New prospects of freedom and rationality. — St.Petersburg: ALteya, 2002. — 677 p.
- 4 *Zenkovskiy V.V.* The foundations of Christian philosophy. — Moscow: Canon+, 1997. — 560 p.
- 5 *Ilyin I.A.* The path of spiritual renewal // Essays: in 2 vol. Vol. 2. — Moscow: AST, 1994. — 366 p.
- 6 *Ilyin I.A.* Collection of the works in 10 vol. Vol. 3. — Moscow: Russkaya kniga, 1994. — 591 p.
- 7 *Pobedonostsev K.P.* Writings. — St.Petersburg: Nauka, 1996. — 511 p.
- 8 *Holopov I.D.* Fundamentals of philosophy /religion/ Christian reading. — 1915. — № 10–11. — P. 1288–1316.
- 9 *Golubinsky F.* Lectures on philosophy and speculative psychology. — St.Petersburg: Academy of Self-knowledge «Paths Troyanov», 2006. — 464 p.
- 10 *Zenkovskiy V.V.* Problems of education in the light of Christian anthropology. — Moscow: Publ. house of the St.Vladimir brotherhood, 1993. — 222 p.
- 11 *Berdyayev N.A.* Self-knowledge: the Experience of philosophical autobiography. — Moscow: Kniga, 1991. — 545 p.
- 12 *Yaspers K.* The meaning and purpose of history. — Moscow: Politizdat, 1991. — 527 p.
- 13 *Sokolov E.V.* Culture and identity. — Leningrad: Nauka, 1972. — 228 p.
- 14 *Kon I.S.* In search of itself: the Personality and its self-consciousness. — Moscow: Politizdat, 1984. — 335 p.
- 15 *Swedes M.* Man as the completion of the unfinished // Questions of philosophy. — 2004. — № 2. — P. 177–180.
- 16 *Mamardashvili M.* As I understand the philosophy. — Moscow: Progress, 1992. — 415 p.
- 17 *Vyzhletsov G.P.* Spiritual values and the fate of Russia // Socio-political magazine. — 1994. — № 3–6. — P. 16–31.
- 18 *Lobanov S.D.* Being and reality. — Moscow: Nauka, 1999. — 156 p.
- 19 *Ilyin I.* The path of spiritual renewal. — Moscow: AST, 2006. — 366 p.
- 20 *World philosophy: a Book for reading: in 2 hours.* H. 1: the Initial philosophical problems, concepts and principles. — Moscow: Politizdat, 1991. — 672 p.
- 21 *Gadamer H.-G.* Truth and method: the fundamentals of philosophical hermeneutics. — Moscow: Progress, 1988. — 699 p.
- 22 *Khorvzhiviy S.S.* Experience as Organon, organization and hermeneutics experience in hesycasm tradition // Questions of philosophy. — 1998. — № 3. — P. 35–119.
- 23 *Varnava (Belyaev), Bishop.* Fundamentals of the art of Holiness. Experience of presenting the Orthodox asceticism. — Nizhniy Novgorod: Publishing of the brotherhood in the name of St. Knigt Alexander Nevsky, 2003. — 592 p.
- 24 *Melis (Freiburg) Mr.* Forms of mysticism // Logos. International Yearbook of philosophy of culture. The book of I and II. — Moscow: Musaget, 1912–1913. — 427 p.
- 25 *Gurevich P.S.* Philosophical anthropology: a training manual. — Moscow: Vestnik, 1997. — 448 p.
- 26 *Florovskiy S.G.* The metaphysical presuppositions of utopianism // Questions of philosophy. — 1990. — № 10. — P. 78–98.
- 27 *Asmus V.F.* The problem of intuition in philosophy and mathematics (Essay on the history of XVII – the beginning of XX c.). — Moscow: Sotsekgiz, 1963. — 312 p.
- 28 *Guenon R.* Essays about the traditions and metaphysics. — St.Petersburg: Azbuka, 2000. — 317 p.
- 29 *Hessen S.I.* Mysticism and metaphysics // Logos. International Yearbook of philosophy of culture. Book I. — Moscow: The publishing house Musaget, 1910. — 291 p.
- 30 *Ilyin I.A.* The path to the evidence. — Moscow: Respublika, 1993. — 431 p.
- 31 *Husserl E.* Letter to G.G.Shpel from 29. XII. 1913 // Logos. — 1992. — № 3. — P. 233–242.

32 *Shpet G.G.* History as a problem of logic // History of philosophy Yearbook-88. — Moscow, 1988.

33 *Popper K.* Conjectures and refutations: the growth of scientific knowledge. — Moscow: AST; Ermak, 2004. — 638 p.

И.В.Рынковой

Адамның болмысы мен мәнінің ракурсында мистикалық тәжірибені ұғыну

Мақала адамның болмысы мен мәнінің ракурсында мистикалық тәжірибені ұғыну мәселесіне, сонымен қатар әлемнің діни және философиялық көзқарасының арасындағы өзара байланысты қарастыруға арналған. Сенімнің тұжырымдамалары көрсеткендей, заттардың эмпирикалық танымының жолында көрінбейтін, бірақ та адамзат рухының тікелей интуицияларында танушы ойға шынайы берілетін теориялық ақыл ой болмыстың трансценденттік жақтарын тануға құрылған.

I.V.Rynkovoy

Understanding of mystical experience from the perspective of the existence and the essence of man

This article is devoted to the problem of understanding of mystical experience from the perspective of the being and essence of the person, as well as consideration of the relationship between the philosophical and religious views of the world. It is shown that in the judgments of faith theoretical reason builds the knowledge of a transcendental side of life, which is unknown in the way of empirical knowledge of things, but which actually given to the learner thinking in the immediate intuitions of the human spirit.

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ Трибуна молодых ученых

ӘОЖ 903.1 (574)

Г.С.Жүнісбекова, А.Н.Мұқанова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: gulikz@mail.ru)

Отандық шығыстану мен арабтанудың қалыптасу тарихы

Мақала Қазақстан тарихындағы әлі күнге дейін зерттелмеген тақырыптардың бірі — отандық шығыстану және арабтануға арналған. Қазіргі таңда елімізде шығыстану ғылымының іргесін кеңейтіп, жас ізденушілердің араб әдебиетін зерттей алатын жаңа шоғырын қалыптастыру маңызды. Елімізде шығыстанудың туын берік ұстап өзге де мемлекеттердегі шығыстанушылармен қатар тұрған ғалымдарымыз баршылық. Осы сала бойынша алдыға қойылған негізгі мақсат — шығыстану ғылымы, оның ішінде арабтанушылардың еңбектерімен танысып, оларды жалпы оқырман қауымға жеткізу.

Кілтті сөздер: шығыстану, арабтану, тарих, рухани дүние, қолжазба, біртуар ғалымдар, мектептер.

Шығыстану — Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, тілін, әдебиетін, өнерін, дінін, этнографиясын, философиясын зерттейтін ғылым. Ол өзінің құрамына ирантану, египеттану, монғолтану, қытайтану, арабтану, корейтану және т.б. ғылымдарды біріктіреді. Шығыстанудың білімнің ерекше саласы ретінде пайда болуы капиталдың алғашқы қорлану дәуірі мен шығыс елдеріне еуропалық мемлекеттердің баса-көктеп кіруінің басталуымен байланысты болды. Шығыстанудың дамуына халықаралық байланыстардың жалпы кеңеюі де ықпал етті. XVI ғасырдың соңында арабтанушы Постельдің, Алдыңғы Азия тарихын жазушы Роттың, Бриссонийдің еңбектері жарық көрді. XV ғасырда Ресейде А.Никитиннің Үндістанды сипаттауы, 1618 жылы И.Петлиннің Қытайға саяхатының қолжазбалары пайда болды. XVII ғасырдың соңында бірқатар университеттерде (Лейден, Париж, Оксфорд) шығыс қолжазбаларының айтарлықтай мөлшері жинақталып, соның нәтижесінде жазба деректерге сүйенген алғашқы жүйеге көтерілген еңбектер жарық көрді.

Батыс Еуропада ғылыми шығыстану XVIII ғасырда пайда болды. XIX ғасырда ол тезірек дамыды. Біріншіден, бұл отар елдері бар мемлекеттерге Англия, Франция, Голландия, Германия және Италия мемлекеттеріне қатысты болды. Алдыңғы қатарлы мемлекеттер атағынан айырылған Испания мен Португалияның шығыстанулық зерттеулері қысқарды. Шығыстанудың дамуы саяси және әлеуметтік-экономикалық бағытқа ұласты [1].

Ресейде Г.С.Лебедев Еуропадағы ең алғашқы санскрит грамматикасының бірін (1801) құрастырды және бірнеше қолданыстағы үнді тілдерінің грамматикалық құрылысына сипаттама берді. XIX ғасырдағы неғұрлым көрнекті шығыстанушы Н.Я.Бичурин (Иакинф) болды. Ресей шығыстанушыларын дайындау бастапқыда Қазан университетінде (1807 жылдан), кейіннен Петербург университетінде (1819 жылдан) жүргізілді. 1818 жылы Ресей шығыс қолжазбалары мен металл ақшаларының қоймасы — Азия мұражайы құрылып, ол академиялық шығыстанушы орталыққа айналды [2].

Шығыстанудың бір тармағын арабтану ғылымы құрайды. Арабтану — араб халықтарының тарихы мен әдебиетін, тілі мен мәдениетін зерттейтін кешенді ғылымдардың бірі. Бүгінгі арабтану ғылымы араб халықтарының тілі мен оның жазба ескерткіштерінің табиғатын тануға бағытталған. Сондықтан тіл мамандары арабтану ғылымын «араб тілін зерттейтін ғылым» деп өте тар ұғымда алып қарастырады. Дұрысына келсек, арабтану ғылымы тек араб халықтарының тілдерін зерттеумен ғана шектелмеуге тиіс. Бұл ғылым араб халықтарының тілі мен дінін, тарихы мен этнографиясын,

мәдениеті мен әдебиетін, материалдық және рухани дүниесін зерттейтін сан алуан мамандарды біріктіреді. Арабтану өзінің зерттеу объектілерінің ауқымын белгілеп, зерттеу принциптерін қалыптастырып, кешенді, дербес ғылым ретінде таныла бастады.

XIX ғасырдың I-ші жартысында Ресейде арабтанушыларды даярлайтын алғашқы мектептер қалыптасты. Мәскеу шығыстануының қалыптасу кезеңінде А.В.Болдырев, П.Я.Петров сияқты ұстаздар арабтану ғылымының дамуына өз үлестерін қосты. Сонымен қатар шығыстану мектептері Дерпт, Вильно, Петербор, Қазан университеттерінде ашылды. Бұл мектептерде арабтанушылардың алғашқы шоғыры қалыптасты. Олардың қатарында В.Ф.Гецель, А.Ф.Клейнерт, С.Ф.Жуковский, М.К.Бобровский, Т.Худжаевский, Х.М.Френ, Ф.-И.Эрдман, М.Навроцкий, А.Смирнов еңбек етіп, арабтану ғылымына қатысты еңбектер жазған [3].

Аталмыш кезеңге байланысты тікелей арабтану ғылымына байланысты Х.М.Френнің араб деректерін зерттеудегі аудармалары мен Б.А.Дорнның шығыстық қолжазбаларды зерттеу жұмыстарын айтуға болады.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы арабтану ғылымына қатысты М.Тантави, А.В.Болдырев, А.К.Казем-бек, И.Н.Холмогоров, В.В.Григорьев сынды ғалымдардың еңбектерінде шығыс елдерінің тарихы, лингвистикасы, әдебиеті әр қырынан зерттелген. Бұл ретте И.Ю.Крачковскийдің арабтану мен исламтану ғылымына қосқан үлесін айта кету маңызды. И.Ю.Крачковский «Араб поэзиясы», «Ләйлі мен Мәжнүн» сияқты шығыс туындыларын аударған. Сонымен қатар ғалымның «Құранды» аудару еңбегі құнды зерттеу болып табылады. И.Ю.Крачковскийдің замандасы В.В.Бартольдтың еңбектері тек арабтану ғылымына ғана емес, қазақ тарихына да қатысты. В.В.Бартольдт Орталық Азияға байланысты көп еңбектер қалдырды. Ғалым тарихты жазумен қатар, ислам дініне байланысты ізденушілік қызмет атқарған [4].

Арабтанушылар тек араб деректеріне қатысты еңбектерді аударып қоймай, сонымен қатар мұсылман қауымының қасиетті Құран кітабын аудару ісімен де айналысқан. Құранның алғашқы өлең түріндегі аудармасын И.Ю.Крачковскийдің шәкірті Т.А.Шумовский орындады. Аударманы мұсылман қоғамы жақсы қабылдаған. Еңбектің алғашқы басылымы Санкт-Петербургте 1995 жылы жарыққа шықты [5].

Кезекте, Құранды аударған ислам дінінің өкілі, бұл мәдениетті жан-жақты зерттеуші, аудару барысында тек өз ұстанымдарымен жүрмей, мұсылман қоғамындағы әйгілі имамдармен кеңесе отырып аударған, Валерия Прохорова болды. Бұл аударманы жарыққа шығаруға Египеттегі әйгілі Аль-Азхар Академиясы рұқсат берген. Аударма 1991 жылы жарыққа шықты. Кейін осы ғалымдардың ізін Н.О.Османов, Э.Кулиева секілді ғалымдар жалғастырды. Олардың мақсаты Құранды адамзат қауымына барынша жан-жақты түсіндіріп, жеткізу болды [6].

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін кеңес шығыстануы Орта Азиядағы шығыстану институттары арқылы мұсылман республикаларында кәсіпқой академиялық орта қалыптастыруға тырысты. Әсіресе Ташкент, Баку мен Душанбедегі шығыстану орталықтары нығайып әлемдік деңгейге дейін көтерілді. Еліміздің отандық (қазақ) шығыстануының қалыптасуы осы кезеңге жатады. Бұл таңда Р.Б.Сүлейменовтың атқарған қызметін айту маңызды. 1979 жылы наурызда Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтында Шығыстану бөлімі ашылғаннан кейін білікті мамандар даярлана бастады. Олардың қатарына XX ғасырдың 50–60-жылдары В.Я.Басин, Ю.Г.Баранова, Ю.А.Зуев, Н.Н.Мингулов, К.А.Пишулина, С.К.Ибрагимов, Т.Сұлтанов, В.П.Юдин, А.Г.Малаякин, тағы басқа ғалымдар араб, парсы, қытай, орыс, түркі тілдеріндегі деректерді жинап, ерте және ортағасырлық Қазақстан тарихының талай ақтаңдақ беттерін ашқаны белгілі.

Рамазан Бимашұлының Қазан төңкерісіне дейінгі шығыстанудың көкейкесті мәселелерін зерттеу ісіне бағыт беріп, оларды ұйымдастыру, өзара үйлестіру ісіне жетекшілік атқарғаны өз алдына, ең алдымен, бұл салада мамандар даярлау ісіне көңіл бөлді. Осы мақсатпен шығыстану бөлімінің қызметкерлері аспирантураға, стажировкаға Қазақстаннан тыс қалаларға жіберілді. Атап айтар болсақ, 1980–1981 жылдары А.А.Жданов атындағы Ленинград мемлекеттік университеті шығыстану факультеті араб филологиясы кафедрасында С.С.Жұбанышева кәсіби өтілден өтті. Ол онда филология ғылымдарының докторы О.Б.Фролованың жетекшілігімен Қазақстанның орта ғасырлар тарихы бойынша араб тіліндегі деректерді оқып-зерттеуге маманданды. КСРО ҒА Шығыстану институты Ленинград бөлімшесінің аспирантурасына Қазақстанның орта ғасырлар тарихы бойынша мамандану үшін А.Сабитов жіберілді, оның ғылыми жетекшісі С.Г.Кляшторный болды. Кейінде ол КСРО ҒА Қиыр Шығыс институтында тарих ғылымдарының докторы В.С.Мясниковтың

жетекшілігімен Синыцзян тарихы бойынша стажировкадан өтіп, аспирантураға қалдырылды. 1982–1983 жылдары Мәскеуде КСРО ҒА Шығыстану институтында аға ғылыми қызметкер К.Хафизова 1 жыл мамандықты жетілдіру курсына оқыды. КСРО ҒА Қиыр Шығыс институтының аспирантурасына К.Сыроежкин жіберіліп, қабылдау емтихандарынан табысты өтті. Мәскеу қаласына КСРО ҒА Шығыстану институтына А.Сұлтанғалиева 2 жылдық стажировкаға жіберілді. Сондай-ақ КСРО ҒА Этнография институтында Р.Мұстафина, ал Шығыстану институтында Ж.Мұқажанова стажировкадан өтеді.

Сонымен қатар Қазақстаннан барған азаматтар Мәскеу және Ленинградта білім алып, көбінесе дипломатия саласында да көзге түсті. Олардың ішіне синолог (қытайтанушы) Қасым-Жомарт Тоқаев, индолог Ерлан Ыдырысов және арабтанушы Сайран қажы Қадыр болды. Ирантанушылар Өміртай Бітімов пен Ағыбай Смағұлов, арабтанушылар Болатхан Тайжан (марқұм), Бақтияр Тасымов, Бағдат Өміреев, Қайрат Сарыбаев және тағы басқалар. XX ғасырдың басында Мәскеу мен Ленинградтағы ірі шығыстану орталықтарын басқарған Нәзір Төреқұлов пен Санжар Әсфендияровтың жолын жалғастырушы қазақ ғалымдары әлі де бар. Петербург университетінде түрколог Тұрсын Сұлтанов пен Мәскеу университетіндегі Шығыстану институтын басқаратын түріктанушы Жібек Сыздықова да өз үлестерін қосып жүр. Вашингтон университетінде дәріс беретін Талант Мауқанұлы сияқты қазақ шығыстанушылары Батыста да қызмет атқарып жүр [7].

80-ші жылдар басында Р.Сүлейменов басқарған Шығыстану бөлімінің кадрлық әлеуеті нығайып, зерттеу тақырыптарының ауқымы кеңейді. Егер 1980 жылы бөлімде 10-нан астам қызметкер болса, арада 4 жыл өткенде олардың саны 20-дан асып түсті. Бөлім жұмысының ірі нәтижесі 1984 жылы «Цин империясы мен Қазақстан» атты құжаттар жинағын даярлауды аяқтау болып табылады. Жинақ КСРО ҒА Шығыстану институтында, КСРО ҒА Қиыр Шығыс институтында жақсы баға алды. Бөлім жинақтаған құжаттар 1989 жылы Мәскеу қаласында екі том болып «Международные отношения в Центральной Азии XVII–XVIII вв.», Алматыда «Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII в. – первая треть XIX в.» (екі бөлімнен тұрады) деген атпен Р.Б.Сүлейменовтің редакциясымен жарық көрді. Жинақ тоқырау заманында даяр болды, қайта құру тұсында жарық көрді. Сондықтан оның ішінде ресми идеологияға сәйкестендірілген ой түйіндер кездеседі. Бұл туралы 1991 жылдың тамыз айында Көкшетау қаласында өткен «Абылай және қазақ халқының XVIII ғасырдағы ұлт-азаттық күресі» ғылыми-практикалық конференцияда М.Қозыбаев айта алды. Онда мына жолдар бар: «Тіпті 1989 жылы Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты мен Ұйғыртану институты шығарған «Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII в. — первая треть XIX в.» атты кітаптың кіріспесінде зерттеуші К.Хафизова былай деп жазды: «Казахские ханства представляли собой феодальные образования с несовершенными формами государственного института. В одном жузе редко правили несколько ханов, но ни один из них не имел реальной власти, попытки централизации правления в одних руках, предпринятые Абулхайром и Аблаем, успеха не имели». Мен мұндай пікірмен қосыла алмаймын. Дербес мемлекет құру, қазақ халқының егеменді ел болуы — Абылай өмірінің түп қазығы. Қазақ тарихындағы Абылай құрған қазақ хандығы мемлекеттік дәрежеге көтерілмеді, — деу империялық ой-өлшемінің көрінісі болса керек».

Осылайша, қысқа мерзім ішінде Қазақстан ғылымының тағы бір іргелі саласы — шығыстану қалыптасып шықты. Р.Б.Сүлейменовтың іскер ұйымдастырушылық қызметімен қазақстандық шығыстанушылар Мәскеудегі, Ленинградтағы, Ташкент пен Душанбедегі, Баку мен Новосібірдегі әріптестерімен шығармашылық байланыстар орнатып, күрделі зерттеулерді жүзеге асыратын дәрежеге қол жеткізді [8].

Енді *арабтанудың* жалпы шығыстанудан бөлініп шығуы туралы айтатын болсақ, көп жылдық қажырлы еңбектің нәтижесінде 1977 жылы Қаз ССР Президиумының Үкімімен Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетінде араб бөлімі ашылып, оған қазақ мектебін бітірген жас талапкерлер оқуға түсті. Ұлттық кадр дайындауға жол ашылды. Айтулы мамандыққа деген қызығушылық та, құлшыныс та зор болды. Қазақстанның 10 шақты мектебінде араб тілі оқытыла бастады. Арабтанушы-мамандар дайындайтын мекеме құру идеясы ертеден бар болатын. Қазақ тілі мен мәдениеті және тарихының Шығыспен байланысы мол, тамырлас болғандықтан, Кеңестік кезеңде алдыңғы қатарлы зиялы қауым тіл білетін маманға қажеттілікті ерекше сезінді. Араб жазуы мен тілі және шығыс өркениеті туралы білім болмағандықтан, қазақ халқының өз тарихын игеру мүмкіндігі аз болды. Кеңестік идеологияның қырын қарағанына қарамастан, ұлтжанды адамдар араб тілін оқытуды қолға алу жолында қажырлылық танытты. Осы игілікті істі жүзеге асыруда

Ө.Жәнібеков (1931–1998) пен сол кездегі С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің ректоры Ө.А.Жолдасбековтың (1931–1999) кафедра ашу жолында атқарған еңбегі ерекше болды.

Алғашқы кезеңде арабтанушы-оқытушылар филология факультетінің жалпы тіл білімі кафедрасының құрамында жұмыс істеді. Ал, 1984 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің шығыс филология кафедрасы ретінде ашылды. Міне, нақ осы кафедра араб тілінен басқа тағы 7 тілді оқытатын шығыстану факультетінің ашылуына негіз болды [9].

Арабтану кафедрасы 1984 жылы ҚазМУ-дың филология факультетінде құрылған және алғашқыда шығыс филологиясы кафедрасы деп аталған. Айта кету керек, факультетте араб тілі бірқатар факультеттерде Ұлы Отан соғысы жылдарында жүргізілген. Ол бағдарламаға міндетті пән ретінде кірген және оны факультеттің егде оқытушысы Х.А.Ажикеев филология және тарих факультеттерінде жүргізген. 50-жылдардың ортасында араб тілін оқуға журналистика факультетінің студенттері де мүмкіндік алған.

1977 жылдан ол мамандық ретінде кіргізілді. Араб тілін оқушылардың алғашқы тобы қазақ бөлімі студенттерінен құралды. Оның құрамында Еркен Дуанаев, Бахыт Арыстанов, Асылбек Төлегенов, Арқабай Дадебаев, Бахыт Айранбаева, Рахат Тазабекова, Зубайра Абидинова, тағы басқалар болды. Араб тілі дәрісін Әбсаттар Бағысбайұлы Дербісәлиев жүргізді, ал топ кураторы Гүлжан Рамазановна Рамазанова болған. Одан әрі араб тілін оқушылар тобы біртіндеп кафедраның жас оқытушылары Ленинград университетінің түлектері — Надирова Гүлнәр Ермұратқызы, Жемкова Татьяна Нұрлығайыпқызы, Мамеко Феруза Ханифқызының қанатының астында өте бастаған. Бұл алғашқы бітірушілер жалпы талап пен сенімнен шыға білген.

Е.Дуанаев Қазақстан мұсылмандарының рухани басқармасында, А.Дадебаев көп жылдар «Мектеп» баспасында араб тілі оқулықтарын шығарумен айналысқан. Б.Айранбаева мен Р.Тазабекова мектепте араб тілін оқытса, Абидинова ҚазҰУ-де оқытушы қызметін атқарды. ҚазМУ-дың филология факультетінде араб тілі бөлімі осылайша қалыптаса бастаған. Алғашында араб тілін оқытушылар жалпы тіл білімі кафедрасының құрамында болып, кейін, яғни 1984 жылы, жеке бөлініп шығып, өз алдына шығыс филологиясы кафедрасын құрған. Жалпы шығыстану факультетінің негізін қалаған профессор Ә.Б.Дербісәлиев болған. Осы Орта Азия және Африка елдері тарихы кафедрасында шығыстану факультетінің негізі қаланған болатын.

Ұлы ойшылдарымыз өздерінің атақты шығармаларын араб тілінде жазған. Қазақтар өздерін дәстүрлі түрде мұсылман санап, дін туралы көбірек білгілері келген. Араб тілін білетін-адамдар да өте аз болды. Кеңес өкіметі кезінде шығыстанушыларды Мәскеу мемлекеттік Университеті жанындағы Азия және Африка елдері институты, Ленинград мемлекеттік университеті және Ташкент мемлекеттік университеті дайындады. Әрине, оқуға ынталары болғанымен, республикадан тысқары жерлерде оқуға мүмкіндік аз болды. Осының бәрінің Ә.Б.Дербісәлиевтің бастамасымен, ҚазМУ ректоры Ө.А.Жолдасбековтың қолдауымен ҚазМУ-де алғашында филология кафедрасының, одан кейін шығыстану факультетінің ашылуына септігі тиді. Бұған және де сол кездегі ҚКП ОК-нің 1975 жылғы 29 сәуірдегі «Араб тілін кейбір орта білім беретін мектептерде оқыту және осы мектептерге педагогикалық кадрларды даярлау» туралы Қаулысының шығуы сол кездегі ең маңызды оқиға болды. Бұл шешім 1977–1978 оқу жылында араб тілін оқыту жалпы білім беретін 10 орта мектепте және мектеп-интернатта шет тілі ретінде, оның 5-еуі 2-сыныптан бастап тереңдете оқытуды, 1976–1977 жылдан бастап С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде «Шығыс тілдері және әдебиеті» мамандығы бойынша филология факультетінде араб және қазақ тілін оқыту, Қазақ КСР Ғылым академиясы жанындағы Тіл білімі институты араб тілін оқытуды ұйымдастырудың тізбесін жасады. Аталған Қаулы Қазақстандағы арабтану, жалпы шығыстанудың негіздерін қалады.

1997 жылға дейін Әбсаттар Дербісәлі осында қызмет атқарады. 1997 жылы оның басқа жұмысқа ауысуына байланысты кафедра меңгерушілігін филология ғылымдарының кандидаты, доцент Надирова Гүлнәр Ермұратқызы басқарды. Кафедрада шығыстану факультетін үздік бітірген Ташкент және Ленинград университеті түлектері әлі де жұмыс жасауда [10].

Мемлекетіміз тәуелсіздік алғаннан кейін елімізде жақсы кадрларға қажеттілік туындады. Көптеген жас келешегінен зор үміт күтетін оқытушылар ҚР ІІМ-не қызметке шақырылды. Олардың қатарында ҚР-ның Сауд Арабиясындағы өкілі Бағдат Әмреев [11], ҚР-ның Араб әмірліктеріндегі консулы Алмас Әбдіраманов, түлектер Азамат Бердібаев (Таяу Шығыс департаменті басшысы), Қайрат Ламашариф (Египеттегі Қазақстан елшілігінің Кеңесшісі), Расул Жұмалы (ІІМ жауапты маманы), Ержан Мұқашев (ҚР Анкарадағы консулы), Исағалиев Арман (Египеттегі Қазақстан

елшілігінің бірінші хатшысы), Берік Арын (Египеттегі Қазақстан елшілігінің Кеңесшісі), Алмат Өмірзақов (консул), Ержан Қалекенов (ҚР-ның Сауд Арабиясындағы елшілігінің бірінші хатшысы).

Көптеген студенттер Қазақстандағы әр түрлі жоғары оқу орындарының оқытушылары қызметін атқарады. Атап айтсақ, Дина Есенжан, Гауһар Бүркітбай, Айнұр Донбаева, Саламат Қайранбаев (Абылай хан атындағы ҚазХҚУ және ХТ), Жұлдыз Мырзаханова, Элеонора Қансеітова, Рая Оразова (Абай атындағы университетінде), Болат Сарпеков, Құралай Ерғалиева (Еңбек және әлеуметтік қатынастар академиясында), Нұржамал Машкан, Роза Ескентаева, Айгуль Қабылшаева мен Айгүл Мамырханова (Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ), Зейнелгабина Гүлсая, Мекежанов Балтабай, Өтегенова Клара, Сегізбаева Қарлығаш (ҰҚК академиясында), Дүйсенбі Самия, Әбдіраманов Абдулманап (Қ.Яссауи атындағы қазақ-түрік университетінде), Тобжанов Шарибай (Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінде), Әубәкірова Сандұғаш туризм және спорт комитетінде департамент бастығы болып жұмыс істейді. Араб тілін оқытатын мектептерде бұрынғы студенттер — Рахат Тазабеков, Бақыт Айранбаева, Манат Боранқұлова, Шарипа Қапашевалар жұмыс істейді. Сейтметова Жанетта, Сұлтанбердиева Майра, Аймағамбетова Айгүл, Имеремзаев Ділмұрат кәсіби аудармашылар болды.

Сонымен қатар Қазақстанда арабтану ғылымының дамуына үлес қосып жүрген Б.Е.Көмеков пен Ә.Қ.Муминов, З.-А.Әуезова сияқты біртуар ғалымдарымыздың да еңбектері зор. 1996 жылы Алматыда Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты құрылғаннан бері еліміздің төл тарихын зерттеуде ғылыми жаңалықтар ашып жатыр. Оған дәлел ретінде «Мәдени мұра» бағдарламасы арқылы Қазақстанның деректік негізін толықтыру мүмкіндігінің іске асуымен байланысты араб тілді деректер аударылды. Бұл Қазақстан тарихының әлі де болса ашылмаған тұстарын зерттеуге бірден-бір мүмкіндік болды. Қазақстан тарихына қатысты араб деректерін аса шеберлікпен Б.Е.Көмеков пен Ә.Қ.Муминов аударды.

Қоғамымызда мұсылман мәдениетіне, араб тіліне деген қызығушылық әр кезде болғандықтан, Қазақстанның білім саласына араб тілінің енуі қажет болды. Өйткені қазақ халқының тарихи мәдени ескерткіштерінің көпшілігі араб тілінде және арабша қолжазбалар түрінде жазылған. Сондықтан қазір араб тілін жетік меңгерген білікті мамандарды даярлау маңызды болып табылады.

References

- 1 Big encyclopedia: In 62 volumes. — Vol. 3. — Moscow: Terra, 2006. — P. 504.
- 2 Unknown pages of domestic oriental studies. — Moscow: «Vostochnaya literatura» RAN, 1997. — P. 305.
- 3 Word about teachers: Moscow orientologists of the 30–60th years. — Moscow: Nauka, 1988. — P. 298.
- 4 *Shastitko P.M.* Events and destinies: from formation history of Soviet oriental studies. — Moscow: Nauka, 1995. — P. 115.
- 5 Koran / Translation from Arabic of G.S.Sablukov. — 3rd publication. — Kazan: Central'naya tipografiya, 1907. — P. 117.
- 6 *Klimovich L.I.* The book about Koran / Tr.: O.Oralbekov. — Almaty: Kazakhstan, 1990. — P. 128.
- 7 *Bokash G.* Some words about Oriental studies // *Kazakh adebieti.* — 2009. — 16–22 January (№ 1). — P. 6.
- 8 *Abzhanov H.* Kazakhstan: history, language, nation. — Astana: Ana tili-ata tarih, 2007. — P. 178–186.
- 9 [Electronic resource] <http://kaznu.kz/kz/10830/page/>. 6.02.2012.
- 10 History of oriental studies faculty / Edited by S.M.Syzdykov. — Almaty: Kitap, 2004. — P.16–25.
- 11 Diplomat-Person: about Bagdat Amireev // *Diplomatiya zharshysy.* — 2008. — № 4. — P. 200.

Г.С.Жунусбекова, А.Н.Муканова

История формирования отечественного востоковедения и арабистики

Авторами статьи рассмотрены вопросы историографии востоковедения и арабистики. Отмечено, что на сегодняшний день Казахстан располагает учеными-востоковедами, стоящими в одном ряду с лучшими зарубежными исследователями этого направления, в то же время требуется новое поколение ученых-арабистов, специализирующихся на изучении арабской литературы. В статье исследованы научные труды видных ученых по данной проблематике.

G.S.Zhunusbekova, A.N.Mukanova

Formation history of the Fatherland Oriental and Arabic Studies

Scientific work is one of the unexplored subjects in the history of Kazakhstan. The article examines the current historiography of Oriental and Arabic studies. In our country, one of the important direction is the study of Oriental studies and a new generation of Arabic scholars to study Arabic literature. Today our country represents such orientalists who stand along with foreign orientalists. The main purpose of this direction is to familiarize readers with the scientific work of the Orientalists and Arabists.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Adisheva, G.B.** — MA student, 2 year, specialty «Humanitarian history», chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, department of history, Y.A.Buketov Karaganda State University.
- Aytbayev, O.** — candidate of phil. science, professor of philosophy and theory of culture department, Y.A.Buketov Karaganda State University.
- Arinov, E.K.** — MA, lecturer of the department philosophy and theory of culture department, Y.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhumashev, R.M.** — doctor of historical science, professor, Y.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhunusvekova, G.S.** — MA student, 2 year, specialty «Archeology and ethnology», chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, department of history, Y.A.Buketov Karaganda State University.
- Kabuldinov, Z.E.** — doctor of historical science, professor, director of the Research Center «Eurasia», L.N.Gumilev Eurasian National University, Astana.
- Karenov, R.S.** — doctor of economic science, professor, head of the department of Management, Y.A.Buketov Karaganda State University.
- Mukanova, A.N.** — candidate of history science, docent of the department archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Y.A.Buketov Karaganda State University.
- Orazbekova, G.B.** — MA student, 2 year, specialty «Humanitarian history», chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, department of history, Y.A.Buketov Karaganda State University.
- Rynkovoy, I.V.** — Grand Doctor of philosophy in Theology and Religious Studies (Grand PhD), candidate of phil. science, docent of the Orthodox St. Tikhon humanitarian university, Moscow, Russia.
- Saktaganova, Z.G.** — doctor of historical science, professor, Y.A.Buketov Karaganda State University.
- Sarsambekova, A.S.** — candidate of history, senior lecturer, L.N.Gumilev Eurasian National University, Astana.
- Shayzhanova, G.K.** — MA, lecturer of the department archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Y.A.Buketov Karaganda State University.